



UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

KU LEUVEN



Maastricht University

Faculteit Rechten

master in de rechten

Masterthesis

Eenheid en harmonisatie: Een zelfbeschikkingsrecht in Titel II van de Grondwet?

Rana Janssen

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten, afstudeerrichting overheid en recht

PROMOTOR :

Prof. dr. David HALJAN

De transnationale Universiteit Limburg is een uniek samenwerkingsverband van twee universiteiten in twee landen: de Universiteit Hasselt en Maastricht University.



UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

www.uhasselt.be

Universiteit Hasselt

Campus Hasselt:

Martelarenlaan 42 | 3500 Hasselt

Campus Diepenbeek:

Agoralaan Gebouw D | 3590 Diepenbeek

2023
2024



UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

KU LEUVEN



Maastricht University

Faculteit Rechten

master in de rechten

Masterthesis

Eenheid en harmonisatie: Een zelfbeschikkingsrecht in Titel II van de Grondwet?

Rana Janssen

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten, afstudeerrichting overheid en recht

PROMOTOR :

Prof. dr. David HAJAN

SAMENVATTING

Aandacht voor het recht op individuele zelfbeschikking, het recht om het eigen leven vorm te geven aan de hand van vrije keuzes omtrent de eigen geest en het eigen lichaam, is in de moderne maatschappij, ingevolge het liberalisme, alomtegenwoordig. Het betreft een paraplu-termm waaronder abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie begrepen zijn. De belangstelling concentreert zich ten aanzien van de beperkingen van het individueel zelfbeschikkingsrecht in verscheidene Europese en niet-Europese landen. Abortus wordt verboden, euthanasieregelgeving wordt niet voorzien, transgenderpersonen moeten leven met een geslachtsregistratie die niet beantwoordt aan hun beleefde genderidentiteit en seksualiteiten anders dan heteroseksualiteit worden strafbaar gesteld. Dit doet nadenken over de mensenrechtenbescherming wat individuele zelfbeschikking, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie betreft. Een duik in het mensenrechtenlandschap inzake het recht op individuele zelfbeschikking lokt al snel de vaststelling uit dat de bescherming zich op duizend en één plaatsen bevindt, de instrumenten zijn legio, er is kop noch staart aan te vinden. De bescherming is systematisch en inhoudelijk verbrokken, zij wordt uitgevaardigd door verscheidene instellingen (de Europese Unie, de Raad van Europa, het Europees Hof voor de Rechten van de Mens en de Verenigde Naties), daarnaast verkrijgen abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie elk een zeer eigen bescherming.

Is deze verbrokkeling van de mensenrechtenbescherming problematisch? Op het internationale niveau blijkt fragmentatie van het recht op individuele zelfbeschikking nefast te zijn voor het effectief genot van de mensenrechtenstandaard. Er bestaat geen wereldwetgever die het individueel zelfbeschikkingsrecht, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie overziet. Bovendien is de bescherming voornamelijk afkomstig uit zachte wetgeving, instrumenten die niet juridisch bindend zijn, waarvan de naleving niet kan worden bevolen. Verschillende staten hebben een eigen ideologisch kader, zij leggen eigen accenten wat het recht op individuele zelfbeschikking betreft en lappen zo de mensenrechtenstandaard wel eens aan hun laars. Geen enkele instantie heeft de bevoegdheid hiertegen doeltreffend op te treden. Het effectieve genot van het recht op abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie is in die zin afhankelijk van de welwillendheid van de beleidsmaker en de plaats waar iemands wieg staat. Juridische harmonisatie daarentegen, in de vorm van een universeel normatief kader inzake individuele zelfbeschikking, werkt deze zorg weg en voorziet mensenrechtelijke gelijkheid, dit kan op nationaal niveau de vorm van een grondwetsartikel aannemen. Op Belgisch vlak is evenwel nuancering aan de orde. Het Belgische politieke landschap hanteert momenteel een ideologisch kader dat in lijn ligt met de progressiviteit die de Europese Unie, de Raad van Europa en de Verenigde Naties voorschrijven met betrekking tot individuele zelfbeschikking. Het positief recht is in overeenstemming met de omvangrijke mensenrechtenstandaard inzake abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. In deze context is de invoering van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet juridisch niet vereist. Deze conclusie is evenwel voorwaardelijk, zij is afhankelijk van de langdurige progressiviteit van de politiek en de rechtscolleges, zij moeten open blijven staan voor persoonlijke vrijheden en mogen niet conservatiever worden. De uitkomst van de verkiezingen op 9 juni 2024 zal uitwijzen of deze conclusie voorbarig is.

DANKWOORD

Met het schrijven van deze masterscriptie loopt mijn opleiding tot master in de rechten aan de Universiteit Hasselt op zijn einde. Aan alle mooie liedjes komt een eind, na vijf leerrijke jaren waarin mijn leven kleur en invulling kreeg in functie van het recht en rechtvaardigheid laat ik het studentenleven achter mij. Ik kijk met veel plezier terug op deze periode in mijn leven. Ik heb een hele hoop bijgeleerd, niet enkel over het recht, maar ook over de wereld. Ik ben gegroeid als persoon en ben dan ook erg dankbaar voor het warme bad waarin je als student aan de Universiteit Hasselt terechtkomt.

Het schrijven van dit onderzoek was een marathon en zeker geen sprint, een werk van lange adem, waarin ik mensenrechten, toch een rechtstak waar ik mogelijk tot op het naïeve toe zeer veel vertrouwen in heb, op een andere wijze mocht benaderen. Lange tijd leefde ik in de veronderstelling dat het naleven van mensenrecht door staten een vanzelfsprekendheid is, afgezien van de uitgesproken gevallen van verzet. Het voorliggende onderzoek bracht evenwel een andere visie tot leven, eentje waarbij ik enorm dankbaar ben dat ik in België ben opgegroeid, in het progressieve politieke klimaat dat hier heerst. Ik heb namelijk nog maar eens beseft dat het afdwingen van de bestaande mensenrechteninstrumenten quasi onbegonnen werk is, het hangt af van de welwillendheid van beleidsmakers. In deze zin heeft het schrijven van deze masterscriptie mijn ogen verder geopend, daarvoor wil ik mijn oprechte dank uiten. In het bijzonder wens ik verder een aantal personen te bedanken.

In de eerste plaats wil ik mijn dankbaarheid betuigen aan mijn promotor prof. dr. David HALJAN. Dit enerzijds voor het aanscherpen van het door mij gekozen onderwerp om zo de originaliteit en wetenschappelijke waarde van het onderzoek te garanderen en anderzijds voor de begeleiding, de uitgebreide feedback en de prangende vragen die het onderzoek naar een hoger niveau hebben getild. Uw kennis en vertrouwen waren een grote meerwaarde.

Daarnaast is het afronden van mijn masteropleiding natuurlijk het resultaat van eigen inzet, maar ook van onvoorwaardelijke steun van de mensen in mijn omgeving, mijn familie en vrienden. In het bijzonder wil ik mijn ouders en mijn vriend, Martijn, bedanken voor het vertrouwen dat zij in mij hebben, voor de vele kansen die ik heb gekregen en voor het inspreken van moed op momenten dat het even tegenzit. Mijn neefje en nichtje, Lukas en Line, bedankt voor jullie liefde, vreugde en kinderlijk enthousiasme, jullie toveren altijd een glimlach op mijn gezicht en zorgen voor de nodige ontspanning op stressvolle momenten.

Rana Janssen

Bree, 12 mei 2024

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	1
DANKWOORD	3
INLEIDING	1
HOOFDSTUK I. ONDERZOEKSCONTEXT	1
HOOFDSTUK II. ONDERZOEKSVRAGEN	7
HOOFDSTUK III. ONDERZOEKSMETHODE	9
DEEL I. HARMONISATIE VERSUS FRAGMENTATIE	11
HOOFDSTUK I. FRAGMENTATIE ALS VALKUIL - ANALYTISCHE CONTEXT	13
Afdeling I. Rechtsonzekerheid	14
Afdeling II. Conflicten en tegenstrijdige wettelijke verplichtingen	16
Afdeling III. Verlies van eenheid en samenhang	16
Afdeling IV. Niet slechts kommer en kwel	18
HOOFDSTUK II. HARMONISATIE ALS RIDDER OP HET WITTE PAARD	21
Afdeling I. Rechtszekerheid en gelijkheid	22
Afdeling II. Eenheid en consistentie	24
Afdeling III. Overroepen en onrealistisch ideaal	25
DEEL II. OVER JEZELF BESCHIKKEN	29
HOOFDSTUK I. RECHT OP INDIVIDUELE ZELFBESCHIKKING	33
HOOFDSTUK II. MENSENRECHTENINSTRUMENTEN BESCHERMEN INDIVIDUELE ZELFBESCHIKKING	37
Afdeling I. Abortus	38
Afdeling II. Euthanasie	46
Afdeling III. Genderidentiteit	51
Afdeling IV. Seksuele oriëntatie	59
Afdeling V. Fragmentatie	65
HOOFDSTUK III. BELGIË EN HAAR POSITIEVE RECHT	69
Afdeling I. Abortus	70
Afdeling II. Euthanasie	73
Afdeling III. Genderidentiteit	74
Afdeling IV. Seksuele oriëntatie	77
TUSSENCONCLUSIE	81
DEEL III. ZELFBESCHIKKING IN DE BELGISCHE GRONDWET?	85
HOOFDSTUK I. NOOD AAN GRONDWETSWIJZIGING	87
Afdeling I. Verankering van zelfbeschikking	87
Afdeling II. Grondwetsherziening	89
HOOFDSTUK II. MAATSCHAPPELIJK SIGNAAL GEVEN	95
Afdeling I. Resolutie in de kamer	95
Afdeling II. Principes inzake zelfbeschikking	97
CONCLUSIE	101
BIBLIOGRAFIE	105

INLEIDING

HOOFDSTUK I. ONDERZOEKSCONTEXT

*"If you don't have liberty and self-determination, you got nothing."*¹

1 - Onderwerp van het onderzoek. De afgelopen jaren is er enorm veel te doen omtrent zelfbeschikking en individuele vrijheid.² De samenleving is steeds individualistischer geworden, mensen willen hun eigen leven indelen.³ De opkomst van het liberalisme en het liberalistische mensbeeld zorgt voor emancipatie van de mens.⁴ Persoonlijke autonomie neemt de bovenhand. Het liberalisme wil zoveel mogelijk individuele vrijheid zonder overheidsinmenging.⁵

Het is in deze context dat de vraag naar de erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking ontstaat. Het individueel zelfbeschikkingsrecht houdt het recht in om zelf beslissingen te maken met betrekking tot het eigen lichaam, het eigen leven en de eigen geest.⁶ Het begin, het verloop en het einde van het leven maken het voorwerp uit van de vrije menselijke keuze en persoonlijke autonomie.⁷ Elk individu heeft aldus het recht om diens persoonlijkheid en leven vorm te geven zoals hij dit wenst.⁸

Het recht op individuele zelfbeschikking omvat verschillende onderdelen van het leven waarover men keuzes maakt. Het gaat hierbij om het recht om keuzes te maken over voortplanting en abortus⁹, maar ook het recht om keuzes te maken over de eigen dood en euthanasie¹⁰. Het omvat daarnaast de seksuele identiteit, hetgeen het recht op de vrije beleving van de beleefde genderidentiteit¹¹ en de persoonlijke seksuele oriëntatie behelst¹². Verder behoren verschillende onderdelen van de persoonlijke identiteit tot het recht op individuele zelfbeschikking, zoals het

¹ Court of Appeals of Michigan (VS) 20 november 2001, nr. 221758, People of the State of Michigan/Jack Kevorkian, via: <https://caselaw.findlaw.com/court/mi-court-of-appeals/1372937.html>.

² T. ONGENA, "Doe zoals Frankrijk veranker het recht op zelfbeschikking in de grondwet", *De Morgen* 2 februari 2024, <https://www.demorgen.be/meningen/doe-zoals-frankrijk-veranker-het-recht-op-zelfbeschikking-in-de-grondwet~b3e0c19b/>.

³ J. VELAERS, "Over zichzelf beschikken?" in J. TELS, G. VANHEESWIJCK, P. REYNAERT, L. BRAECKMANS, W. WEYNS, X. DIJON, J. VELAERS, H. NYS, M. KEMPEN, L. VAN SLYCKEN, A. VAN OEVELEN, A. DE BOECK, D. VANHEULE, M. ADAMS, D. CUYPERS, A. DE DONCKER, F. VAN NESTE en F. TANGHE, *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen, Maklu, 1996, (7) 7.

⁴ A. PEPERZAK, "Kan de verlichting ons verlichten?", *Tijdschrift voor Filosofie* 1962, jaarg. 24, nr. 2, (243) 271.

⁵ E. DEMENCHONOK, "Learning from Kant: On freedom", *Revista Portuguesa de Filosofia* 2019, T. 75, 191-230; A. OKULICZ-KOZARYN, "'Freedom from' and 'freedom to' across countries", *Social Indicators Research* 2014, vol. 118, nr. 3, 1009-1029.

⁶ R. DE CORTE, B. DE GROOTE en D. BRULOOT, *Privaatrecht in hoofdlijnen. Volume 2 - Overzicht van het privaatrecht*, Heverlee, LeA Uitgevers, 2022, 19.

⁷ M. BUIJSEN, "B.C. van Beers, Persoon en lichaam in het recht. Menselijke waardigheid en zelfbeschikking in het tijdperk van medische biotechnologie", *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* 2010, afl. 39/2, (179) 179.

⁸ M.-C. FOLETS, "Recht, cultuur en individuele zelfbeschikking" in E. DIRIX en Jura Falconis (eds.), *Interdisciplinariteit in het recht. Law and ...-bewegingen in het privaatrecht*, Mortsel, Intersentia, 2018, (55) 55; D. BRULOOT, R. DE CORTE en B. DE GROOTE, *Privaatrecht in hoofdlijnen - Volume 2 - Overzicht van het privaatrecht*, Heverlee, LeA Uitgevers, 2022, 19; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Mortsel, Intersentia, 2019, 68.

⁹ EHRM (Grote Kamer) 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland.

¹⁰ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk; EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, Haas/Zwitserland; EHRM 4 oktober 2022, nr. 78017/17, Mortier/België.

¹¹ EHRM 12 juni 2003, nr. 35968/97, Van Kück/Duitsland; EHRM 10 maart 2015, nr. 14793/08, Y.Y./Turkije; EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk.

¹² EHRM (Grote Kamer) 4 december 2008, nrs. 30562/04 en 30566/04, S. en Marper/Verenigd Koninkrijk; EHRM (Grote Kamer) 25 september 2018, nr. 76639/11, Denisov/Oekraïne.

recht op de eigen naam¹³ en de eigen gekozen persoonlijke uitstraling¹⁴. Het individueel zelfbeschikkingsrecht is kortom zeer omvangrijk.

In dit onderzoek ligt de focus op het recht op abortus, het recht op euthanasie, het recht op genderidentiteit en het recht op seksuele oriëntatie, wat de keuze voor deze onderdelen betreft wordt verwezen naar de actualiteit. De verschillende ethische verworvenheden die hun wortels vinden in het recht op individuele zelfbeschikking zijn immers veelbesproken in de media.¹⁵

De opkomst van het liberalisme, het liberalistische mensbeeld en de persoonlijke autonomie die hiermee gepaard gaat, doet geloven dat het recht op individuele zelfbeschikking een wijdverspreide acceptatie geniet. Toch is er een kentering gaande waarbij het zelfbeschikkingsrecht zelfbeschikking steeds meer wordt teruggedraaid onder invloed van extremistisch gedachtegoed.¹⁶

2 - Probleemstelling. Het recht op individuele zelfbeschikking is niet opgenomen in de klassieke mensenrechtenverdragen.¹⁷ Dit hoeft niet te verbazen, het bestaan van het recht op individuele zelfbeschikking wordt namelijk pas recent geaccepteerd. Het individueel zelfbeschikkingsrecht geniet daarentegen wel bescherming door verschillende andere mensenrechteninstrumenten. Zo leest het Europees Hof voor de Rechten van de Mens het zelfbeschikkingsrecht in artikel 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.¹⁸ Daarnaast beschermen zowel de Parlementaire

¹³ EHRM 11 oktober 2018, nr. 55216/08, S.V./Italië; EHRM 22 februari 1994, nr. 16213/90, Burghartz/Zwitserland; EHRM 2 juni 2005, nr. 77785/01, Znamenskaya/Rusland; EHRM 5 december 2013, nr. 32265/10, Henry Kismoun/Frankrijk.

¹⁴ EHRM (Grote Kamer) 1 juli 2014, nr. 43835/11, S.A.S./Frankrijk; EHRM 18 juni 2013, nr. 4233/09, Popa/Roemenië; ECRM 1 maart 1979, nr. 8209/78, Sutter/Zwitserland; EHRM 24 mei 2005, nr. 8165/03, Tığ/Turkije; EHRM 14 juni 2016, nr. 49304/09, Biržietis/Litouwen.

¹⁵ PDPO, "Abortus formeel verankerd in Franse grondwet", *Het Laatste Nieuws* 8 maart 2024, <https://www.hln.be/buitenland/abortus-formeel-verankerd-in-franse-grondwet~acfdbff8/>; GO PLAY, *De expeditie: Groenland. Aflevering 8, 2024* (video), 33.00, <https://www.goplay.be/video/de-expeditie/de-expeditie-groenland-s1/de-expeditie-groenland-s1-aflevering-8#autoplay>; S. DE JONGE, "Interview Rikkie Kollé: 'Mensen snappen niet dat ik niet alleen maar transgender ben, dat dat maar een klein stukje van mij is': Rikkie Kollé, trans vrouw en Miss Nederland", *De Morgen* 14 september 2023, <https://www.demorgen.be/tv-cultuur/mensen-snappen-niet-dat-ik-niet-alleen-maar-transgender-ben-dat-dat-maar-een-klein-stukje-van-mij-is-rikkie-kolle-trans-vrouw-en-miss-nederland~bed1e681/>; REDACTIE, "Zegening homoseksuele koppels door Vaticaan komt 'vroeger dan verwacht'", aldus kerkjurist Rik Torfs", *Het Laatste Nieuws* 18 december 2023, <https://www.hln.be/binnenland/zegening-homoseksuele-koppels-door-vaticaan-komt-vroeger-dan-verwacht-aldus-kerkjurist-rik-torfs-br~a3f4faa0/>.

¹⁶ J. KAMPHORST, "Rusland heeft soldaten nodig, dus mogen vrouwen geen abortus meer plegen", *De Morgen* 1 februari 2024, <https://www.demorgen.be/oorlog-in-oekraïne/rusland-heeft-soldaten-nodig-dus-mogen-vrouwen-geen-abortus-meer-plegen~bdf43cb/>; P. LAMBERT, "Vrouwendag in Polen draait rond abortus, nu verandering onder nieuwe regering uitblijft", *VRT NWS* 8 maart 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/03/08/protest-polen-vrouwendag-morning-after-pil-en-abortus/>; I. ROOX, "Interview Marco Cappato: 'Alleen rijke elite heeft in Italië toegang tot waardig levenseinde'", *De Standaard* 7 maart 2023, https://www.standaard.be/cnt/dmf20230306_98018312; E. SAAKIAN, "Anti-transgenderwet reclame duikt op in Tilburg: 'Dit creëert onveiligheid en verdeeldheid'", *Omroep Tilburg* 2 september 2022, <https://www.omroep Tilburg.nl/nieuws/anti-transgenderwet-reclame-duikt-op-in-tilburg-dit-creert-onveiligheid-en-verdeeldheid/>; L. LECLUYSE, "Twee mannen in Oeganda krijgen mogelijk de doodstraf na eerste aanklacht onder nieuwe antihomowet", *VRT NWS* 29 augustus 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/08/29/afrika-oeganda-nieuwe-wet-homo-wet-homoseksualiteit-doodstraf/>.

¹⁷ Denk hierbij aan: het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke rechten, het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten, het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, het Verdrag inzake Uitbanning van alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen en het Verdrag inzake de Rechten van het Kind.

¹⁸ Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens van 4 november 1950, BS 19 augustus 1955.

Vergadering van de Raad van Europa¹⁹ als het Europees Parlement²⁰ de onderdelen van het recht op zelfbeschikking door middel van verschillende resoluties. De Verenigde Naties beschermt de facetten van het zelfbeschikkingsrecht eveneens in algemene opmerkingen.²¹ Tot slot vindt het recht op individuele zelfbeschikking bescherming binnen de Yogyakarta Principes.²² Verscheidene van deze mensenrechteninstrumenten zijn *soft law*-instrumenten, dewelke geen juridische afdwingbaarheid kennen, maar wel gezaghebbend zijn.²³

¹⁹ Resolution 1607 (2008) Access to safe and legal abortion in Europe; Resolution 2439 (2022) Access to abortion in Europe: stopping anti-choide harassment; Resolution 1728 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity; Recommendation 1915 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity; Resolution 1948 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity; Recommendation 2021 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity; Resolution 2048 (2015) Discrimination against transgender people in Europe; Recommendation 1474 (2000) Situation of lesbians and gays in Council of Europe member states; Resolution 2239 (2018) Private and family life: achieving equality regardless of sexual orientation.

²⁰ Resolutie van het Europees Parlement van 12 juli 2001 over seksuele en reproductieve gezondheid en rechten (2001/2128(INI)); Resolutie van het Europees Parlement van 24 juni 2021 over de situatie op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid en rechten in de EU, in verband met de gezondheid van vrouwen (2020/2215(INI)); Resolutie van het Europees Parlement van 26 november 2020 over de feitelijke nietigverklaring van het recht op abortus in Polen (2020/2876(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 11 november 2021 over het feit dat in Polen een jaar geleden de facto een abortusverbod werd ingevoerd (2021/2925(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 9 juni 2022 over wereldwijde bedreigingen van abortusrechten: het mogelijk terugdraaien van het recht op abortus in de VS door het Hooggerechtshof (2022/2665(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 7 juli 2022 over het besluit van het Amerikaanse Hooggerechtshof om het recht op abortus in de Verenigde Staten af te schaffen en de noodzaak om het recht op abortus en de gezondheid van de vrouw te beschermen, ook binnen de EU (2022/2742(RSP)); Resolutie Europees Parlement van 12 september 1989 betreffende discriminatie tegen transseksuelen, A 3-16/89, *Pb.L.* 9 oktober 1989, afl.32, 38-40; Resolutie van het Europees Parlement van 18 januari 2006 over homofobie in Europa (2005/2666(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 26 april 2007 over homofobie in Europa (2007/2543(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 24 mei 2012 over de strijd tegen homofobie in Europa (2012/2657(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 4 februari 2014 over de EU-routekaart tegen homofobie en discriminatie wegens seksuele gerichtheid of genderidentiteit (2013/2183(INI)); Resolutie van het Europees Parlement van 28 september 2011 over mensenrechten, seksuele geaardheid en seksuele identiteit bij de Verenigde Naties (2011/2821(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 16 januari 2014 over recente stappen gericht op het criminaliseren van lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en interseksuele mensen (LGBTI) (2014/2517(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 11 maart 2021 over het uitroepen van de EU tot vrijheidszone voor LGBTIQ-personen (2021/2557(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 20 oktober 2022 over toenemende haatmisdrijven tegen LGBTIQ+-personen in Europa in het licht van de recente homofobe moord in Slowakije (2022/2894(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 14 september 2021 over LGBTIQ-rechten in de EU (2021/2679(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 8 juli 2021 over inbreuken op de EU-wetgeving en op de rechten van LGBTIQ-burgers in Hongarije als gevolg van de door het Hongaars parlement aangenomen wetswijzigingen (2021/2780(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 5 juli 2012 over geweld tegen lesbiennes en de rechten van lesbiennes, homo- en biseksuelen, transgenders en interseksen (LGBTI) in Afrika (2012/2701(RSP)).

²¹ Algemene opmerking nr. 36 van het Mensenrechtencomité (3 september 2019), *UN Doc. CCPR/C/GC/36* (2019); Algemene opmerking nr. 22 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (2 mei 2016), *UN Doc. E/C.12/GC/22* (2016); Algemene opmerking nr. 14 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (11 augustus 2000), *UN Doc. E/C.12/2000/4* (2000); Algemene aanbeveling nr. 35 van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (26 juli 2017), *UN Doc. CEDAW/C/GC/35* (2017); Algemene aanbeveling nr. 30 van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (18 oktober 2013), *UN Doc. CEDAW/C/GC/30* (2013); Algemene opmerking nr. 6 van het Comité voor de Rechten van Personen met een Handicap (26 april 2018), *UN Doc. CRPD/C/GC/6* (2018); Algemene opmerking nr. 12 van het Mensenrechtencomité (10 november 1989), *UN Doc. CCPR/C/GC/18* (1989); Resolutie 17/19 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 14 juli 2011 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN Doc. A/HRC/RES/17/19* (2011); Resolutie 27/32 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 2 oktober 2014 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN Doc. A/HRC/RES/27/32* (2014).

²² Yogyakarta Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>; Yogyakarta Principles plus 10, additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>.

²³ A. CASTERMANS en H. SWENNEN, "Privaatrecht en soft law", *TPR* 2014, afl. 2, (805) 807; C. PHILIPPE, "Le juge de Strasbourg, la lettre de la 'soft law' et l'interprétation", *Rev.trim.DH* 2019, afl. 119, (579) 582.

Het Belgisch intern recht duidt concreet aan hoe ver het individueel zelfbeschikkingsrecht, in het bijzonder het recht op abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie, precies gaat.²⁴ Het positief recht voorziet in de mogelijkheid om abortus of euthanasie te ondergaan. Het biedt daarnaast de mogelijkheid de beleefde genderidentiteit en seksuele oriëntatie juridisch erkend te zien door middel van een aanpassing van de geslachtsregistratie of het aangaan van een huwelijksrelatie.

De huidige bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking is aldus gefragmenteerd op verschillende vlakken. De bescherming is geografisch en institutioneel gefragmenteerd, de Verenigde Naties, de Raad van Europa, het Europees Parlement en het Belgisch recht bieden elk bescherming. De bescherming is verdeeld over het internationaal, het Europees en het nationaal niveau. Het zelfbeschikkingsrecht bestaat daarnaast uit verschillende onderdelen (abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie) die elk door specifieke instrumenten beschermd worden, er vindt dus ook inhoudelijke verbrokkeling plaats.

Fragmentatie is al jaren een *hot topic*. Het probleem van de verbrokkeling van het internationaal recht werd in 2006 reeds aangekaart door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.²⁵ Als begrip duidt fragmentatie op het uiteenvallen van het rechtssysteem in kleine delen.²⁶ Het brengt een diversiteit aan rechtsregels met zich mee.²⁷ Het heeft vaak een negatieve connotatie.²⁸ Het brengt volgens de rechtsleer verschillende negatieve gevolgen met zich mee, zoals rechtsonzekerheid, conflicten en onverenigbare wettelijke verplichtingen en het verlies van eenheid en samenhang van het recht. Specifiek wat mensenrechten betreft zorgt fragmentatie voor een verzwakking van de rechten, het individueel zelfbeschikkingsrecht steunt voornamelijk op *soft law-instrumenten*, deze brengen geen verplichtingen met zich mee. Daarnaast dreigen rechtsonderhorigen verloren te lopen in een te complex mensenrechtensysteem.²⁹ Door de veelheid aan mensenrechteninstrumenten is het voor burgers quasi onmogelijk om hun rechten te kennen.

²⁴ Wet van 15 oktober 2018 betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, tot opheffing van de artikelen 350 en 351 van het Strafwetboek, tot wijziging van de artikelen 352 en 383 van hetzelfde Wetboek en tot wijziging van diverse wetbepalingen, *BS* 29 oktober 2018; Wet van 28 mei 2002 betreffende euthanasie, *BS* 22 juni 2002; Wet van 25 juni 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *BS* 10 juli 2017; Wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *BS* 28 februari 2003.

²⁵ Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.702* (2006).

²⁶ T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 214; G. HAFNER, "Pros and cons ensuing from fragmentation of international law", *Michigan Journal of International Law* 2004, vol. 25, nr. 4, (849) 854.

²⁷ N. MATZ-LÜCK, "Structural questions of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (125) 125; T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 220.

²⁸ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 672; N. MATZ-LÜCK, "Structural questions of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (125) 125; T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 218; T. PANKAKOSKI en A. VIHMA, "Fragmentation in international law and global governance: a conceptual inquiry", *Contributions to the History of Concepts* 2017, vol. 12, nr. 1, (22) 24.

²⁹ UNIA, "Standpunt over de oprichting van een Vlaams gelijkheidsorgaan en de uitstap uit Unia", *UNIA Publicaties* 2021, <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/standpuntnota-over-de-oprichting-van-een-vlaams-gelijkheidsorgaan>, 4.

Harmonisatie lijkt de gepaste oplossing. Het duidt op het op elkaar afstemmen van wettelijke regels om samenhang in het recht te creëren.³⁰ Dit zorgt voor rechtszekerheid, een eenvoudiger naleving, controle en afdwingbaarheid van de rechtsregels en eenheid en consistentie in het recht.

De vraag stelt zich dan ook of harmonisatie van het individueel zelfbeschikkingsrecht vereist is, in het bijzonder in de Grondwet. In de aanloop naar de verkiezingen van 2024 leeft de discussie omtrent de invoering van het zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet enorm op.³¹ De situatie in de Verenigde Staten, waarbij het Hooggerechtshof de grondwettelijke interpretatie van het recht op abortus tenietdoet, toont aan dat mensenrechten nooit definitief verworven zijn.³² In Frankrijk nam de wetgever dan ook het initiatief om het recht op abortus op te nemen in de Franse Grondwet.³³ Ook in Duitsland worden progressieve stappen gezet in de richting van de erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking.³⁴ De discussie over het invoeren van het zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet is dus erg actueel.

Het gefragmenteerde mensenrechtensysteem kan echter ook voldoende bescherming bieden, het laat specialisatie toe. De Belgische regelgeving ligt bovendien op eenzelfde lijn met de mensenrechtenstandaard, hetgeen tot de vaststelling kan leiden dat een invoering van het individueel zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet geen absolute vereiste is. Indien de progressieve politieke partijen toch een duidelijke steunbetuiging wensen te geven, kunnen zij dit eveneens doen aan de hand van *soft law*-instrumenten, zoals een resolutie of principes inzake zelfbeschikking.

³⁰ K. VAN HULLE, N. LYBAERT en J.-P. MAES, *Handboek boekhoud- en jaarrekeningrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 73; E. BAFFI en P. SANTELLA, "The economics of legal harmonization", *Encyclopedia of law and economics* 2011, vol. 7, (1) 2; G. DE BAERE en J. MEEUSEN, *Grondbeginselen van het recht van de Europese Unie*, Mortsel, Intersentia, 2020, 196.

³¹ Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1; T. ONGENA, "Doe zoals Frankrijk, veranker het recht op zelfbeschikking in de grondwet", *De Morgen* 2 februari 2024, <https://www.demorgen.be/meningen/doe-zoals-frankrijk-veranker-het-recht-op-zelfbeschikking-in-de-grondwet~b3e0c19b/>; OPEN VLD, "Als de VS de klok kunnen terugdraaien, wat houdt de populistische en conservatieve krachten dan tegen in onze Europese Unie?", *Open VLD Nieuws* 28 juni 2022, <https://www.openvld.be/populistische-en-conservatieve-krachten-in-onze-europese-unie>; GROEN, "Recht op abortus in de Grondwet: Ecolo-Groen legt voorstel neer", *Groen standpunt* 18 juni 2022, https://www.groen.be/recht_abortus_grondwet; DE ZEVENDE DAG, *Terugblik op de week van 22 tot 28 januari*, 2024 (video), 35.37, <https://www.vrt.be/vrtmax/a-z/de-zevende-dag/2024/de-zevende-dag-d20240128/>.

³² R. BOONE, "Roe vs. Wade: het recht op abortus in de VS in gevaar?", *Juristenkrant* 2022, afl. 449, 16; J. VAN PETEGHEM, "Dobbs vs. Jackson: ideologie vs. juridische ratio [Abortus in de Verenigde Staten]", *Juristenkrant* 2022, afl. 454, 12-13; K. BOER, "Dobbs vs. Jackson: een terugkeer naar de middeleeuwen? [Abortus in de Verenigde Staten]", *Juristenkrant* 2022, afl. 453, 11.

³³ Projet de loi constitutionnelle du 12 décembre 2023 relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, *Assemblée Nationale* 16e législature, nr. 1983, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/l16b1983_projet-loi; L. LECLUYSE, "Franse Senaat keurt voorstel goed om recht op abortus te verankeren in de grondwet", *VRT NWS* 29 februari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/02/29/frankrijk-abortion-grondwet-senaat/>; LA REDACTION DE TF1INFO, "EN DIRECT - Le Sénat approuve l'inscription de l'IVG dans la Constitution : un Congrès convoqué lundi à Versailles", *TF1INFO* 29 februari 2024, <https://www.tf1info.fr/politique/en-direct-ivg-interruption-volontaire-de-grossesse-avortement-dans-la-constitution-le-senat-debat-avant-une-possible-reunion-du-congres-la-semaine-prochaine-2287635.html>; Avis n° 0230 "La constitutionnalisation de l'interruption volontaire de grossesse: protéger un droit humain de portée universelle", *JO* 4 oktober 2023, www.legifrance.gouv.fr.

³⁴ S. ROßBACH, "Und plötzlich selbstbestimmt", *Verfassungsblog on matters constitutional* 2024 (blog), <https://verfassungsblog.de/und-plotzlich-selbstbestimmt/>.

HOOFDSTUK II. ONDERZOEKSVRAGEN

3 - Onderzoeksvragen. De hiervoor genoemde context gaf aanleiding tot de volgende centrale onderzoeksvraag: *Moet de Grondwet voorzien in een geharmoniseerde bescherming van de verschillende aspecten van het recht op individuele zelfbeschikking door middel van een apart grondwetsartikel?* Het betreft een evaluerende en aanbevelende onderzoeksvraag.

Om tot een antwoord op de centrale onderzoeksvraag te komen worden verschillende subonderzoeksvragen opgesteld:

- SO1: *Wat is het recht op individuele zelfbeschikking? Een hoe worden het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende aspecten beschermd door het Belgisch positief recht en internationale mensenrechteninstrumenten?*³⁵ Het gaat hier om een beschrijvende en verklarende subonderzoeksvraag.
- SO2: *Wat zijn de nadelen van de huidige vorm van bescherming? Waarom is een gefragmenteerde bescherming een probleem?*³⁶ De tweede subonderzoeksvraag betreft een evaluerende onderzoeksvraag.
- SO3: *Wat zijn de voordelen van een gecodificeerd en expliciet recht op individuele zelfbeschikking? Waarom is harmonisatie van belang?*³⁷ Deze onderzoeksvraag betreft eveneens een evaluerende onderzoeksvraag.
- SO4: *Indien de expliciete toevoeging van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet wenselijk blijkt, waar in Titel II van de Grondwet moet het staan en hoe moet dit er dan uit zien?*³⁸ De laatste subonderzoeksvraag betreft een aanbevelende onderzoeksvraag.

4 - Beperkingen. Het voorliggende onderzoek betreft een denkoefening. De verbodskeling van het rechtssysteem betreft in dit onderzoek een metafoer, een conceptuele tegenhanger van harmonisatie. Het gaat aldus niet om fragmentatie in de wetstechnische zin. Het onderzoek gaat na in hoeverre fragmentatie van de mensenrechtenbescherming nefast is in de hypothese dat België afstapt van het progressief en liberalistisch kader dat het momenteel aanhangt. Het lijkt een realistisch scenario dat België in haar geheel niet conservatiever wordt, maar dit zal moeten blijken uit de komende verkiezingen in juni 2024. De ideologische verschillen tussen de Belgische politieke partijen komen kort aan bod. Om zo aan te geven welke politieke partijen open staan voor een recht op individuele zelfbeschikking en welke partijen eerder een conservatieve visie aanhangen.

De procedure tot grondwetsherziening wordt aangestipt, hieruit blijkt dat het niet eenvoudig is om de grondwet te wijzigen. Dit onderzoek gaat echter slechts na of de invoering van een nieuw artikel vereist is gelet op de effectieve bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking en de vraag naar harmonisatie. Hierbij wordt de haalbaarheid van een dergelijke invoering achterwege gelaten.

³⁵ *Infra*, nr. 32-78.

³⁶ *Infra*, nr. 8-18, 68, 80-81 en 88.

³⁷ *Infra*, nr. 19-27, 80 en 87.

³⁸ *Infra*, nr. 82-96.

In dit onderzoek vindt geen rechtsvergelijking plaats. Het maakt wel een kleine uitstap naar Frankrijk, aangezien zij volop werk maken van de invoering van het recht op abortus, als onderdeel van het recht op individuele zelfbeschikking, in de Franse Grondwet.³⁹

Het voorliggende onderzoek heeft alleen betrekking op de eventuele invoering van het individueel zelfbeschikkingsrecht in de Belgische Grondwet. Het concept zelfbeschikking kan verwarring met zich meebrengen. Het recht op zelfbeschikking wordt vaak geassocieerd met het internationaal recht, het betreft in dat geval het zelfbeschikkingsrecht der volkeren.⁴⁰ Het gaat dan om het collectief zelfbeschikkingsrecht, het kent een volk het recht toe om zichzelf te besturen.⁴¹ Op internationaal niveau, uit het zelfbeschikkingsrecht der volkeren zich dan ook in de wil om onafhankelijk te zijn als staat.⁴² Deze vorm van zelfbeschikking verwijst niet enkel naar politieke status, maar ook naar sociaal-economische status, het vrij beschikken over natuurlijke hulpbronnen en rijkdommen.⁴³ De discussie over het collectief zelfbeschikkingsrecht laait momenteel op door de onderdrukking van de Palestijnse bevolking door Israël.⁴⁴ Het is uiteraard niet deze betekenis van het zelfbeschikkingsrecht die centraal staat in dit onderzoek. Voortaan wordt voor de duidelijkheid dan ook de term "individueel zelfbeschikkingsrecht" gebruikt.

Tot slot is de conclusie van dit onderzoek relatief in die zin dat zij enkel kijkt naar de negatieve en positieve gevolgen van fragmentatie binnen het recht op individuele zelfbeschikking. Wanneer aan het einde van dit onderzoek blijkt dat harmonisatie van het individueel zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet al dan niet vereist is, en dat fragmentatie in deze zin dus een nefast of slechts banaal probleem vormt, betekent dit niet dat deze conclusie kan worden doorgetrokken naar andere rechtsdomeinen.

³⁹ Projet de loi constitutionnelle du 12 décembre 2023 relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, *Assemblée Nationale* 16e législature, nr. 1983, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/l16b1983_projet-loi; LA REDACTION DE TF1INFO, "EN DIRECT - Le Sénat approuve l'inscription de l'IVG dans la Constitution : un Congrès convoqué lundi à Versailles", *TF1INFO* 29 februari 2024, <https://www.tf1info.fr/politique/en-direct-ivg-interruption-volontaire-de-grossesse-avortement-dans-la-constitution-le-senat-debat-avant-une-possible-reunion-du-congres-la-semaine-prochaine-2287635.html>; Avis n° 0230 "La constitutionnalisation de l'interruption volontaire de grossesse: protéger un droit humain de portée universelle", JO 4 oktober 2023, www.legifrance.gouv.fr.

⁴⁰ S. SMIS, K. VAN LAETHEM, C. JANSSENS en S. MIRGAUX, *Handboek mensenrechten*, Morsel, Intersentia, 2011, 599.

⁴¹ G. ANDREWS en M. SAWARD, *Nationalism, self-determination and secession*, Milton Keynes, The Open University, 2013, 6.

⁴² E. N. KURTULUS, "'The Cedar Revolution': Lebanese independence and the question of collective self-determination", *British Journal of Middle Eastern Studies* 2009, Vol. 36, nr. 2, (195) 197.

⁴³ S. SMIS, K. VAN LAETHEM, C. JANSSENS en S. MIRGAUX, *Handboek mensenrechten*, Morsel, Intersentia, 2011, 622.

⁴⁴ C. B. GLUCKMAN, "Het is niet ingewikkeld: het Palestijnse volk heeft het recht op zelfbeschikking, waardigheid en veiligheid", *De Morgen* 15 mei 2021, <https://www.demorgen.be/meningen/het-is-niet-ingewikkeld-het-palestijnse-volk-heeft-het-recht-op-zelfbeschikking-waardigheid-en-veiligheid~b48a0da41/>; P. AERTS, "Ook na Netanyahu is de kans op een Palestijnse staat onbestaande", *De Standaard* 5 februari 2024, https://www.standaard.be/cnt/dmf20240205_92083890.

HOOFDSTUK III. ONDERZOEKSMETHODE

5 - Centrale onderzoeksmethode. Deze masterscriptie betreft een strikt monodisciplinair onderzoek. Een antwoord op de centrale onderzoeksvraag wordt gevonden aan de hand van een studie van het recht. Het onderzoek ontstaat aan de hand van een grondige lezing, analyse en verwerking van wetgeving, rechtspraak en rechtsleer als rechtsbronnen.

De centrale onderzoeksvraag is een evaluerende en aanbevelende onderzoeksvraag, de masterscriptie zal aangeven hoe het recht er uit hoort te zien. De conclusie van dit onderzoek zal bepalen of de invoering van het zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet vereist is. Wanneer blijkt dat dit niet het geval is wordt nagegaan hoe de politiek toch een progressief signaal kan geven, om aan te geven dat zij het zelfbeschikkingsrecht in stand willen houden.

6 - Opbouw van het onderzoek. De in het vorige hoofdstuk besproken subonderzoeksvragen geven aanleiding tot een bepaalde opbouw van het onderzoek, het bestaat uit drie delen. In het eerste deel ligt de focus op het debat rond fragmentatie en harmonisatie. De begrippen fragmentatie en harmonisatie worden uiteengezet. Daarna gaat de focus over op de oorzaken van verbrokkeling en harmonisatie, die bij beide zeer verschillend zijn. Vervolgens worden de gevolgen van fragmentatie en harmonisatie uitgebreid besproken.

Het tweede deel betreft een uitdieping van het recht op individuele zelfbeschikking. Het deel gaat van start met de historische herkomst van het zelfbeschikkingsrecht. Het eerste hoofdstuk zet vervolgens het begrip zelfbeschikking uiteen. Het tweede hoofdstuk gaat in op de internationale mensenrechtenbescherming van het individueel zelfbeschikkingsrecht en haar verschillende onderdelen, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Het eindigt met een bespreking van het effect van de fragmentatie van de mensenrechtenbescherming op het effectieve genot van het recht op individuele zelfbeschikking. In het derde hoofdstuk wordt de Belgische regelgeving met betrekking tot de verschillende onderdelen van het zelfbeschikkingsrecht uiteengezet. Het recht op individuele zelfbeschikking is namelijk niet absoluut en wordt dus beperkt door verschillende wetten in het Belgisch recht.

In het derde deel komen de voorgaande elementen samen. De centrale onderzoeksvraag weegt fragmentatie en harmonisatie specifiek wat betreft het zelfbeschikkingsrecht in België tegen elkaar af. In het algemeen komt fragmentatie volgens velen als verliezer uit de bus maar de vraag stelt zich of harmonisatie aan de hand van een grondwetsartikel vereist is. In dit deel worden de voor- en nadelen van harmonisatie in de vorm van een grondwetsartikel tegen elkaar afgewogen om zo tot een antwoord op de centrale onderzoeksvraag te komen. Hierbij is het van belang de specifieke context van het Belgische politieke systeem niet uit het oog te verliezen.

DEEL I. HARMONISATIE VERSUS FRAGMENTATIE

7 - Inleiding. Dit onderzoek weegt fragmentatie en harmonisatie tegen elkaar af. Fragmentatie, of verbrokkeling van het recht, wordt in dit onderzoek niet in de wetstechnische zin begrepen, maar eerder als tegenhanger van harmonisatie. Zolang de bescherming op verschillende niveaus goed werkt is er geen nood aan eenheid en harmonisatie, in het ander geval echter wel. Concreet zet dit deel verbrokkeling tegenover consistentie en coherentie.

Verschillende auteurs stellen verbrokkeling van het juridisch landschap voor als een probleem dat ongewenste gevolgen met zich meebrengt.⁴⁵ Fragmentatie als begrip heeft een negatieve connotatie.⁴⁶ Het zorgt namelijk voor rechtsonzekerheid, tegenstrijdige wettelijke verplichtingen en een verlies aan eenheid. Harmonisatie wordt voorgesteld als de oplossing bij uitstek. Harmonisatie brengt rechtszekerheid en gelijkheid met zich mee. Het biedt de garantie dat het recht voor eenieder op globaal niveau een gelijke inhoud heeft.

Daar waar dit voor een varia aan rechtsdomeinen een aannemelijke hypothese is, stelt zich de vraag of dit voor de bescherming van het recht op zelfbeschikking in het Belgische rechtssysteem eveneens het geval is. Fragmentatie brengt verschillende nadelen met zich mee, maar dit wil uiteraard niet zeggen dat harmonisatie in de vorm van een nationaal grondwetsartikel met betrekking tot individuele zelfbeschikking de vereiste oplossing is.

⁴⁵ M. KOSKENNIEMI en P. LEINO, "Fragmentation of international law? Postmodern anxieties", *Leiden Journal of International Law* 2002, vol. 15, nr. 3, 553-579; M. KOSKENNIEMI, "The fate of public international law: Between technique and politics", *The Modern Law Review* 2007, vol. 70, nr. 1, 1-30; R. Terman en Z. I. BUZAS, "A house divided: Norm fragmentation in the international human rights regime", *International Studies Quarterly* 2021, vol. 65, nr. 2, 488-499; A. J. GOLANGELO, "A systems theory of fragmentation and harmonization", *International law and politics* 2016, vol. 49:1, 1-61; A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, 671-704.

⁴⁶ T. PANKAKOSKI en A. VIHMA, "Fragmentation in international law and global governance: a conceptual inquiry", *Contributions to the History of Concepts* 2017, vol. 12, nr. 1, (22) 24.

HOOFDSTUK I. FRAGMENTATIE ALS VALKUIL - ANALYTISCHE CONTEXT

8 - Fragmentatie als fenomeen. Alvorens te bepalen of fragmentatie een probleem vormt inzake het zelfbeschikkingsrecht is het van belang een beeld te vormen van fragmentatie als concept. Verbrokkeling van het rechtssysteem verwijst naar de toestand waarin normen en instituties, kortom het recht, zijn opgebroken in kleine delen.⁴⁷

Een gefragmenteerd rechtssysteem vertrekt vanuit de veronderstelling dat de normen, instellingen en teksten die het recht uitmaken ooit een geheel waren.⁴⁸ Fragmentatie vindt plaats wanneer het recht afwijkt van deze uniformiteit.⁴⁹ Verbrokkeling verwijst naar de groei van gespecialiseerde deelgebieden, de opkomst van nieuwe actoren en het ontstaan van nieuwe normen buiten de reeds erkende bronnen van het recht.⁵⁰ Fragmentatie uit zich aldus zowel op vlak van inhoud als op vlak van rechtssystemen en instellingen.⁵¹ Zowel de tekstuele als institutionele elementen moeten op één lijn liggen wil men versplintering voorkomen.

Verbrokkeling van het recht brengt een zekere diversiteit aan rechtsregels met zich mee die meer in detail treden.⁵² In tegenstelling tot diversiteit heeft fragmentatie evenwel een negatieve connotatie, zeker wanneer het tegenover de term eenheid wordt geplaatst.⁵³ Het is een misprijzende term, anders dan diversiteit, specialisatie of pluralisme, die dezelfde lading dekken.⁵⁴ Over het algemeen wordt diversiteit beschouwd als iets dat het beschermen waard is, fragmentatie daarentegen duidt op iets dat moet worden opgelost.⁵⁵ Hieruit valt meteen af te leiden dat verbrokkeling van het recht zowel positieve als negatieve aspecten vertoont.

9 - Oorzaken. Fragmentatie is een onvermijdelijk gevolg van het ontstaan van het internationaal recht als rechtsorde.⁵⁶ De reikwijdte van het internationaal recht is de afgelopen tijd enorm

⁴⁷ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 672; T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 214; G. HAFNER, "Pros and cons ensuing from fragmentation of international law", *Michigan Journal of International Law* 2004, vol. 25, nr. 4, (849) 854.

⁴⁸ T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 214; J. K. COGAN, "The idea of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (123) 123.

⁴⁹ J. K. COGAN, "The idea of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (123) 123.

⁵⁰ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 673; R. FERGUSON, *The right to food and the World Trade Organization's rules on agriculture*, Leiden, Brill, 2017, 14.

⁵¹ N. MATZ-LÜCK, "Structural questions of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (125) 125.

⁵² N. MATZ-LÜCK, "Structural questions of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (125) 125; T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 220.

⁵³ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 672; N. MATZ-LÜCK, "Structural questions of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (125) 125; T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 218; T. PANKAKOSKI en A. VIHMA, "Fragmentation in international law and global governance: a conceptual inquiry", *Contributions to the History of Concepts* 2017, vol. 12, nr. 1, (22) 24.

⁵⁴ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 672-673.

⁵⁵ N. MATZ-LÜCK, "Structural questions of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (125) 125.

⁵⁶ J. K. COGAN, "The idea of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (123) 124.

toegenomen.⁵⁷ Het laat zich tegenwoordig in met handel, milieubescherming, mensenrechten, wetenschappelijke en technologische samenwerkingen, etc.⁵⁸ Er bestaat daarnaast geen centrale wereldwetgever.⁵⁹ Verschillende instellingen (zoals de Verenigde Naties, de Raad van Europa, de Europese Unie) maar ook staten geven het internationaal recht vorm. Zij leggen elk andere accenten en hebben een eigen visie op wat het internationaal recht moet zijn. Verbrokkeling van het recht is dus het gevolg van politieke onenigheid tussen staten, zij hebben andere beleidsprioriteiten.⁶⁰ Verscheidene judiciële instanties bepalen de toepassing van het recht, hun interpretatie van het recht is eveneens uiteenlopend en gefragmenteerd.⁶¹ Het gebrek aan een eenduidige interpretatie is nefast voor mensenrechten, het zorgt er namelijk voor dat men de rechten niet effectief hard kan maken, de principes waarop men kan steunen worden onduidelijk.

10 - Gevolgen. Fragmentatie als concept brengt zowel voor- als nadelen met zich mee.⁶² De focus ligt echter vaak op de risico's.⁶³ Toch brengt fragmentatie eveneens enkele voordelige gevolgen met zich mee.⁶⁴ Beiden worden in hetgeen hierna volgt besproken.

Afdeling I. Rechtsonzekerheid

11 - Rechtsstaat. Rechtszekerheid⁶⁵ is een cruciaal onderdeel van de rechtsstaat.⁶⁶ De

⁵⁷ Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.682* (2006), 11; S. CHAWLA, "Fragmentation of international law: a critical appraisal", *SSRN* 2021, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3880859, 7.

⁵⁸ Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.682* (2006), 11.

⁵⁹ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 674; G. HAFNER, "Pros and cons ensuing from fragmentation of international law", *Michigan Journal of International Law* 2004, vol. 25, nr. 4, (849) 854.

⁶⁰ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 672-674.

⁶¹ T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 214-215.

⁶² Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.682* (2006), 11; A. ACHARYA, "The future of global governance: fragmentation may be inevitable and creative", *Global Governance* 2016, vol. 22, nr. 4, (453) 457; A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 678-682.

⁶³ M. KOSKENNIEMI en P. LEINO, "Fragmentation of international law? Postmodern anxieties", *Leiden Journal of International Law* 2002, 553-579; A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 678-680; T. PANKAKOSKI en A. VIHMA, "Fragmentation in international law and global governance: A conceptual inquiry", *Contributions to the History of Concepts* 2017, vol. 12, nr. 1, (22) 22; J. C. MORGAN, "Fragmentation of international environmental law and the synergy: A problem and a 21st century model, solution", *Vermont Journal of Environmental Law* 2016, (134) 138; S. FARHANG en M. YAYER, "Divided government and the fragmentation of American law", *American Journal of Political Science* 2016, vol. 60, nr. 2, (401) 402; A. E. CASSIMATIS, "International humanitarian law, international human rights law and fragmentation of international law", *The International and Comparative Law Quarterly* 2007, vol. 56, nr. 3, 623-639; S. MCLNERNEY-LANKFORD, "Review: Fragmentation of international law redux: The case of Strasbourg", *Oxford Journal of Legal Studies* 2012, vol. 32, nr. 3, (609) 628; J. WERBROUCK, "Het mensenrecht op water: een (juridisch) haalbare kaart in Europa en Vlaanderen?", *Jura Falconis* 2014-2015, jaarg. 51, nr. 1 (93) 97; G. HAFNER, "Pros and cons ensuing from fragmentation of international law", *Michigan Journal of International Law* 2004, vol. 25, nr. 4, (849) 856-859.

⁶⁴ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 680-681.

⁶⁵ J. THEUNIS, "Tussen wettigheid en rechtszekerheid: Het laten voortbestaan van onwettigheden in het licht van het Europees recht" in A. ALEN en J. THEUNIS (eds.), *Leuvense staatsrechtelijke standpunten* 3, Brugge, die Keure, 2012, (357) 357.

⁶⁶ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 679; EHRM 28 oktober 1999, nr. 28342/95, Brumarescu/Roemenië, § 61; EHRM 24 januari 2008, nrs. 29787/03 en 29810/03, Riad en Idriab/België, § 78; EHRM 1 april 2010, nr. 32540/05, Vrbica/Kroatië, § 58.

democratische rechtsstaat is een van de belangrijkste idealen in onze westerse samenleving.⁶⁷ Het vereist de bescherming van fundamentele rechten en vrijheden.⁶⁸ De rechtsstaat is aldus onlosmakelijk verbonden met het recht op individuele zelfbeschikking.

12 - Rechtsonzekerheid. Rechtszekerheid impliceert de toegankelijkheid, duidelijkheid en voorspelbaarheid van het recht.⁶⁹ Iedereen is gebonden aan de wet en moet derhalve moeiteloos kunnen achterhalen wat deze voorschrijft.⁷⁰ Individuen moeten de rechtsgevolgen van hun handelingen op voorhand kunnen inschatten.⁷¹

Verbrokkeling van het recht geeft aanleiding tot rechtsonzekerheid op verschillende manieren. Zo zorgt de groei van verschillende instellingen en rechtbanken voor conflicten tussen overlappende jurisdicties en bevoegdheden.⁷² Daarnaast leidt de grote verscheidenheid aan normen, de tegenstelling qua inhoud, concreet het gebrek aan normatieve coherentie, tot onvoorspelbaarheid wat de rechtstoepassing betreft.⁷³ De betekenis van het recht is immers onderhevig aan interpretatie, deze lezing van de rechtsregels kan uiteenlopend zijn.⁷⁴ Een wissel van de macht op rechterlijk niveau kan deze interpretatie opnieuw uit haar lood slaan, zo kan de rechterlijke visie bijvoorbeeld conservatiever worden. Specifiek wat het recht op individuele zelfbeschikking betreft kan de veelheid aan mensenrechteninstrumenten en instellingen die deze instrumenten interpreteren met zich meebrengen dat zowel burgers als beleidsmakers verloren lopen in het complexe mensenrechtensysteem.⁷⁵ Dan komt de fragmentatie van instellingen en systemen samen met de versnippering van de inhoud van het recht.

13 - Silver lining. Rechtsonzekerheid is eigen aan het recht.⁷⁶ Het recht bestaat gedeeltelijk uit open normen waaraan de rechter door rekening te houden met de concrete omstandigheden van de zaak een betekenis geeft.⁷⁷ Open normen met betrekking tot het recht op individuele zelfbeschikking vergroten de persoonlijke vrijheid. Het leven is immers weinig zwart-wit. Casuïstieke lezingen van de verschillende onderdelen van het recht op individuele zelfbeschikking geven een antwoord op de karakteristieke noden die centraal staan binnen het recht op abortus,

⁶⁷ M. BOSSUYT, "Enkele beschouwingen over de rechtsstaat en de mensenrechten" in E. BOYDENS (ed.), *Grenzeloze advocatuur: obstakels worden uitdagingen*, Brugge, die Keure, 2012, (3) 3; L. BINGHAM, "The rule of law", *The Cambridge Law Journal* 2007, vol. 66, Nr. 1, (67) 69, 73, 77-78 en 81; J. DUJARDIN, J. VANDE LANOTTE, J. GOOSSENS en G. GOEDERTIER, *Basisbegrippen publiekrecht*, Brugge, die Keure, 367; K. GOROBETS, "The international rule of law and the idea of normative authority", *Hague Journal on the Rule of Law* 2020, vol. 12, (227) 229-231.

⁶⁸ J. DUJARDIN, J. VANDE LANOTTE, J. GOOSSENS en G. GOEDERTIER, *Basisbegrippen publiekrecht*, Brugge, die Keure, 367; M. BOSSUYT, "Enkele beschouwingen over de rechtsstaat en de mensenrechten" in E. BOYDENS (ed.), *Grenzeloze advocatuur: obstakels worden uitdagingen*, Brugge, die Keure, 2012, (3) 4; L. BINGHAM, "The rule of law", *The Cambridge Law Journal* 2007, vol. 66, nr. 1, (67) 75.

⁶⁹ L. BINGHAM, "The rule of law", *The Cambridge Law Journal* 2007, vol. 66, nr. 1, (67) 69; W. VERRIJDT, "De interpretatieve wet: retroactiviteit en rechtszekerheid", *TBP* 2007, afl. 5, (259) 267.

⁷⁰ L. BINGHAM, "The rule of law", *The Cambridge Law Journal* 2007, vol. 66, nr. 1, (67) 70.

⁷¹ W. VERRIJDT, "De interpretatieve wet: retroactiviteit en rechtszekerheid", *TBP* 2007, afl. 5, (259) 267.

⁷² A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 679.

⁷³ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 679.

⁷⁴ K. DE TROG, "Rechtszekerheid [Lezersbrief]", *Juristenkrant* 2011, afl. 228, 12.

⁷⁵ UNIA, "Standpunt over de oprichting van een Vlaams gelijkheidsorgaan en de uitstap uit Unia", *UNIA Publicaties* 2021, <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/standpuntnota-over-de-oprichting-van-een-vlaams-gelijkheidsorgaan>, 4.

⁷⁶ P. POPELIER, *Rechtszekerheid als beginsel voor behoorlijke regelgeving*, Mortsel, Intersentia, 1997, 117.

⁷⁷ E. GUTTEL en A. HAREL, "Uncertainty revisited: legal prediction and legal postdiction", *Michigan Law Review* 2008, vol. 107, Nr. 3, (467) 480 en 482.

het recht op euthanasie, het recht op genderidentiteit en het recht op seksuele oriëntatie. Het voordeel van mensenrechten in het specifiek is een individuele aanpak die alle verschillen en nuances in acht neemt om een eigen sfeer van autonomie en vrijheid te creëren.⁷⁸

Afdeling II. Conflicten en tegenstrijdige wettelijke verplichtingen

14 - Tegenstrijdige verplichtingen. De groeiende diversiteit aan normen in de internationale rechtsorde kan zorgen voor tegenstrijdige wettelijke verplichtingen, het gaat in dat geval om normatieve fragmentatie.⁷⁹ Er ontstaat een normconflict, verschillende overheden vaardigen normen uit met betrekking tot eenzelfde onderwerp waarin tegenstrijdige verplichtingen worden opgenomen.⁸⁰ Het kan een conflict betreffen tussen verdragsregels onderling, maar het kan ook betrekking hebben op *soft law*-instrumenten, zoals resoluties en aanbevelingen.⁸¹ Dergelijke conflicten ondermijnen de effectieve implementatie van de regelgeving.⁸² Het ene verdrag of *soft law*-instrument kan daarnaast de doelen van het andere verdrag of *soft law*-instrument dwarsbomen zonder dat er sprake is van een strikt conflict.

Tegenstrijdige verplichtingen gaan in tegen de principes van het rechtszekerheidsbeginsel⁸³.⁸⁴ Het rechtszekerheidsbeginsel schrijft voor dat rechtsregels met elkaar in harmonie moeten staan, daarnaast moet de verhouding tussen de rechtsregels duidelijk zijn.⁸⁵ De wetgeving moet worden onderworpen aan coherente toepassing en interpretatie, er mag aldus evenmin verbrokkeling qua systemen en instellingen optreden. De rechtsregels dienen kortom samenhangend te zijn, ze moeten zowel een inhoudelijke als systematische coherentie vertonen.

Wat het recht op individuele zelfbeschikking betreft gaat het ene mensenrechteninstrument in haar bescherming verder dan het andere mensenrechteninstrument. Aangezien het in veel gevallen *soft law*-instrumenten betreft is het dan aan de nationale regelgever en de nationale instellingen om te bepalen in hoeverre rekening wordt gehouden met de mensenrechtenstandaard. Dit leidt ertoe dat niet iedereen in de praktijk een gelijke bescherming van het individueel zelfbeschikkingsrecht geniet.

Afdeling III. Verlies van eenheid en samenhang

15 - Concept eenheid. Het idee van fragmentatie gaat uit van uniformiteit van rechtsregels en instelling.⁸⁶ Verbrokkeling ontstaat wanneer het recht afwijkt van deze uniformiteit door meer in

⁷⁸ O. BEN-SHAHAR en A. PORAT, *Personalized law: Different rules for different people*, Oxford, Oxford University Press, 2021, 19-38.

⁷⁹ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 679; Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.702* (2006), 5.

⁸⁰ K. REYBROUCK, *Een moderne bevoegdheidsverdeling voor het federale België*, Morsel, Intersentia, 2023, 233.

⁸¹ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 679.

⁸² Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.702* (2006), 5.

⁸³ *Supra*, nr. 11.

⁸⁴ A. VAN DE VIJVER, *Een verkenning van de grondslagen van het Ne bis in idem-beginsel in het Belgisch belastingrecht*, Morsel, Intersentia, 2015, 389; S. E. BERRY, "Democracy and the preservation of minority identity: fragmentation within the European human rights framework", *International Journal on Minority and Group Rights* 2017, vol. 24, 205-228.

⁸⁵ A. VAN DE VIJVER, *Een verkenning van de grondslagen van het Ne bis in idem-beginsel in het Belgisch belastingrecht*, Morsel, Intersentia, 2015, 389.

⁸⁶ *Supra*, nr. 8.

details te treden.⁸⁷ Deze details worden vaak aangebracht door verscheidene instellingen. Versnippering treedt aldus zowel op het inhoudelijke, normatieve niveau als op het niveau van de instituties op. De realiteit toont echter aan dat het recht nooit volledig één was. Er is al sinds oudsher een grote verscheidenheid aan normen, de differentiatie is de afgelopen jaren daarentegen wel enorm gegroeid.⁸⁸

16 - Eenheid als ideaal. Eenheid heeft een positieve connotatie.⁸⁹ Coherentie en duidelijkheid zijn vereisten voor doeltreffende regelgeving.⁹⁰ Fragmentatie is zoals gezegd het resultaat van gebrokkelde machtsstructuren, hetgeen zorgt voor een verbrokkelde toepassings sfeer van regelgeving en een verbrokkelde inhoud van het recht, waaronder rechten en vrijheden. Eenieder heeft evenwel recht op het genot van dezelfde mensenrechten, dit vereist een zekere integriteit van interpretatie. De interpretatie moet gehoor geven aan de waarden die leven in de samenleving, een erkenning en bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking is aldus vereist.⁹¹

Eenheid is evenwel niet *all it is made out to be*, het is slechts een abstracte deugd.⁹² Het enkele feit dat het rechtssysteem samenhangend is zal haar goede werking immers niet garanderen, het moet ook rechtvaardig en werkzaam zijn. De eenheid van het rechtssysteem op zich zal er nog niet voor zorgen dat de mensenrechten effectief worden nageleefd.

Het kan verder de gezonde competitie tussen staten in de weg staan.⁹³ Een verscheidenheid aan regelgeving drijft staten tot progressieve ontwikkeling. Staten kunnen in hun regelgeving eigen accenten leggen, progressieve en liberalistische staten zullen de erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking verkiezen. Eengemaakte regelgeving verhindert mogelijk zo'n vooruitgang.

Verder kan een wereldwetgever nooit gehoor geven aan de noden van elk in de samenleving, daar waar gedifferentieerd en gespecialiseerde regelgeving dit wel kan.⁹⁴ Een verscheidenheid aan contexten, groepen en culturen brengt uiteenlopende problemen met zich mee die specifieke oplossingen vereisen, eenheid maakt dit onmogelijk.⁹⁵ Fragmentatie kan derhalve positief zijn.⁹⁶ Eenheid vermindert diversiteit en nuancering. Mensenrechten behoren een individuele toepassing te bieden waarin alle verschillende omstandigheden van het geval aan bod komen om een zo

⁸⁷ J. K. COGAN, "The idea of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, (123) 123.

⁸⁸ T. TREVES, "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, (213) 214.

⁸⁹ *Supra*, nr. 8; R. SACCO, "Diversity and uniformity in the law", *The American Journal of Comparative Law* 2001, vol. 49, nr. 3, (171) 176; A. FROST, "Overvaluing uniformity", *Virginia Law Review* 2009, vol. 94, nr. 7; (1567) 1579.

⁹⁰ L. E. DIVER, *Digisprudence: Code as law rebooted*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022, 119; A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, (671) 679.

⁹¹ S. A. GARDBAUM, "Law, politics and the claims of community", *Michigan Law Review* 1992, vol. 90, nr. 4, (685) 741-742.

⁹² Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.682* (2006), 100.

⁹³ R. SACCO, "Diversity and uniformity in the law", *The American Journal of Comparative Law* 2001, vol. 49, nr. 3, (171) 178.

⁹⁴ A. FROST, "Overvaluing uniformity", *Virginia Law Review* 2009, vol. 94, nr. 7; (1567) 1589-1590.

⁹⁵ R. MICHAELS, "Three paradigms of legal unification: National, international, transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, (333) 333.

⁹⁶ R. VAN DEN BERGH, "Farewell Utopia?: Why the European Union should take the economics of federalism seriously", *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2016, vol. 23, nr. 6, (937) 941.

adequaat mogelijke bescherming te bieden.⁹⁷ Eenheid staat hieraan in de weg. Er moet rekening gehouden worden met de culturele context waarin de rechten worden ingeroepen.⁹⁸ Elke cultuur legt andere accenten, in bepaalde culturen neemt collectiviteit de bovenhand en verdwijnt de individuele vrijheid die centraal staat binnen het recht op individuele zelfbeschikking op de achtergrond. De theorie van de culturele relativiteit mag er evenwel niet toe leiden dat het individueel zelfbeschikkingsrecht teniet wordt gedaan.⁹⁹

Afdeling IV. Niet slechts kommer en kwel

17 - Mensenrechten. Fragmentatie is aldus het gevolg van een verdeling van macht en het gebrek aan een wereldwetgever.¹⁰⁰ Verscheidene rechtsordes stippelen hun eigen weg uit en geven hun eigen regelgeving vorm, zonder dat iemand hen op de vingers kan tikken.¹⁰¹ Staten kunnen afwijken van het progressieve en liberalistische gedachtegoed, waardoor fragmentatie nefast kan zijn voor de bescherming van bepaalde fundamentele rechten. In Europa mag men van geluk spreken dat de verschillende nationale rechtsordes over het algemeen een gelijklopend moreel kompas aanhangen.

Het negatief discours omtrent fragmentatie brengt een bepaalde verwachting met zich mee voor het recht op individuele zelfbeschikking. Het dreigt te zorgen voor inconsistentie, incoherentie en een algemene verzwakking van het recht op individuele zelfbeschikking. Het kan ervoor zorgen dat aan effectieve bescherming ingeboet wordt.¹⁰²

18 - Voordelen. De verbrokkeling van de inhoudelijke rechtsregels en de instellingen in de internationale rechtsorde vertoont evenwel ook voordelen. Het laat namelijk specialisatie toe.¹⁰³ De verschillende rechtsregels en lezingen van instrumenten spitsen zich specifiek toe op de verschillende noden.¹⁰⁴ Dit is vooral een voordeel wanneer het gaat om mensenrechten, zij vereisen dat rekening gehouden wordt met alle verschillen en nuances die in het geding zijn.¹⁰⁵ Gespecialiseerde regelgeving komt tegemoet aan de concrete omstandigheden waarin personen zich bevinden. Het tweede deel van dit onderzoek illustreert het voordeel van specialisatie door aan te tonen dat de verschillende onderdelen van het recht op individuele zelfbeschikking een zeer eigen bescherming genieten.

⁹⁷ O. BEN-SHAHAR en A. PORAT, *Personalized law: Different rules for different people*, Oxford, Oxford University Press, 2021, 19-38.

⁹⁸ E. BREMS, "Enemies or allies? Feminism and cultural relativism as dissident voices in human rights discourse", *Human Rights Quarterly* 1997, Vol. 19, (136) 145-146.

⁹⁹ E. BREMS, "Enemies or allies? Feminism and cultural relativism as dissident voices in human rights discourse", *Human Rights Quarterly* 1997, Vol. 19, (136) 149.

¹⁰⁰ E. M. HAFNER-BURTON en K. TSUTSUI, "Human rights in a globalizing world: The paradox of empty promises", *American Journal of Sociology* 2005, vol. 110, nr. 5, 1373-1411.

¹⁰¹ A. BRUDNER, *The unity of the Common Law*, Oxford, Oxford University Press, 2013, 98.

¹⁰² In dat geval is er sprake van een *self-fulfilling prophecy*. Een *self-fulfilling prophecy* is een proces waarbij een aanvankelijke onjuiste en valse verwachting toch leidt tot de eigen bevestiging. De verwachtingen over een bepaald fenomeen zorgen er uiteindelijk voor dat deze prospecten waarheid worden. Zie: T. PANKAKOSKI en A. VIHMA, "Fragmentation in international law and global governance: A conceptual inquiry", *Contributions to the History of Concepts* 2017, Vol. 12, nr. 1, (22) 37; L. JUSSIM, "Self-fulfilling prophecy", *Encyclopaedia Britannica* 22 december 2023, <https://www.britannica.com/topic/self-fulfilling-prophecy>.

¹⁰³ A. PETERS, "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, Vol. 15, nr. 3, (671) 680; G. HAFNER, "Pros and cons ensuing from fragmentation of international law", *Michigan Journal of International Law* 2004, Vol. 25, nr. 4, (849) 859.

¹⁰⁴ G. HAFNER, "Pros and cons ensuing from fragmentation of international law", *Michigan Journal of International Law* 2004, Vol. 25, nr. 4, (849) 859.

¹⁰⁵ O. BEN-SHAHAR en A. PORAT, *Personalized law: Different rules for different people*, Oxford, Oxford University Press, 2021, 19-38.

Het voorgaande betreft een interne kritiek op fragmentatie. De inhoudelijke en systematische verbrokkeling van het recht brengen niet enkel nadelen met zich mee, maar ook voordelen. Hieruit kan niet op sluitende wijze worden afgeleid of versnippering nefast is voor de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking. Hetgeen volgt betreft dan ook een externe kritiek op fragmentatie, in de vorm van harmonisatie als tegenhanger. De nadelige gevolgen van fragmentatie zouden opgelost kunnen worden aan de hand van harmonisatie.

HOOFDSTUK II. HARMONISATIE ALS RIDDER OP HET WITTE PAARD

19 - Harmonisatie als fenomeen. Harmonisatie staat lijnrecht tegenover versnippering van het recht. Harmonisatie brengt verschillende zaken met elkaar in evenwicht om een ordelijk geheel te creëren.¹⁰⁶ Juridische harmonisatie is het proces dat rechtsregels op elkaar afstemt, het zorgt voor samenhang en evenwicht in het recht.¹⁰⁷ Het werkt de belangrijkste verschillen tussen regelgeving weg zodat deze een consistent en ordelijk geheel vormen.¹⁰⁸

20 - Gradaties. Fragmentatie is vaak een onbedoeld bijproduct van het internationaal recht als rechtsorde, het is het gevolg van de toename van internationale regelgeving en instellingen.¹⁰⁹ De harmonisatie van het recht is evenwel altijd een zeer bewust keuze van de regelgever.¹¹⁰

Het komt voor in verschillende gradaties, het kan gaan van totale juridische eenmaking tot juridische harmonisatie in de strikte zin.¹¹¹ De concrete omstandigheden en doelstellingen van de regelgeving zullen aangeven hoever harmonisatie moet gaan.¹¹² Dit onderzoek heeft geen voorkeur wat betreft de gradatie die harmonisatie moet aannemen.

Bij juridische harmonisatie spreken landen een reeks doelstellingen af, zij passen elk hun interne wetgeving aan om deze gekozen doelen te bereiken.¹¹³ De regels behouden in dit geval hun individualiteit.¹¹⁴ Juridische harmonisatie duidt dus op het samenkomen van normen en de coördinatie van het beleid.¹¹⁵

Juridische eenmaking gaat verder. Het verwijst naar de creatie van identieke rechtsregels.¹¹⁶ Eenmaking is het proces dat wettelijke bepalingen of systemen vervangt door één bepaling of één

¹⁰⁶ K. VAN HULLE, N. LYBAERT en J-P. MAES, *Handboek boekhoud- en jaarrekeningrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 73; E. J. LOHSE, "The meaning of harmonisation in the context of European Union law - a process in need of definition" in M. ANDENAS (ed.), *Theory and practice of harmonisation*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2012, (282) 282; A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15.

¹⁰⁷ K. VAN HULLE, N. LYBAERT en J-P. MAES, *Handboek boekhoud- en jaarrekeningrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 73; E. BAFFI en P. SANTELLA, "The economics of legal harmonization", *Encyclopedia of law and economics* 2011, vol. 7, (1) 2; G. DE BAERE en J. MEEUSEN, *Grondbeginnselen van het recht van de Europese Unie*, Morsel, Intersentia, 2020, 196; G. A. ZAPHIROU, "Unification and harmonization of law relating to global and regional trading", *Northern Illinois University Law Review* 1994, vol. 14, nr. 2, (407) 407.

¹⁰⁸ A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15; M. BOODMAN, "The myth of harmonization of laws", *The American Journal of Comparative Law* 1991, vol. 39, nr. 4, (699) 701; A. E. CASSIMATIS, "International humanitarian law, international human rights law and fragmentation of international law", *The International and Comparative Law Quarterly* 2007, vol. 56, nr. 3, (623) 626.

¹⁰⁹ *Supra*, nr. 8.

¹¹⁰ Ter verduidelijking: Fragmentatie kan eveneens een bewuste keuze en doelstelling van de regelgever uitmaken. Het wordt evenwel vaak voorgesteld als een onbedoeld bijproduct. *Supra*, nr. 9.

¹¹¹ E. CARBONARA en F. PARISI, "The paradox of legal harmonization", *Public Choice* 2007, vol. 132, nr. 3/4, (367) 368; E. J. LOHSE, "The meaning of harmonisation in the context of European Union law - a process in need of definition" in M. ANDENAS (ed.), *Theory and practice of harmonisation*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2012, (282) 283; A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15; M. J. BONELL, "International uniform law in practice - Or where the real trouble begins", *The American Journal of Comparative Law* 1990, vol. 38, nr. 4, (865) 865.

¹¹² K. VAN HULLE, N. LYBAERT en J-P. MAES, *Handboek boekhoud- en jaarrekeningrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 73.

¹¹³ E. CARBONARA en F. PARISI, "The paradox of legal harmonization", *Public Choice* 2007, vol. 132, nr. 3/4, (367) 368.

¹¹⁴ A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15.

¹¹⁵ A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15.

¹¹⁶ E. J. LOHSE, "The meaning of harmonisation in the context of European Union law - a process in need of definition" in M. ANDENAS (ed.), *Theory and practice of harmonisation*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2012, (282) 283.

systeem, het zorgt voor eenheid in de wettelijke bepaling of het systeem.¹¹⁷ Bij eenmaking vervangen landen nationale regels door een set uniforme regels op interstatelijk niveau.¹¹⁸

Een gekend voorbeeld van bewuste harmonisatie bevindt zich in het recht van de Europese Unie.¹¹⁹ De Europese Unie brengt een interne markt tot stand, dit vereist harmonisatie.¹²⁰ Harmonisatie binnen het EU-recht duidt op de coördinatie van het beleid, nationale regelgeving wordt vervangen door unierecht.¹²¹ Het Europe Parlement neemt resoluties aan die de onderdelen van het individueel zelfbeschikkingsrecht beschermen en voorziet zo normatieve harmonisatie, zij zet de krachtlijnen van het zelfbeschikkingsrecht uiteen voor de lidstaten.

Het EVRM en de rechtspraak van het EHRM hierbij vormen eveneens een voorbeeld van harmonisatie. Het Verdrag wil de mensenrechtenstandaard voor de verschillende verdragsstaten harmoniseren. Het recht op individuele zelfbeschikking vindt haar rechtsgrond in artikel 8 EVRM, met elk arrest voegt het Hof meer textuur en nauwkeurigheid aan de bescherming toe. Op dit niveau bevindt zich een geïntegreerde normatieve en institutionele bescherming.

Dit illustreert de gewone ontwikkeling van mensenrecht, het is namelijk zo dat men vertrekt vanuit een algemeen recht dat vervolgens verder wordt toegespitst op verscheidene situaties. Dit is eveneens het geval bij het recht op individuele zelfbeschikking, het vertrekt vanuit algemene principes, menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie. Zij vinden een specifieke toepassing op abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Harmonisatie gaat dus in tegen de normale gang van zaken wat mensenrechtenbescherming betreft.

21 - Gevolgen. Harmonisatie is ingegeven door globalisering en de fragmentatie die hiermee gepaard gaat.¹²² Het heeft een positieve connotatie.¹²³ De vraag stelt zich waar deze positieve sfeer omtrent harmonisatie vandaan komt, wat zijn precies de voordelen?

Afdeling I. Rechtszekerheid en gelijkheid

22 - Rechtsstaat. Rechtszekerheid en de gelijke behandeling van burgers maken zoals gezegd¹²⁴

¹¹⁷ A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 18.

¹¹⁸ E. CARBONARA en F. PARISI, "The paradox of legal harmonization", *Public Choice* 2007, vol. 132, nr. 3/4, (367) 368.

¹¹⁹ E. J. LOHSE, "The meaning of harmonisation in the context of European Union law - a process in need of definition" in M. ANDENAS (ed.), *Theory and practice of harmonisation*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2012, (282) 282; M. J. BONELL, "International uniform law in practice - Or where the real trouble begins", *The American Journal of Comparative Law* 1990, vol. 38, nr. 4 (865) 869.

¹²⁰ Artikel 3, lid 3 Verdrag betreffende de Europese Unie, *Pb.L.* 29 juli 1991, afl. 191, 1-110; G. DE BAERE en J. MEEUSEN, *Grondbeginselen van het recht van de Europese Unie*, Mortsel, Intersentia, 2020, 193.

¹²¹ G. DE BAERE en J. MEEUSEN, *Grondbeginselen van het recht van de Europese Unie*, Mortsel, Intersentia, 2020, 196.

¹²² K. VAN HULLE, N. LYBAERT en J-P. MAES, *Handboek boekhoud- en jaarrekeningrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 73.

¹²³ T. PANKAKOSKI en A. VIHMA, "Fragmentation in international law and global governance: a conceptual inquiry", *Contributions to the History of Concepts* 2017, vol. 12, nr. 1, (22) 24; P. B. STEPHAN, "The futility of unification and harmonization in International Commercial law", *University of Virginia School of Law, Legal Studies Working Paper* 1999, nr. 10, (1) 4; L. MISTELIS, "Is harmonisation a necessary evil? - The future harmonisation and new sources of International Trade law" in I. F. FLETCHER, L. MISTELIS en M. CREMONA (eds.), *Foundations and perspectives of international trade law*, London, Sweet & Maxwell, 2001, (3) 18; R. MICHAELS, "Three paradigms of legal unification: national, international and transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, (333) 334; R. H. GRAVESON, "The international unification of law", *The American Journal of Comparative Law* 1968, vol. 16; nr. 1/2, (4) 9; Standing Committee on Legal and Constitutional Affairs, *Harmonisation of legal systems*, Canberra, Commonwealth of Australia, 2006, 6.

¹²⁴ *Supra*, nr. 11.

een belangrijk onderdeel van de rechtsstaat uit.¹²⁵ De rechtsstaat garandeert de naleving van fundamentele rechten en waarden.¹²⁶ Concreet heeft de rechtsstaat tot gevolg dat burgers niet onderworpen worden aan willekeurige regels.¹²⁷ Het impliceert vaste en voorspelbare regels die de burgers en de overheid moeten naleven.¹²⁸ Iedereen moet kunnen genieten van een gelijke bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking. Hiervoor is het niet noodzakelijk dat één en dezelfde regel geldt, wel is het van belang dat op inhoudelijk en normatief niveau eenzelfde recht wordt beschermd.

23 - Rechtszekerheid. Harmonisatie biedt een oplossing voor de rechtsonzekerheid die ontstaat door fragmentatie.¹²⁹ Rechtszekerheid impliceert een bepaalde zekerheid met betrekking tot het recht.¹³⁰ Het duidt op voorzienbaarheid en voorspelbaarheid van het recht.¹³¹ Rechtsonderhorigen moeten de gevolgen van hun handelen realistisch kunnen inschatten.¹³² Rechtszekerheid houdt dus het bestaan van duidelijke, gelijke en voorspelbare rechtsregels in.¹³³ Absolute rechtszekerheid is echter onmogelijk. De wet kan nooit allesomvattend zijn. Een reeks regels uitwerken die elk mogelijk juridisch geschil op voorhand oplossen is onhaalbaar.¹³⁴ Een bepaalde vorm van interpretatie door de rechterlijke macht blijft vereist.

24 - Gelijkheid. Harmonisatie zorgt naast rechtszekerheid ook voor gelijkheid tussen de burgers.¹³⁵ Gelijke behandeling¹³⁶ op mensenrechtelijk niveau betekent dat elk mens hetzelfde respect verdient, het impliceert een gelijke erkenning. Hiervoor is het niet noodzakelijk dat een uniforme regel wordt uitgevaardigd, wel is het van belang dat alle mensenrechteninstrumenten hetzelfde werken en in een gelijke bescherming voorzien. Het individueel zelfbeschikkingsrecht moet erkend worden als een universeel mensenrecht.¹³⁷ Het gaat dan om normatieve harmonisatie.

Formele gelijkheid sluit elke vorm van willekeur op basis wezenlijke identiteitskenmerken uit, eenieder is gelijk voor de wet ongeacht genderidentiteit, ras, seksuele oriëntatie,

¹²⁵ J. DUJARDIN, J. VANDE LANOTTE, J. GOOSSENS en G. GOEDERTIER, *Basisbegrippen publiekrecht*, Brugge, die Keure, 367; M. BOSSUYT, "Enkele beschouwingen over de rechtsstaat en de mensenrechten" in E. BOYDENS (ed.), *Grenzeloze advocatuur: obstakels worden uitdagingen*, Brugge, die Keure, 2012, (3) 3.

¹²⁶ European Commission, "Rule of law", *Upholding the rule of law*, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law_en.

¹²⁷ A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Antwerpen, Kluwer, 2011, 66.

¹²⁸ A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Antwerpen, Kluwer, 2011, 66; L. BINGHAM, "The rule of law", *The Cambridge Law Journal* 2007, vol. 66, nr. 1, (67) 69 en 78; K. GOROBETS, "The international rule of law and the idea of normative authority", *Hague Journal on the Rule of Law* 2020, vol. 12, (227) 229-231.

¹²⁹ A. D'AMATO, "Legal uncertainty", *California Law Review* 1983, vol. 71, nr. 1, (1) 1; Standing Committee on Legal and Constitutional Affairs, *Harmonisation of legal systems*, Canberra, Commonwealth of Australia, 2006, 5-6.

¹³⁰ D. VENEMA, "[Kroniek Nederland] De mythe van het dilemma tussen rechtszekerheid en rechtvaardigheid in de reflectie van de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State op het kinderopvangtoeslagschandaal", *TBP* 2023, Afl. 1, (34) 40.

¹³¹ J. THEUNIS, *De exceptie van onwettigheid*, Brugge, die keure, 2011, 84.

¹³² J. THEUNIS, *De exceptie van onwettigheid*, Brugge, die keure, 2011, 93.

¹³³ P. H. NEUHAUS, "Legal certainty versus equity in the conflict of laws", *Law and Contemporary Problems* 1963, vol. 28, nr. 4, (795) 795.

¹³⁴ J. C. BRADY, "Legal certainty: The durable myth", *Irish Jurist* 1973, vol. 8, nr. 1, (18) 18.

¹³⁵ P. CALLENS, "Gelijkheid en utopie", *RW* 1992-93, nr. 38, (1281) 1287; R. MICHAELS, "Three paradigms of legal unification: national, international and transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, (333) 334.

¹³⁶ J. THEUNIS, *De exceptie van onwettigheid*, Brugge, die keure, 2011, 93; P. CALLENS, "Gelijkheid en utopie", *RW* 1992-93, nr. 38, (1281) 1281; J. DOOMEN, "De feitelijke en normatieve dimensie van gelijkheid", *Ethiek en Maatschappij* 2021, nr. 23, (33) 34.

¹³⁷ E. BREMS, "Enemies or allies? Feminism and cultural relativism as dissident voices in human rights discourse?", *Human Rights Quarterly* 1997, vol. 19, (136) 142.

levensbeschouwing, etc.¹³⁸ Iedereen heeft recht op een gelijke toepassing van fundamentele rechten, waaronder het recht op individuele zelfbeschikking. Een wereldwijde geharmoniseerde mensenrechtenstandaard zorgt voor een dergelijk gelijkheid, op voorwaarde dat de staten zich hier ook aan houden.

Afdeling II. Eenheid en consistentie

25 - Doel harmonisatie. Harmonisatie zorgt voor concordantie tussen rechtsregels, dit impliceert de aanpassing van bepaalde regels zodat zij een consistent en ordelijk geheel vormen.¹³⁹ Wettelijke regels worden door middel van juridische harmonisatie op elkaar afgestemd.¹⁴⁰ Het werkt de belangrijkste verschillen tussen regelgeving weg.¹⁴¹ De doelstelling van harmonisatie is het nastreven van eenheid en conformiteit. Het gaat daarentegen niet uit van een absolute eenvormigheid en uniformiteit van het recht. Zoals gezegd bestaan er gradaties binnen harmonisatie.¹⁴²

26 - Eenheid vereist. Doeltreffende regelgeving vereist coherentie en duidelijkheid.¹⁴³ Eenheid valt uiteen in twee dimensies, de eigenlijke coherentie van de wettekst enerzijds en de coherente interpretatie en toepassing van de overeengekomen regel anderzijds.¹⁴⁴ Harmonisatie focust op de coherentie van de rechtsregel an sich. Het draagt op die manier bij tot de vereiste duidelijkheid en consistentie van het recht.¹⁴⁵ Onsamenhangende wetgeving vereist interpretatie om duidelijkheid te bekomen, maar in dat geval is er discrepantie tussen de eigenlijke tekst en de toepassing van de wet.¹⁴⁶ Door onduidelijkheid en onsamenhangendheid kunnen belangrijke aspecten van het individueel zelfbeschikkingsrecht overzien worden.¹⁴⁷

Interpretatieconflicten kunnen leiden tot complicaties en inefficiënties, hetgeen op haar beurt de rechtszekerheid aantast.¹⁴⁸ In verschillende staten wordt de mensenrechtenstandaard op uiteenlopende wijze toegepast. Het gebrek aan een wereldwettgever zorgt ervoor dat staten die de

¹³⁸ J. DOOMEN, "De feitelijke en normatieve dimensie van gelijkheid", *Ethiek en Maatschappij* 2021, nr. 23, (33) 38.

¹³⁹ K. VAN HULLE, N. LYBAERT en J-P. MAES, *Handboek boekhoud- en jaarrekeningrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 73; M. BOODMAN, "The myth of harmonization of laws", *The American Journal of Comparative Law* 1991, vol. 39, nr. 4, (699) 700-701; E. J. LOHSE, "The meaning of harmonisation in the context of European Union law - a process in need of definition" in M. ANDENAS (ed.), *Theory and practice of harmonisation*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2012, (282) 282; A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15.

¹⁴⁰ E. BAFFI en P. SANTELLA, "The economics of legal harmonization", *Encyclopedia of law and economics* 2011, vol. 7, (1) 2.

¹⁴¹ A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15; M. BOODMAN, "The myth of harmonization of laws", *The American Journal of Comparative Law* 1991, vol. 39, nr. 4, (699) 701.

¹⁴² E. CARBONARA en F. PARISI, "The paradox of legal harmonization", *Public Choice* 2007, vol. 132, nr. 3/4, (367) 368; E. J. LOHSE, "The meaning of harmonisation in the context of European Union law - a process in need of definition" in M. ANDENAS (ed.), *Theory and practice of harmonisation*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2012, (282) 283; A. H. ALARASHI, "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, (14) 15; M. J. BONELL, "International uniform law in practice - Or where the real trouble begins", *The American Journal of Comparative Law* 1990, vol. 38, nr. 4, (865) 865.

¹⁴³ L. E. DIVER, *Digisprudence: Code as law rebooted*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022, 119.

¹⁴⁴ R. J. C. MUNDAY, "The uniform interpretation of international conventions", *The International and Comparative Law Quarterly* 1978, vol. 27, nr. 2, (450) 450.

¹⁴⁵ A. VAN DE VIJVER, *Een verkenning van de grondslagen van het Ne bis in idem-beginsel in het Belgisch belastingrecht*, Morsel, Intersentia, 2015, 389.

¹⁴⁶ L. E. DIVER, *Digisprudence: Code as law rebooted*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022, 119.

¹⁴⁷ K. DE TROG, "Rechtszekerheid [Lezersbrief]", *Juristenkrant* 2011, afl. 228, 12.

¹⁴⁸ A. FROST, "Overvaluing uniformity", *Virginia Law Review* 2008, vol. 94, nr. 7, (1567) 1597.

mensenrechtenstandaard schenden niet kunnen worden teruggefloten.¹⁴⁹ Vandaag de dag kan aldus niet iedereen genieten van een gelijke bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking.

Coherentie en eenheid staan in verband met voorspelbaarheid, rechtszekerheid en gelijkheid en zijn dus zeker niet zonder waarde.¹⁵⁰ Vandaar dat een rechtssysteem inherent beter is wanneer het coherent is.¹⁵¹ Toch zijn coherentie en eenheid slechts formele en abstracte deugden.¹⁵² Een rechtssysteem kan immers nog steeds onrechtvaardig en onwerkbaar zijn, zelfs indien het coherent en consistent is.¹⁵³ Zo is een geharmoniseerde mensenrechtenstandaard inzake het individueel zelfbeschikkingsrecht niet noodzakelijk beter, het zorgt er namelijk nog niet voor dat de rechten nageleefd worden. Het recht op abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie blijft wereldwijd nog vaak een omstreden feit. Harmonisatie zal hieraan enkel kunnen beantwoorden als staten de mensenrechtenstandaard effectief implementeren, anders zijn het slechts holle woorden.

Afdeling III. Overroepen en onrealistisch ideaal

27 - Toch nadelen. Harmonisatie is echter niet enkel rozengeur en maneschijn. De vraag stelt zich of harmonisatie van het rechtssysteem wel vereist en gewenst is, het brengt ook enkele nadelen met zich mee.

Harmonisatie wordt vaak voorgesteld als een manier om voor verschillende problemen één gewenste oplossing te vinden en deze eenduidig aan te nemen.¹⁵⁴ Volledige harmonisatie die beantwoordt aan alle mogelijke problemen is evenwel onmogelijk, het laat geen ruimte voor eigenheid.¹⁵⁵ Daarnaast vereisen verschillende contexten, groepen en culturen uiteenlopende en op maat gemaakte oplossingen, harmonisatie kan hier niet aan beantwoorden.¹⁵⁶ Harmonisatie kan in dat geval leiden tot suboptimale oplossingen.¹⁵⁷ Specialisatie zoals dit bij fragmentatie mogelijk is beantwoordt beter aan de specifieke noden van de gemeenschap, het betreft dan ook het grootste voordeel van fragmentatie.¹⁵⁸ Het recht op individuele zelfbeschikking en de bescherming hiervan

¹⁴⁹ D. SHELTON, "International enforcement of human rights: effectiveness and alternatives", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 1980, vol. 74, 6-16.

¹⁵⁰ A. VAN DE VIJVER, *Een verkenning van de grondslagen van het Ne bis in idem-beginsel in het Belgisch belastingrecht*, Morsel, Intersentia, 2015, 389; Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.682* (2006), 100; A. FROST, "Overvaluing uniformity", *Virginia Law Review* 2008, vol. 94, nr. 7, (1567) 1600.

¹⁵¹ L. J. WINTGENS, "Coherence of the law", *ARSP: Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy* 1993, vol. 79, nr. 4, (483) 491 en 493; L. E. DIVER, *Digisprudence: Code as law rebooted*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022, 119 en 125-130; A. FROST, "Overvaluing uniformity", *Virginia Law Review* 2008, vol. 94, nr. 7, (1567) 1584.

¹⁵² Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.682* (2006), 100.

¹⁵³ Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.682* (2006), 100.

¹⁵⁴ R. MICHAELS, "Three paradigms of legal unification: National, international, transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, (333) 333.

¹⁵⁵ E. M. FOX, "Harmonization of law and procedures in a globalized world: Why, what and how?", *Antitrust Law Journal* 1991, vol. 60, nr. 2, (593) 596.

¹⁵⁶ J. C. BRADY, "Legal certainty: The durable myth", *Irish Jurist* 1973, vol. 8, nr. 1, (18) 18; E. BREMS, "Enemies or allies? Feminism and cultural relativism as dissident voices in human rights discourse", *Human Rights Quarterly* 1997, vol. 19, (136) 145-146.

¹⁵⁷ R. MICHAELS, "Three paradigms of legal unification: National, international, transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, (333) 334.

¹⁵⁸ R. MICHAELS, "Three paradigms of legal unification: National, international, transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, (333) 334.

moet zo veel mogelijk aansluiting vinden bij de concrete omstandigheden van het geval.¹⁵⁹ Een overkoepelend recht op individuele zelfbeschikking kan ervoor zorgen dat onderdelen van dit recht over het hoofd gezien worden, waardoor van een effectieve bescherming geen sprake is.

De rechtszekerheid die harmonisatie volgens velen met zich meebrengt is daarnaast niet absoluut.¹⁶⁰ Regelgeving is vaak onderhevig aan interpretaties door de rechterlijke macht om haar betekenis weer te geven.¹⁶¹ Dit heeft als gevolg dat de geharmoniseerde regelgeving niet zal overeenstemmen met het recht in de praktijk. Er is geen garantie dat geharmoniseerde wetgeving op een geharmoniseerde manier wordt geïnterpreteerd.¹⁶² Dit zou harmonisatie op het niveau van de instituties vereisen. Zolang dit er niet is ondermijnen uiteenlopende lezingen het doel van geharmoniseerde regelgeving.¹⁶³ Het feit dat de betekenis van de regelgeving afhankelijk is van interpretatie is niet enkel problematisch wat betreft de discrepantie tussen de wet in theorie en de wet in de praktijk. Dergelijk interpretatie kan door de jaren heen eveneens wijzigen bij een wissel van de macht. Wanneer rechters conservatiever worden zullen zij mensenrechten eveneens in een conservatieve zin lezen en daarbij afstand nemen van de liberale opvattingen die aan het recht op individuele zelfbeschikking ten gronde liggen.

Een geharmoniseerd rechtssysteem verzet zich verder actief tegen gezonde competitie tussen rechtsregels.¹⁶⁴ Volgens sommigen is dit een voordeel, aangezien het een *race-to-the-bottom* voorkomt. Dit is destructieve concurrentie tussen staten aangezien het zorgt voor 'slechte' wetgeving. Staten willen bedrijven overtuigen zich in hun rechtsgebied te vestigen door lakse regels aan te nemen of door wetten slechts mild te handhaven. Het houdt evenwel ook een *race-to-the-top* tegen.¹⁶⁵ De *race-to-the-top* hypothese neemt aan dat staten de standaarden steeds verhogen om 'betere' wetgeving te bereiken.¹⁶⁶ Dergelijke *race-to-the-top* bevindt zich vooral in het ondernemingsrecht, arbeidsrecht, omgevingsrecht en mensenrecht.¹⁶⁷ Een bepaalde nationale rechtsorde kan er zo naar streven globale koploper te worden wat het recht op individuele zelfbeschikking betreft.

Tot slot is het opstellen van harmoniserende regelgeving vaak een langdurig en kostelijk proces.¹⁶⁸ De verschillende belanghebbende bij de onderhandelingen hebben een eigen visie op wat de

¹⁵⁹ O. BEN-SHAHAR en A. PORAT, *Personalized law: Different rules for different people*, Oxford, Oxford University Press, 2021, 19-38.

¹⁶⁰ L. MISTELIS, "Is harmonisation a necessary evil? - The future harmonisation and new sources of International Trade law" in I. F. FLETCHER, L. MISTELIS en M. CREMONA (eds.), *Foundations and perspectives of international trade law*, London, Sweet & Maxwell, 2001, (3) 17.

¹⁶¹ R. J. C. MUNDAY, "The uniform interpretation of international conventions", *The International and Comparative Law Quarterly* 1978, vol. 27, nr. 2, 450-459.

¹⁶² L. J. WINTGENS, "Coherence of the law", *ARSP: Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy* 1993, vol. 79, nr. 4, (483) 501; L. E. DIVER, *Digisprudence: Code as law rebooted*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022, 119.

¹⁶³ G. ROSSMAN, "Uniformity of law: An elusive goal", *American Bar Association Journal* 1950, vol. 36, nr. 3, (175) 175; M. J. BONELL, "International uniform law in practice - Or where the real trouble begins", *The American Journal of Comparative Law* 1990, vol. 38, nr. 4, (865) 866-867.

¹⁶⁴ R. VAN DEN BERGH, "Farewell Utopia?: Why the European Union should take the economics of federalism seriously", *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2016, vol. 23, nr. 6, (937) 943.

¹⁶⁵ R. VAN DEN BERGH, "Farewell Utopia?: Why the European Union should take the economics of federalism seriously", *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2016, vol. 23, nr. 6, (937) 943.

¹⁶⁶ R. MICHAELS, "Three paradigms of legal unification: National, international, transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, (333) 334.

¹⁶⁷ R. VAN DEN BERGH, "Farewell Utopia?: Why the European Union should take the economics of federalism seriously", *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2016, vol. 23, nr. 6, (937) 943.

¹⁶⁸ L. MISTELIS, "Is harmonisation a necessary evil? - The future harmonisation and new sources of international trade law" in I. F. FLETCHER, L. MISTELIS en M. CREMONA (eds.), *Foundations and perspectives of international trade law*, London, Sweet & Maxwell, 2001, (3) 16.

geharmoniseerde regel moet zijn. Om tot een akkoord te komen zijn compromissen vereist, dit zal veelal leiden tot minimale eenmaking, aangezien de gemene deler vaak erg klein is. De invoering van het recht op individuele zelfbeschikking zou in dit licht weleens een helse beproeving kunnen zijn. De verschillende politieke partijen moeten het hiervoor eens raken, met een verzwakking van de effectieve bescherming als risico.¹⁶⁹

¹⁶⁹ *Infra*, nr. 88.

DEEL II. OVER JEZELF BESCHIKKEN

28 - Maatschappelijke evolutie. Het zelfbeschikkingsrecht kadert binnen een brede maatschappelijke evolutie. In de huidige samenleving wint individuele vrijheid aan belang, mensen willen steeds vaker zelf beslissingen maken over hun leven en lichaam, hetgeen beantwoordt aan de menselijke waardigheid.¹⁷⁰ Individuen hebben de drang om als een rationeel en autonoom wezen hun eigen leven te bepalen, in complete vrijheid en met het nodige respect.¹⁷¹ Dit is de kern van het recht op individuele zelfbeschikking. De acceptatie voor de manier waarop mensen hun leven vormgeven is hierdoor in recente jaren enorm gegroeid.¹⁷² Deze evolutie naar emancipatie en vrijvechten van de mens is de verdienste van de opkomst van het liberalisme en het liberalistische mensbeeld.

29 - In Europa. Het liberalisme zet zich af tegen het *ancien régime* van de middeleeuwen.¹⁷³ Hetgeen zich kenmerkt door het bestaan van een standenmaatschappij, waarbij gebruik werd gemaakt van het feodale stelsel.¹⁷⁴ De grond was in handen van de adel en de derde stand waren arme boeren die deze grond konden "lenen", maar in dit geval was er sprake van lijfeigenschap. Individuele zelfbeschikking bestond toentertijd niet. De verlichting maakt hier een einde aan, zij steunt op de principes van vrijheid en gelijkheid.¹⁷⁵

30 - Kern. Liberalisme als maatschappelijke stroming hangt het liberalistisch mensbeeld aan. Zij duidt op de inherente vrijheid van de mens¹⁷⁶ en de emancipatie van het zelf¹⁷⁷. Individuele vrijheid en persoonlijke autonomie vormen het centrale uitgangspunt.¹⁷⁸ Hetgeen loodrecht ingaat tegen de lijfeigenschap waarvan sprake was in het *ancien régime*. Elk individu kan het eigen leven vormgeven door middel van vrije keuzes om zo de menselijke persoonlijkheid volledig te

¹⁷⁰ J. VELAERS, "Over zichzelf beschikken?" in J. TAELS, G. VANHEESWIJCK, P. REYNAERT, L. BRAECKMANS, W. WEYNS, X. DIJON, J. VELAERS, H. NYS, M. KEMPEN, L. VAN SLYCKEN, A. VAN OEVELEN, A. DE BOECK, D. VANHEULE, M. ADAMS, D. CUYPERS, A. DE DONCKER, F. VAN NESTE en F. TANGHE, *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen, Maklu, 1996, (7) 7.

¹⁷¹ J. TAELS, "Ethiek en autonomie. Een Socratisch perspectief" in J. TAELS, G. VANHEESWIJCK, P. REYNAERT, L. BRAECKMANS, W. WEYNS, X. DIJON, J. VELAERS, H. NYS, M. KEMPEN, L. VAN SLYCKEN, A. VAN OEVELEN, A. DE BOECK, D. VANHEULE, M. ADAMS, D. CUYPERS, A. DE DONCKER, F. VAN NESTE en F. TANGHE, *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen, Maklu, 1996, (13) 17; G. VANHEESWIJCK, "Zelfbeschikkingsrecht of authenticiteit? Twee modaliteiten van de menselijke autonomie" in J. TAELS, G. VANHEESWIJCK, P. REYNAERT, L. BRAECKMANS, W. WEYNS, X. DIJON, J. VELAERS, H. NYS, M. KEMPEN, L. VAN SLYCKEN, A. VAN OEVELEN, A. DE BOECK, D. VANHEULE, M. ADAMS, D. CUYPERS, A. DE DONCKER, F. VAN NESTE en F. TANGHE, *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen, Maklu, 1996, (29) 32; M. DE VOS, "Geluk, politiek en recht" in J. DE MOT (ed.), *Liber amicorum Boudewijn Bouckaert*, Brugge, die Keure, 2012, (319) 333.

¹⁷² J. VELAERS, "Over zichzelf beschikken?" in J. TAELS, G. VANHEESWIJCK, P. REYNAERT, L. BRAECKMANS, W. WEYNS, X. DIJON, J. VELAERS, H. NYS, M. KEMPEN, L. VAN SLYCKEN, A. VAN OEVELEN, A. DE BOECK, D. VANHEULE, M. ADAMS, D. CUYPERS, A. DE DONCKER, F. VAN NESTE en F. TANGHE, *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen, Maklu, 1996, (7) 10.

¹⁷³ H. SCOTT, "The seven years war and Europe's "Ancien Régime"", *War in history* 2011, vol. 18, nr. 4, (419) 420.

¹⁷⁴ X. "End of ancien regime?", *Economic and Political Weekly* 1974, vol. 9, nr. 12, (458) 458; C. HOBSON, *The rise of democracy. Revolution, war and transformations in international politics since 1776*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2015, 77.

¹⁷⁵ A. PEPERZAK, "Kan de verlichting ons verlichten?", *Tijdschrift voor Filosofie* 1962, jaarg. 24, nr. 2, (243) 262.

¹⁷⁶ G. LOCK, "Liberaal mensbeeld kan de menselijke waardigheid onvoldoende funderen", *Christen Democratische Verkenningen* 2011, (114) 117; K. A. APPIAH, "Liberalism, individuality and identity", *Critical Inquiry* 2001, vol. 27, nr. 2, (305) 306.

¹⁷⁷ A. PEPERZAK, "Kan de verlichting ons verlichten?", *Tijdschrift voor Filosofie* 1962, jaarg. 24, nr. 2, (243) 271.

¹⁷⁸ H. H. HUMPHREY, "Liberalism", *The American Scholar* 1955, vol. 24, nr. 4, (419) 419; T. VANTHOURNOUT, "Het liberalisme", *LVSV Gent* (blog), <https://www.lvsvgent.be/het-liberalisme>; A. PEPERZAK, "Kan de verlichting ons verlichten?", *Tijdschrift voor Filosofie* 1962, jaarg. 24, nr. 2, (243) 271.

ontwikkelen.¹⁷⁹ De liberalistische samenleving wordt gekenmerkt door de acceptatie van anderen, zonder vooroordelen.¹⁸⁰ Elk individu kan binnen het liberalisme volledig zichzelf zijn.¹⁸¹ De mens kan zijn leven in volle vrijheid ontwerpen en zijn eigen belangen nastreven.¹⁸² Liberalisme steunt aldus op zelfontplooiing, waarbij alle mogelijke facetten van het individu tot uiting komen. Het recht op individuele zelfbeschikking hangt dezelfde ideeën aan.

Binnen het liberalisme in de maatschappelijke zin wordt een onderscheid gemaakt tussen de negatieve en de positieve vrijheid.¹⁸³ Negatieve vrijheid of "vrijheid van" duidt op de afwezigheid van beperkingen vanuit de overheid.¹⁸⁴ De staat moet vrijheid beschermen, zonder enige inmenging, zij mag keuzes niet op dwingende wijze voorschrijven.¹⁸⁵ Dit wordt ook wel de juridische vrijheid genoemd, de mogelijkheid om te handelen naar eigen voorkeuren.¹⁸⁶ Binnen het recht op individuele zelfbeschikking is het voornamelijk de negatieve vrijheid die naar voren komt.

Positieve vrijheid of "vrijheid om" is de mogelijkheid om te handelen op zo'n manier dat je controle krijgt over je eigen leven en je doelen realiseert.¹⁸⁷ Het gaat om de vrijheid en de moed om te kiezen, maar ook de kennis van alternatieve keuzes.¹⁸⁸ Het positieve aspect van vrijheid omvat de ware vrijheid.¹⁸⁹ Het individu wil zichzelf ontplooiën.¹⁹⁰ Beide aspecten van liberalisme zijn vereist om absolute keuzevrijheid te bereiken.¹⁹¹

31 - Toch tegenstanders. Desondanks de grote erkenning van het liberalisme en de vrijheid die hiermee gepaard gaat bestaan momenteel toch politieke bewegingen en ideologieën die willen inboeten aan persoonlijke vrijheid. Ideologisch gezien staat het conservatisme lijnrecht tegenover het progressief gedachtegoed dat het liberalisme voorschrijft.¹⁹² Bijvoorbeeld omtrent abortus en

¹⁷⁹ G. LOCK, "Liberaal mensbeeld kan de menselijke waardigheid onvoldoende funderen", *Christen Democratische Verkenningen* 2011, (114) 117; L. T. HOBHOUSE, *Liberalism*, Kitchener, Batoche Books, 1998, 34; H. H. HUMPHREY, "Liberalism", *The American Scholar* 1955, vol. 24, nr. 4, (419) 419.

¹⁸⁰ T. VANTHOURNOUT, "Het liberalisme", *LSVS Gent* (blog), <https://www.lsvsgent.be/het-liberalisme>.

¹⁸¹ A. PEPERZAK, "Kan de verlichting ons verlichten?", *Tijdschrift voor Filosofie* 1962, jaarg. 24, nr. 2, (243) 273.

¹⁸² E. LANCKSWERDT, *Juridische beroepsethiek 2.0. Professionaliteit door menselijkheid*, Turnhout, Gompel&Svacina, 2020, 41.

¹⁸³ E. DEMENCHONOK, "Learning from Kant: On freedom", *Revista Portuguesa de Filosofia* 2019, T. 75, 191-230; A. OKULICZ-KOZARYN, "'Freedom from' and 'freedom to' across countries", *Social Indicators Research* 2014, vol. 118, nr. 3, 1009-1029; M. DIMOVA-COOKSON, "A new scheme of positive and negative freedom: Reconstructing T. H. Green on freedom", *Political Theory* 2003, vol. 31, nr. 4, (508) 508.

¹⁸⁴ E. DEMENCHONOK, "Learning from Kant: On freedom", *Revista Portuguesa de Filosofia* 2019, T. 75, (191) 194; A. OKULICZ-KOZARYN, "'Freedom from' and 'freedom to' across countries", *Social Indicators Research* 2014, vol. 118, nr. 3, (1009) 1010; J. CHRISTMAN, "Liberalism and individual positive freedom", *Ethics* 1991, vol. 101, nr. 2, (343) 343.

¹⁸⁵ J. CHRISTMAN, "Liberalism and individual positive freedom", *Ethics* 1991, vol. 101, nr. 2, (343) 343; J. DELTON, "Conserving liberalism", *Salmagundi* 2009, nr. 162/263, (3) 12.

¹⁸⁶ M. DIMOVA-COOKSON, "A new scheme of positive and negative freedom: Reconstructing T. H. Green on freedom", *Political Theory* 2003, vol. 31, nr. 4, (508) 513.

¹⁸⁷ E. DEMENCHONOK, "Learning from Kant: On freedom", *Revista Portuguesa de Filosofia* 2019, T. 75, (191) 196; A. OKULICZ-KOZARYN, "'Freedom from' and 'freedom to' across countries", *Social Indicators Research* 2014, vol. 118, nr. 3, (1009) 1010; J. CHRISTMAN, "Liberalism and individual positive freedom", *Ethics* 1991, vol. 101, nr. 2, (343) 343.

¹⁸⁸ A. OKULICZ-KOZARYN, "'Freedom from' and 'freedom to' across countries", *Social Indicators Research* 2014, vol. 118, nr. 3, (1009) 1010.

¹⁸⁹ M. DIMOVA-COOKSON, "A new scheme of positive and negative freedom: Reconstructing T. H. Green on freedom", *Political Theory* 2003, vol. 31, nr. 4, (508) 513.

¹⁹⁰ M. DIMOVA-COOKSON, "A new scheme of positive and negative freedom: Reconstructing T. H. Green on freedom", *Political Theory* 2003, vol. 31, nr. 4, (508) 513.

¹⁹¹ K. A. APPIAH, "Liberalism, individuality and identity", *Critical Inquiry* 2001, vol. 27, nr. 2, (305) 313.

¹⁹² M. J. LEE, "Considering political identity: conservatives, republicans and Donald Trump", *Rhetoric and public affairs*, vol. 20, nr. 4, (719) 721.

euthanasie stellen bepaalde partijen zich conservatief en terughoudend op.¹⁹³ Het is niet ondenkbaar dat conservatieve partijen in de toekomst de politieke organen, de regering en het parlement zullen bekleden en hun visie op het individueel zelfbeschikkingsrecht doorvoeren. Hetgeen ingaat tegen de mensenrechtenstandaard, doch geen actieve tegenreactie vanuit de internationale gemeenschap kan uitlokken. Dit weerspiegelt het gebrek aan een wereldwetgever als nadeel van de verbrokkelde mensenrechtenstandaard inzake individuele zelfbeschikking.

Daarnaast verzet het communitarisme zich tegen het alleenstaande individu zoals het liberalisme het voorschrijft.¹⁹⁴ Binnen het communitarisme staat de verbinding tussen het individu en de gemeenschap centraal.¹⁹⁵ De keuzevrijheid van het individu wordt bijgestuurd door de maatschappij. Het pure liberalisme daarentegen zet het individu alleen om in pure vrijheid beslissingen te maken. Zoals verder in dit onderzoek zal blijken, ligt de realiteit ergens in het midden tussen het pure liberalisme en het communitarisme.¹⁹⁶ Het recht op individuele zelfbeschikking en de keuzevrijheid die hiermee gepaard gaat zijn niet absoluut en worden beperkt door het positief recht.

¹⁹³ E. VAN HOOFF, "Gratis anticonceptie en abortus tot maximaal week 14", *CD&V Nieuws* 18 april 2023, https://www.cdenv.be/gratis_anticonceptie_en_abortus_tot_maximaal_week_14; F. BRUGGEMAN, "Nu debat over (versoepeling van) abortus opnieuw opstaat: zo staan CD&V en Vlaams Belang er anno 2022 tegenover", *VRT NWS* 26 juni 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/06/26/sammy-mahdi-abortion/>; VLAAMS BELANG, "Vlaams Belang scherp voor bocht CD&V over abortus", *VLAAMS BELANG Persberichten* 17 april 2023, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/vlaams-belang-scherp-voor-bocht-cdv-over-abortion/>; VLAAMS BELANG, "Versoepeling abortus is een aanval op de vrouwenrechten", *VLAAMS BELANG Persberichten* 27 november 2020, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/versoepeling-abortion-een-aanval-op-de-vrouwenrechten/>; VLAAMS BELANG, "Uitbreiding abortustermijn onbespreekbaar", *VLAAMS BELANG Nieuws* 24 januari 2024, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/uitbreiding-abortionstermijn-onbespreekbaar/>; V. VAN PEEL en B. DE WEVER, "Abortus is wel wat anders dan het trekken van een tand", *N-VA Nieuws* 13 juli 2020, <https://www.n-va.be/nieuws/abortus-is-wel-wat-anders-dan-het-trekken-van-een-tand/>; V. VAN PEEL, "De 8 redenen waarom Valerie Van Peel zich kant tegen de nieuwe abortuswet", *N-VA Nieuws* 7 juli 2020, <https://www.n-va.be/nieuws/de-8-redenen-waarom-valerie-van-peel-zich-kant-tegen-de-nieuwe-abortionwet/>; N-VA, "Valerie Van Peel over abortus en euthanasie: 'Het debat over leven en dood wordt te sloganesk gevoerd'", *N-VA Nieuws* 6 november 2019, <https://www.n-va.be/nieuws/valerie-van-peel-over-abortion-en-euthanasie-het-debat-over-leven-en-dood-wordt-te-sloganesk/>; N-VA, "Euthanasie - Als er geen andere uitweg is", *N-VA Standpunten*, <https://www.n-va.be/standpunten/euthanasie/>; T. SANTENS, "Te soepel, of net te streng? Lees hier de standpunten van alle partijen over de euthanasiewet", *VRT NWS* 31 januari 2020, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/01/31/partijen-standpunt/>.

¹⁹⁴ S. A. GARDBAUM, "Law, politics and the claims of community", *Michigan Law Review* 1992, vol. 90, nr. 4, (685) 689.

¹⁹⁵ S. A. GARDBAUM, "Law, politics and the claims of community", *Michigan Law Review* 1992, vol. 90, nr. 4, (685) 689.

¹⁹⁶ *Infra*, nr. 69.

HOOFDSTUK I. RECHT OP INDIVIDUELE ZELFBESCHIKKING

32 - Definitie. Het recht op individuele zelfbeschikking geniet de volgende omschrijving:

Het individueel zelfbeschikkingsrecht houdt de mogelijkheid in voor eenieder om het eigen leven in te vullen, door middel van vrije keuzes met betrekking tot de eigen geest en het eigen lichaam.¹⁹⁷

33 - Zelfbeschikking. Het recht op individuele zelfbeschikking vertrekt, net zoals het hiervoor genoemde liberalisme, vanuit algemene principes van persoonlijke autonomie¹⁹⁸, menselijke waardigheid en zelfontplooiing.¹⁹⁹ Het individueel zelfbeschikkingsrecht geeft het individu kort gezegd het recht om over zichzelf te beschikken.

Persoonlijke autonomie, zoals het recht op individuele zelfbeschikking het voorschrijft, geeft iedereen het recht om het eigen leven naar eigen keuze te organiseren.²⁰⁰ Het impliceert een zekere keuzevrijheid.²⁰¹ De mogelijkheid actieve keuzes te maken over het bestaan zorgt voor persoonlijke ontwikkeling en de vorming van identiteit²⁰², hetgeen beantwoordt aan de menselijke waardigheid.²⁰³ Individuen kunnen ingevolge het recht op individuele zelfbeschikking hun leven

¹⁹⁷ M-C. FOLETS, "Recht, cultuur en individuele zelfbeschikking" in E. DIRIX en Jura Falconis (eds.), *Interdisciplinariteit in het recht. Law and ...-bewegingen in het privaatrecht*, Morsel, Intersentia, 2018, (55) 55.

¹⁹⁸ AMNESTY INTERNATIONAL, "Zelfbeschikking en mensenrechten", *Amnesty Encyclopedie*, <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/zelfbeschikking-en-mensenrechten?fbclid=IwAR2tdLbEJe9ZXXNulbWUMu5eEdObDUwJtOa65ILdoS3sqOE6D25nEQRVOBw>.

¹⁹⁹ R. KOESTNER en A. C. HOLDING, "A generative legacy: SDT's refined understanding of the central role of autonomy in human lives", *Motivation Science* 2020, Nr. 7(2), (1) 2, https://selfdeterminationtheory.org/wp-content/uploads/2021/08/2021_KoestnerHolding_MS_Manuscript.pdf; R. M. RYAN, E. L. DECI, M. VANSTEENKISTE en B. SOENENS, "Building a science of motivated persons: Self-determination theory's empirical approach to human experience and the regulation of behavior", *Motivation Science* 2021, (1) 4, https://selfdeterminationtheory.org/wp-content/uploads/2021/08/2021_RyanDeciVansteenkisteSoenens_BuildingAScience_Manuscript.pdf; M-C. FOLETS, "Recht, cultuur en individuele zelfbeschikking" in E. DIRIX en Jura Falconis (eds.), *Interdisciplinariteit in het recht. Law and ...-bewegingen in het privaatrecht*, Morsel, Intersentia, 2018, (55) 55; R. YOUNG, "Autonomy and the inner-self", *American Philosophical Quarterly* 1980, vol. 17, nr. 1, (35) 35; J. VELARS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Brugge, die Keure, 2019, 413.

²⁰⁰ M-C. FOLETS, "Recht, cultuur en individuele zelfbeschikking" in E. DIRIX en Jura Falconis (eds.), *Interdisciplinariteit in het recht. Law and ...-bewegingen in het privaatrecht*, Morsel, Intersentia, 2018, (55) 55; D. BRULOOT, R. DE CORTE en B. DE GROOTE, *Privaatrecht in hoofdlijnen - Volume 2 - Overzicht van het privaatrecht*, Heverlee, LeA Uitgevers, 2022, 19; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Morsel, Intersentia, 2019, 68; H. LACEULLE, *Aging and self-realization. Cultural narratives about later life*, Columbia University Press, 2018, 160; AMNESTY INTERNATIONAL, "Zelfbeschikking en mensenrechten", *Amnesty Encyclopedie*, <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/zelfbeschikking-en-mensenrechten?fbclid=IwAR2tdLbEJe9ZXXNulbWUMu5eEdObDUwJtOa65ILdoS3sqOE6D25nEQRVOBw>; E. SMITS VAN WAESBERGHE, "Wat is zelfbeschikking?", *Kennisplatform inclusief samenleven* (blog), https://www.kis.nl/vraag-en-antwoord/wat-zelfbeschikking?fbclid=IwAR3mYI5tx2JMfr_GyVCR3uJIBjzWp7JZMJnOhEQXwYmd7r-FmRq3Zoviik8.

²⁰¹ D. BRULOOT, R. DE CORTE en B. DE GROOTE, *Privaatrecht in hoofdlijnen - Volume 2 - Overzicht van het privaatrecht*, Heverlee, LeA Uitgevers, 2022, 19; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (achtste, herziene uitgave)*, Morsel, Intersentia, 2023, 27; M. GANGE en E. L. DECI, "Self-determination theory and work motivation", *Journal of Organizational Behaviour* 2005, vol. 26, (331) 333; A. VAN DEN BROECK, D. L. FERRIS, C. H. CHANG en C. C. ROSEN, "De basisbehoeften van de Zelf-Determinatie Theorie: een samenvatting van de literatuur", *Tijdschrift van het Steunpunt Werk* 2016, (67) 67; R. M. RYAN, E. L. DECI, M. VANSTEENKISTE en B. SOENENS, "Building a science of motivated persons: Self-determination theory's empirical approach to human experience and the regulation of behavior", *Motivation Science* 2021, (1) 4, https://selfdeterminationtheory.org/wp-content/uploads/2021/08/2021_RyanDeciVansteenkisteSoenens_BuildingAScience_Manuscript.pdf.

²⁰² R. G. ALEXANDER, "Personal identity and self-constitution", *The Personalist Forum* 1992, vol. 8, nr. 1, (83) 84.

²⁰³ D. BRULOOT, R. DE CORTE en B. DE GROOTE, *Privaatrecht in hoofdlijnen - Volume 2 - Overzicht van het privaatrecht*, Heverlee, LeA Uitgevers, 2022, 19; F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Morsel, Intersentia, 2019, 68-69; M. BUIJSEN, "B.C. van Beers, Persoon en lichaam in het recht. Menselijke waardigheid en zelfbeschikking in het tijdperk van medische biotechnologie", *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie*

zelfbewust op een creatieve manier vormgeven.²⁰⁴ Zij zijn de auteur van hun eigen leven en keuzes.²⁰⁵

Het recht op individuele zelfbeschikking, en de mogelijkheid om het eigen leven, de eigen geest en het eigen lichaam vorm te geven, is evenwel niet absoluut.²⁰⁶ Bij het maken van een beslissing die steunt op het individueel zelfbeschikkingsrecht, persoonlijke autonomie en menselijke waardigheid is het van belang stil te staan bij de gevolgen van deze beslissing voor anderen.²⁰⁷

34 - Parapluterm. Het individueel zelfbeschikkingsrecht betreft een algemene noemer, een parapluterm. Het omvat keuzes met betrekking tot verschillende onderdelen, facetten, van het zijn, ontwikkeld door middel van zelfontplooiing. Aan de basis van al deze keuzes staat het recht op fysieke, psychische en morele integriteit.²⁰⁸ Integriteit omvat de onaantastbaarheid van het lichaam en de geest van elk individu.²⁰⁹ Het lijnt de grenzen van het gedrag van anderen af. Het duidt op de mogelijkheid het eigen leven te bepalen, zonder inmenging. Het recht op individuele zelfbeschikking behelst keuzemogelijkheden wat betreft voortplanting, kindervens²¹⁰, anticonceptie, abortus²¹¹, euthanasie²¹², hulp bij zelfdoding²¹³, medische behandelingen en het staken daarvan²¹⁴, seksuele oriëntatie²¹⁵, genderidentiteit²¹⁶, culturele identiteit²¹⁷, naamgeving²¹⁸, persoonlijke uitstraling²¹⁹, etc. Kortom, het overgrote merendeel van de onderdelen van identiteit vindt haar plaats onder het zelfbeschikkingsrecht. In dit onderzoek ligt de focus op abortus,

2010, afl. 39/2, 179; K. DE VRIES, "Chapter 12. Right to Respect for Private and Family Life", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Morsel, Intersentia, 2018, (667) 670 en 680.

²⁰⁴ J. T. ISMAEL, *How physics makes us free*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 193-215.

²⁰⁵ J. T. ISMAEL, *How physics makes us free*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 193-215; K. C. M. MERTEL, "Self-appropriation vs. self-constitution: social philosophical reflections on self-relation", *Human Affairs* 2017, vol. 27, (416) 418.

²⁰⁶ J. KEIJ, *Levinas in de praktijk. Een handleiding voor het best mogelijke helpen privé en in de zorg*, Kalmthout, Pelckmans, 2012, 110.

²⁰⁷ J. KEIJ, *Levinas in de praktijk. Een handleiding voor het best mogelijke helpen privé en in de zorg*, Kalmthout, Pelckmans, 2012, 110.

²⁰⁸ K. DE VRIES, "Chapter 12. Right to Respect for Private and Family Life", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Morsel, Intersentia, 2018, (667) 690-692.

²⁰⁹ K. DE VRIES, "Chapter 12. Right to Respect for Private and Family Life", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Morsel, Intersentia, 2018, (667) 690-692.

²¹⁰ Advies van de afdeling Wetgeving van de Raad van State van 31 januari 2006 betreffende verschillende voorstellen inzake draagmoederschap, nr. 39.474/AV.

²¹¹ EHRM (Grote Kamer) 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland.

²¹² EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk; EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, Haas/Zwitserland; EHRM 4 oktober 2022, nr. 78017/17, Mortier/België.

²¹³ EHRM 19 juli 2012, nr. 497/09, Koch/Duitsland; EHRM 30 september 2014, nr. 67810/10, Gross/Zwitserland; EHRM 23 juni 2015, nrs. 2478/15 en 1787/15, Nicklinson en Lamb/Verenigd Koninkrijk.

²¹⁴ EHRM 10 juni 2010, nr. 302/02, Jehovah getuigen uit Moskou en anderen/Rusland.

²¹⁵ EHRM (Grote Kamer) 4 december 2008, nrs. 30562/04 en 30566/04, S. en Marper/Verenigd Koninkrijk; EHRM (Grote Kamer) 25 september 2018, nr. 76639/11, Denisov/Oekraïne.

²¹⁶ EHRM 12 juni 2003, nr. 35968/97, Van Kück/Duitsland; EHRM 10 maart 2015, nr. 14793/08, Y.Y./Turkije; EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk.

²¹⁷ EHRM 18 januari 2001, nr. 27238/95, Chapman/Verenigd Koninkrijk; EHRM 27 mei 2004, nr. 66746/01, Connors/Verenigd Koninkrijk; EHRM 25 september 1996, nr. 20348/92, Buckley/Verenigd Koninkrijk.

²¹⁸ EHRM 11 oktober 2018, nr. 55216/08, S.V./Italië; EHRM 22 februari 1994, nr. 16213/90, Burghartz/Zwitserland; EHRM 2 juni 2005, nr. 77785/01, Znamenskaya/Rusland; EHRM 5 december 2013, nr. 32265/10, Henry Kismoun/Frankrijk.

²¹⁹ EHRM (Grote Kamer) 1 juli 2014, nr. 43835/11, S.A.S./Frankrijk; EHRM 18 juni 2013, nr. 4233/09, Popa/Roemenië; ECRM 1 maart 1979, nr. 8209/78, Sutter/Zwitserland; EHRM 24 mei 2005, nr. 8165/03, Tığ/Turkije; EHRM 14 juni 2016, nr. 49304/09, Biržietis/Litouwen.

euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Wat de keuze voor deze onderdelen betreft wordt verwezen naar de actualiteit.²²⁰

De klassieke ontwikkeling inzake mensenrechten wordt hier gevolgd. Het recht op individuele zelfbeschikking vertrekt vanuit een geharmoniseerd overkoepelend recht, namelijk zelfbeschikking gebaseerd op persoonlijke autonomie en menselijke waardigheid, voortkomend uit het recht op eerbied voor het privéleven. Meer textuur en specificiteit is evenwel vereist om te begrijpen wat het individueel zelfbeschikkingsrecht effectief behelst, er vindt fragmentatie en verbrokkeling plaats.

35 - Subjectief recht. Het recht op individuele zelfbeschikking krijgt slechts enkele decennia een plaats in verschillende rechtsordes (nationaal, Europees en internationaal). Dit betekent dat rechtssubjecten pas recentelijk actief zeggenschap verkrijgen over de verschillende onderdelen van het individueel zelfbeschikkingsrecht.²²¹ In het tweede en derde hoofdstuk van dit deel ligt de focus op de actuele bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking, zowel op mensenrechtelijk als op nationaal vlak. Elk van de verschillende onderdelen verkrijgt hun eigen gespecialiseerde bescherming, er is sprake van versnippering.

²²⁰ L. LECLUYSE, "65.000 vrouwen die na verkrachting zwanger werden in VS, hadden geen recht op abortus sinds landelijk recht is geschrapt", *VRT NWS* 29 januari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/01/29/verenigde-staten-vs-us-verkrachting-abortus-zwangerschappen/>; A. WILLEMS en BELGA, "Abortuscentra pleiten voor nieuwe abortuswet: "Geen betuttelende wachttijd en termijn optrekken"", *VRT NWS* 24 januari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/01/24/abortuscentra-luna-vzw-vub-dilemma-nieuwe-abortuswet/>; RADIO 2, S. DESLOOVERE en BELGA, "Arts die euthanasie uitvoerde in AZ Jan Palfijn in Gent wordt wellicht niet meer vervolgd", *VRT NWS* 3 oktober 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/10/03/arts-die-euthanasie-uitvoerde-in-jan-palfijnziekenhuis-wordt-nie/>; D. VAN TURNHOUT, "Professor Wim Distelmans: "Dat minderjarigen terminaal moeten zijn voor euthanasie, is discriminatie"", *Gazet van Antwerpen* 27 november 2023, https://www.gva.be/cnt/dmf20231126_96977710; M. MAAS, "Oeganda voert 'strengste anti-lgbtqi+-wet ter wereld' in", *De Morgen* 29 mei 2023, <https://www.demorgen.be/nieuws/oeganda-voert-strengste-anti-lgbtqi-wet-ter-wereld-in~b5c512d3/>; L. DEKOCK, "Conversietherapie om LGBTQI+-personen "te genezen" vanaf nu verboden in ons land: "Ik werd gehersenspoeld"", *VRT NWS* 20 juli 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/07/19/kamer-stemt-over-verbod-op-conversietherapie/>; S. DE JONGE, "Mensen snappen niet dat ik niet alleen maar transgender ben, dat dat maar een klein stukje van mij is": Rikkie Kollé, trans vrouw en Miss Nederland", *De Morgen* 14 september 2023, <https://www.demorgen.be/tv-cultuur/mensen-snappen-niet-dat-ik-niet-alleen-maar-transgender-ben-dat-dat-maar-een-klein-stukje-van-mij-is-rikkie-kolle-trans-vrouw-en-miss-nederland~bed1e681/>.

²²¹ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht* (zesde editie), Mortsel, Intersentia, 2019, 69.

HOOFDSTUK II. MENSENRECHTENINSTRUMENTEN BESCHERMEN INDIVIDUELE ZELFBESCHIKKING

36 - Inleiding. Het recht op individuele zelfbeschikking is niet opgenomen in de klassieke internationale mensenrechtenverdragen.²²² Het betreft aldus geen geharmoniseerd mensenrecht. Dit hoeft niet te verbazen aangezien deze verdragen dateren van midden twintigste eeuw, toen was van een subjectief recht op individuele zelfbeschikking nog geen sprake.²²³ Toch interpreteren mensenrechtenorganen de verdragen op zo'n manier dat zij onderdelen van het individueel zelfbeschikkingsrecht beschermen.²²⁴ Hieruit is het bestaan van een institutionele en inhoudelijke fragmentatie omtrent het recht op individuele zelfbeschikking af te leiden. Mensenrechten verschillen onderling sterk van elkaar, zij zijn onderhevig aan locatie en afhankelijk van het orgaan dat ze uitvaardigt.²²⁵ Mensenrechten an sich vormen dus een sterk gefragmenteerde rechtstak, deze differentiatie is ook terug te vinden wat het individueel zelfbeschikkingsrecht betreft.

37 - Individuele zelfbeschikking. Het recht op individuele zelfbeschikking bevindt zich in het bijzonder binnen artikel 8 EVRM²²⁶, hetgeen het recht op eerbied voor het privéleven beschermt.²²⁷ Bij de interpretatie van artikel 8 EVRM laat het EHRM zich leiden door de principes van persoonlijke autonomie²²⁸, menselijke waardigheid²²⁹, psychologische en fysieke integriteit²³⁰, deze staan centraal bij het individueel zelfbeschikkingsrecht zoals het voortkomt uit het liberalisme.²³¹ Het EHRM is van oordeel dat het EVRM een levend document betreft, het moet geïnterpreteerd worden

²²² Zoals: - Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens van 4 november 1950, *BS* 19 augustus 1955; Hierna: het EVRM; - Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten van 19 december 1966, *BS* 6 juli 1983; Hierna: het BUPO-Verdrag; - Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele rechten van 19 december 1966, *BS* 6 juli 1983; Hierna: het ECOSOC-Verdrag; - Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, *Pb.L.* 26 oktober 2012, afl. 55, 391-407; Hierna: het HGEU; - Verdrag inzake de Uitbanning van alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen van 18 december 1979, *United Nations Treaty Series*, vol. 1249, 13; Hierna: de CEDAW; - Verdrag 20 november 1989 inzake de Rechten van het Kind, *BS* 17 januari 1992.

²²³ J. VELAERS, "Over zichzelf beschikken?", in J. TAELS, G. VANHEESWIJCK, P. REYNAERT, L. BRAECKMANS, W. WEYNS, X. DIJON, J. VELAERS, H. NYS, M. KEMPEN, L. VAN SLYCKEN, A. VAN OEVELEN, A. DE BOECK, D. VANHEULE, M. ADAMS, D. CUYPERS, A. DE DONCKER, F. VAN NESTE en F. TANGHE, *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen, Maklu, 1996, (7) 10.

²²⁴ Zie: artikel 8 EVRM, artikel 6, 16 en 17 BUPO-Verdrag, artikel 10, 12 en 15 ECOSOC-Verdrag, artikel 1 en 7 HGEU en artikel 12 CEDAW.

²²⁵ B. H. WESTON, "Human rights", *Human Rights Quarterly* 1984, vol. 6, nr. 3, 257-283; R. FALK, "Human rights", *Foreign Policy* 2004, nr. 141, 18-28.

²²⁶ In België hebben de bepalingen van het EVRM directe werking, rechtssubjecten kunnen zich hier rechtstreeks op beroepen. Uitspraken van het EHRM zijn bindend ten aanzien van de partijen in het geding (artikel 46 EVRM), de betrokken staat moet de arresten te goeder trouw uitvoeren. In haar rechtspraak interpreteert het EHRM de artikelen van het EVRM. Deze interpretatie is inherent verbonden aan het verdrag en verkrijgt een zekere vorm van gezag ten aanzien van de verdragsstaten. Dit heeft als gevolg dat zelfs derde staten tot op zekere hoogte gebonden zijn aan de interpretatie van het EHRM. Zie: Y. HAECK en J. VANDE LANOTTE, *Handboek EVRM, Deel 1*, Mortsel, Intersentia, 2005, 95, 699, 722, 723 en 728.

²²⁷ J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Brugge, die Keure, 2019, 413; K. DE VRIES, "Chapter 12. Right to Respect for Private and Family Life", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Mortsel, Intersentia, 2018, (667) 670.

²²⁸ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, § 61; EHRM (Grote Kamer) 11 juli 2002, nr. 28957/95, *Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk*, § 90, EHRM 8 februari 2022, nr. 62250/19, *Jivan/Roemenië*, § 30; EHRM (Grote Kamer) 7 februari 2012, nrs. 40660/08 en 60641/08, *Von Hannover/Duitsland* (nr. 2), § 95.

²²⁹ EHRM 14 januari 2020, nr. 41288/15, *Beizaras en Levickas/Litouwen*, § 117.

²³⁰ EHRM (Grote Kamer) 8 april 2021, nrs. 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19298/15, 19306/15 en 43883/15, *Vavříčka en anderen/Tsjechische Republiek*, § 261; EHRM (Grote Kamer) 12 november 2013, nr. 5786/08, *Söderman/Zweden*, § 80.

²³¹ *Supra*, nr. 28 en 30.

in het licht van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen.²³² Het recht op eerbied voor het privéleven omvat het recht op zelfontwikkeling²³³, hiertoe leest het EHRM het recht op individuele zelfbeschikking in artikel 8 EVRM.²³⁴ Artikel 8 EVRM beschermt aldus vrije keuzes wat betreft belangrijke onderdelen van het persoonlijke leven en de eigen identiteit. Het individueel zelfbeschikkingsrecht is evenwel niet expliciet opgenomen in het EVRM, het gaat slechts om een lezing, er bestaat dus het gevaar dat deze interpretatie in de toekomst wijzigt. Hetgeen hieronder volgt beschrijft de mensenrechtenbescherming van abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie als onderdelen van het individueel zelfbeschikkingsrecht.

Afdeling I. Abortus

38 - Abortus.²³⁵ Het recht op individuele zelfbeschikking omvat ten eerste de mogelijkheid om keuzes te maken rond voortplanting, dit houdt de keuze in om een abortus te ondergaan, hetgeen gebeurt op initiatief van de zwangere persoon²³⁶ zelf.²³⁷ De legalisering van abortus steunt op de persoonlijke autonomie en menselijke waardigheid van de zwangere persoon.²³⁸ De ontwikkeling van abortuswetgeving vereist een belangenafweging tussen het individueel zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon en het recht op leven van het ongeboren kind. Mensenrechtelijk gezien moet voorrang gegeven worden aan het recht op individuele zelfbeschikking.²³⁹ Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie vinden wereldwijd elk jaar ongeveer 73 miljoen abortussen plaats, waarvan 45% in gevaarlijke omstandigheden.²⁴⁰ Het individueel zelfbeschikkingsrecht is met andere woorden nog niet overal vanzelfsprekend.

Onderafdeling I. EVRM

39- Artikel 2 EVRM. Allereerst wordt zwangerschapsafbreking in verband gebracht met het recht op leven. Tegenstanders van een recht op abortus gebruiken artikel 2 EVRM als argument tegen de legalisering van zwangerschapsafbreking. Abortus zou afbreuk doen aan het recht op leven van het ongeboren kind.²⁴¹ Iedereen heeft immers het recht op bescherming van het leven op grond van artikel 2 EVRM.²⁴² De vraag stelt zich of een ongeboren kind onder het personeel toepassingsgebied

²³² EHRM 25 april 1978, nr. 5856/72, Tyrer/Verenigd Koninkrijk, § 31; EHRM 13 augustus 1981, nrs. 7601/76 en 7806/77, Young, James en Webster/Verenigd Koninkrijk; M. BOSNJACK en K. ZAJAC, "Judicial activism and judge-made law at the ECtHR", *Human Rights Law Review* 2023, vol. 23, (1) 4.

²³³ EHRM 6 februari 2001, nr. 44599/98, Bensaid/Verenigd Koninkrijk, §47; EHRM 23 maart 2017, nr. 53251/13, A.-M.V./Finland, § 76; EHRM 18 januari 2018, nrs. 48151/11 en 77769/13, Fédération nationale des associations et syndicats de sportifs (FNASS) en anderen/Frankrijk, § 153.

²³⁴ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 61; EHRM 22 januari 2008, nr. 43546/2, E.B./Frankrijk, § 43.

²³⁵ Abortus wordt ook zwangerschapsafbreking genoemd.

²³⁶ Vaak zal de persoon die zwanger is een vrouwelijke genderidentiteit hebben, echter is het belangrijk erop te wijzen dat dit niet altijd het geval is. Om tegemoet te komen aan de verscheidenheid van genderidentiteiten en persoonlijke voorkeuren wordt gedurende dit onderzoek gebruikgemaakt van inclusief en genderneutraal taalgebruik in de vorm van: "zwanger persoon".

²³⁷ J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Brugge, die Keure, 2019, 413.

²³⁸ T. VANSWEEVELT, "Hoofdstuk V. Abortus", in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT, *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Mortsel, Intersentia, 2022, (141) 141.

²³⁹ *Infra*, nr. 39-44.

²⁴⁰ WHO, "Abortion", *World Health Organization Fact sheets* 2021, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/abortion>.

²⁴¹ T. VANSWEEVELT, "Hoofdstuk V. Abortus", in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT, *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Mortsel, Intersentia, 2022, (141) 141.

²⁴² Het eerste lid van artikel 2 EVRM luidt als volgt: "Het recht van een ieder op leven wordt beschermd door de wet. Niemand mag opzettelijk van het leven worden beroofd, behoudens door de tenuitvoerlegging van een gerechtelijk vonnis wegens een misdrijf waarvoor de wet in de doodstraf voorziet."

van dit grondrecht valt. Artikel 2 EVRM biedt geen duidelijkheid wat betreft de beperkingen in de tijd van het recht op leven, noch voorziet het een definitie van "een ieder" wiens leven bescherming geniet.²⁴³ Het EHRM oordeelt derhalve dat het recht op leven niemand ervan weerhoudt een abortus te ondergaan, aangezien er geen Europese consensus bestaat wat betreft het wetenschappelijk begin van het leven, noch over het juridisch statuut van het ongeboren kind.²⁴⁴ Het is in dat licht noch mogelijk noch wenselijk te bepalen of het ongeboren kind een persoon is in de zin van artikel 2 EVRM.²⁴⁵ Verdragsstaten verkrijgen aldus een ruime beoordelingsvrijheid wat het al dan niet toelaten van abortus betreft.²⁴⁶

Het Hof ging in mijn ogen nog iets verder. Het stelt dat zelfs indien het ongeboren kind bescherming zou genieten onder artikel 2 EVRM, er sprake zou zijn van een impliciete uitzondering op het recht op leven ter bescherming van de gezondheid van de zwangere persoon.²⁴⁷ Het EHRM plaatst volgens mij in geval van vrijwillige zwangerschapsafbreking aldus het recht op individuele zelfbeschikking van de zwangere persoon boven het hypothetische recht op leven van het ongeboren kind. Artikel 2 EVRM en het hierin opgenomen recht op leven staat de legalisering van abortus dus in geen geval in de weg.

40 - Artikel 8 EVRM. Het al dan niet toestaan van vrijwillige zwangerschapsafbreking valt onder het recht op eerbied voor het privéleven zoals beschermt bij artikel 8 EVRM en heeft derhalve een invloed op het recht op individuele zelfbeschikking.²⁴⁸ Het recht op eerbiediging van het privéleven omvat zowel de beslissing om kinderen te krijgen, als de beslissing om dit niet te doen.²⁴⁹ De beslissing van een zwangere persoon om diens zwangerschap al dan niet voort te zetten, betreft een belangrijke uiting van persoonlijke autonomie en beantwoordt aan het recht op fysieke integriteit.²⁵⁰

Het EHRM leidt tot op heden echter geen recht op abortus af uit artikel 8 EVRM. Het al dan niet toestaan van vrijwillige zwangerschapsafbreking vereist een afweging tussen het recht op individuele zelfbeschikking van de zwangere persoon en het recht op leven van het ongeboren kind.²⁵¹ De verdragsstaten verkrijgen een ruime beoordelingsvrijheid wat deze belangenafweging betreft, er bestaat geen positieve verplichting om voorrang te verlenen aan het individueel zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon door middel van de legalisering van abortus.²⁵² Het Hof verantwoordt deze appreciatiemarge door te stellen dat de rechten van de foetus en deze van de zwangere persoon onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, evenals door aan te geven dat er geen consensus bestaat over het moment van het begin van het leven.²⁵³

²⁴³ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 53924/00, Vo/Frankrijk, § 75.

²⁴⁴ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 53924/00, Vo/Frankrijk, § 82; EHRM 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland, § 185; EHRM 9 april 2013, nr. 13423/09, Mehmet Şentürk en Bekir Şentürk/Turkije, § 107.

²⁴⁵ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 53924/00, Vo/Frankrijk, § 85.

²⁴⁶ EHRM 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland, § 185 en 229.

²⁴⁷ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 53924/00, Vo/Frankrijk, § 75.

²⁴⁸ EHRM (Grote Kamer) 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland, §§ 214 en 245.

²⁴⁹ EHRM (Grote Kamer) 10 april 2007, nr. 6339/05, Evans/Verenigd Koninkrijk, § 71; EHRM (Grote Kamer) 4 december 2007, nr. 44362/04, Dickson/Verenigd Koninkrijk, § 66; EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 180; EHRM 30 oktober 2012, nr. 57375/08, P en S/Polen, § 111; EHRM (Grote Kamer) 24 januari 2017, nr. 25358/12, Campanelli/Italië, §§ 163 en 215.

²⁵⁰ EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 181; EHRM 20 maart 2007, nr. 5410/03, Tysiāc/Polen, § 107; EHRM (Grote Kamer) 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland, § 216.

²⁵¹ EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 186.

²⁵² EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, §§ 181 en 187.

²⁵³ EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 186.

Deze ruime beoordelingsvrijheid kan naar mijn mening echter in vraag gesteld worden. In vrijwel elk Europees land is abortus toegestaan, doch binnen verschillende termijnen.²⁵⁴ Het EHRM erkent het bestaan van deze tendens en leidt hieruit een Europese consensus af, alleszins in die zin dat abortus toegelaten moet worden.²⁵⁵ Het individueel zelfbeschikkingsrecht en het recht op abortus worden in Europa grotendeels boven het recht op leven van het ongeboren kind geplaatst. Ingeval van het bestaan van een Europese consensus is de beoordelingsvrijheid van staten volgens vaste rechtspraak van het EHRM beperkt.²⁵⁶ De vrijheid van de staten is eveneens beperkt wanneer de in het geding zijnde regelgeving een intiem aspect van het privéleven betreft.²⁵⁷ Het lijkt dus zeker mogelijk dat het EHRM in de toekomst een recht op abortus leest in artikel 8 EVRM.

Voorlopig is dit evenwel slechts speculatie. Op dit moment stelt het EHRM enkel dat wanneer staten abortus toelaten, zij moeten voorzien in wetgeving die daadwerkelijk afdwingbaar is.²⁵⁸ De regelgeving moet coherent en duidelijk zijn, zij moet daarnaast rekening houden met de betrokken belangen, namelijk het recht op leven van het ongeboren kind en het zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon.²⁵⁹

41 - Artikel 3 EVRM. Tot slot wordt het recht op abortus gelinkt aan het verbod op foltering.²⁶⁰ Het EHRM stelde een schending van artikel 3 EVRM vast wanneer een zwangere persoon door toedoen van gezondheidswerkers lange tijd in onzekerheid verkeerde over de gezondheid van de foetus. Ze leed aan acute angst, ze moest stilstaan bij het welzijn van haar gezin, haar eigen geluk en de juiste medische verzorging voor haar kind.²⁶¹ Deze zorgen werden door de gezondheidsmedewerkers niet naar behoren erkend. Er waren zes weken verstreken tussen de oorspronkelijke vermoedens over de toestand van de foetus en de bevestigende genetische tests. De verzoekster bevond zich dus in een zeer kwetsbare situatie. Op het moment dat zij de resultaten van de tests kreeg was het reeds te laat om een weloverwogen beslissing te nemen over het al dan niet voortzetten van de zwangerschap.²⁶² Het lijden van de verzoekster zowel voor als na het bekendmaken van de resultaten wordt door het Hof als vernederend beschouwd.²⁶³ Het EHRM hecht met andere woorden veel belang aan het recht op individuele zelfbeschikking in het licht van het verbod op mensonterende behandelingen.

²⁵⁴ N. VAN LAER, "In welke landen is abortus (niet) toegelaten?", *marie claire* 30 juni 2022, <https://marieclaire.be/nl/abortus-toegelaten/>.

²⁵⁵ EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 186.

²⁵⁶ EHRM (Grote Kamer) 22 april 1997, nr. 21830/93, X, Y en Z/Verenigd Koninkrijk, § 44; EHRM 26 februari 2002, nr. 36515/97, Fretté/Frankrijk, § 41; EHRM (Grote Kamer) 11 juli 2002, nr. 28957/95, Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk, § 85; M. BOSNJACK en K. ZAJAC, "Judicial activism and judge-made law at the ECtHR", *Human Rights Law Review* 2023, vol. 23, (1) 13.

²⁵⁷ EHRM 26 maart 1985, nr. 8978/80, X en Y/Nederland, § 24 en 27; EHRM 19 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 71; EHRM (Grote Kamer) 11 juli 2002, nr. 28957/95, Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk, § 90; EHRM (Grote Kamer) 10 april 2007, nr. 6339/05, Evans/Verenigd Koninkrijk, § 77; EHRM 10 mei 2011, nr. 48009/08, Mosley/Verenigd Koninkrijk, § 109; EHRM 21 juni 2012, nr. 5786/08, E.S./Zweden, § 58; EHRM 13 juli 2021, nrs. 40792/10, 30538/14 en 43439/14, Fedotova en anderen/Rusland, § 47.

²⁵⁸ EHRM 20 maart 2007, nr. 5410/03, Tysiác/Polen, § 110; EHRM (Grote Kamer) 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland, § 245; EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 184.

²⁵⁹ EHRM 20 maart 2007, nr. 5410/03, Tysiác/Polen, § 116; EHRM (Grote Kamer) 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland, § 249; EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 187; EHRM 30 oktober 2012, nr. 57375/08, P en S/Polen, § 99.

²⁶⁰ L. COHEN en G. WILLEMS, "Regards croisés de la Cour européenne des droits de l'homme et du Comité des droits de l'homme des Nations Unies sur le droit à l'avortement", *Rev.trim.DH* 2017, afl. 111, (557) 563.

²⁶¹ EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 159.

²⁶² EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 159.

²⁶³ EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen, § 160.

Hier kan volgens mij een parallel getrokken worden naar een verbod op zwangerschapsafbreking in alle gevallen. Artikel 3 EVRM stelt dat niemand onderworpen mag worden aan onmenselijke of vernederende behandelingen. Bij het volledig verbieden van abortus kan er mijns inziens sprake zijn van een dergelijke behandeling. Een behandeling is volgens het EHRM vernederend als ze geen respect toont voor menselijke waardigheid of gevoelens van angst en minderwaardigheid opwekt die de morele en fysieke weerstand kunnen breken.²⁶⁴ Het recht op individuele zelfbeschikking, en bijgevolg abortus, zijn nauw verbonden aan de menselijke waardigheid.²⁶⁵ Een ongewenste zwangerschap moeten voldragen tast niet enkel de menselijke waardigheid aan, maar veroorzaakt ook een enorme angst bij de zwangere persoon die het mentaal welzijn raakt en daarbovenop lichamelijk en geestelijk lijden teweegbrengt.²⁶⁶ Het brengt volgens mij dezelfde mate van onzekerheid over de toekomst met zich mee waarmee de verzoekster in het hiervoor genoemde arrest werd geconfronteerd.²⁶⁷

Het valt dus niet uit te sluiten dat het EHRM in de toekomst afstand doet van haar voorzichtige houding en een schending van artikel 3 en 8 EVRM vaststelt op het moment dat een verdragsstaat een absoluut verbod op zwangerschapsafbreking aanneemt. In Polen²⁶⁸ en Hongarije²⁶⁹ wordt de abortuswetgeving steeds verder aangescherpt. Een duidelijk signaal van het EHRM zou de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking en het recht op abortus in deze staten ten goede komen.

Onderafdeling II. Andere mensenrechteninstrumenten

42 - Raad van Europa. Binnen de Raad van Europa vindt een recht op abortus aldus steun binnen het EVRM. Toch bevat de rechtspraak van het EHRM geen expliciete erkenning van het recht op abortus.²⁷⁰ Hier komt de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa²⁷¹ aan tegemoet door middel van resoluties.

De PACE roept op tot de legalisering van abortus in Europa.²⁷² Een verbod op abortus leidt niet tot minder abortussen, maar tot verdoken abortussen die vaak gevaarlijk en traumatisch zijn.²⁷³ Abortus moet toegankelijk zijn, er mogen geen te zware voorwaarden worden opgelegd alvorens

²⁶⁴ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 48787/99, *Ilaşcu en anderen/Moldavië en Rusland*, § 425; EHRM (Grote Kamer) 1 juni 2010, nr. 22978/05, *Gäfgen/Duitsland*, § 89; EHRM (Grote Kamer) 21 januari 2011, nr. 30696/09, *M.S.S./België en Griekenland*, § 220.

²⁶⁵ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Morsel, Intersentia, 2019, 68-69; M. BUIJSEN, "B.C. van Beers, Persoon en lichaam in het recht. Menselijke waardigheid en zelfbeschikking in het tijdperk van medische biotechnologie", *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* 2010, afl. 39/2, 179; K. DE VRIES, "Chapter 12. Right to Respect for Private and Family Life", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Morsel, Intersentia, 2018, (667) 670 en 680.

²⁶⁶ A. BUYSE, G. T'SJOEN en J. VANDAMME, "Hoofdstuk 3. Reproductief welzijn", in A. BUYSE, M., CAEN, A. DEWAELE, P. ENZLIN, J. LIEVENS, G. T'SJOEN, M. VAN HOUTTE en H. VERMEERSCH (red.), *Seksuele gezondheid in Vlaanderen: [sexpert]*, Gent, Academia press, 2013, (155) 172.

²⁶⁷ EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, *R.R./Polen*, § 159.

²⁶⁸ F. WILLEMS, "Poolse abortuswet nog strenger: abortus bij foetus met aangeboren afwijking voortaan verboden", *VRT NWS* 20 oktober 2020, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/10/22/polen-uitspraak-abortus/>.

²⁶⁹ E. MAEREVOET, "Hongarije verscherpt abortuswetgeving, arts zal vrouw vooraf confronteren met hartslag foetus", *VRT NWS* 14 september 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/09/14/hongarije-verscherpt-abortusregels/>.

²⁷⁰ *Supra*, nr. 39-41.

²⁷¹ Hierna: de PACE of de Vergadering.

²⁷² Resolution 1607 (2008) Access to safe and legal abortion in Europe.

²⁷³ Resolution 1607 (2008) Access to safe and legal abortion in Europe, nr. 4.

men een abortus kan ondergaan.²⁷⁴ Deze brengen de daadwerkelijk toegang tot veilige, betaalbare, aanvaardbare en passende abortusdiensten in gevaar. Het zorgt daarnaast voor ongelijke behandeling, aangezien personen die goed geïnformeerd zijn en over voldoende financiële middelen beschikken gemakkelijker een legale en veilige abortus kunnen krijgen. Volgens de PACE vloeit uit het recht op respect voor de lichamelijke integriteit en het recht op individuele zelfbeschikking een recht op abortus voort.²⁷⁵

De Vergadering roept lidstaten van de Raad van Europa dan ook op om abortus binnen redelijke zwangerschapsgrenzen te legaliseren en daarbovenop te garanderen dat personen hun recht op toegang tot een veilige en legale abortus daadwerkelijk kunnen uitoefenen.²⁷⁶ Staten moeten de keuzevrijheid met betrekking tot abortus bevorderen en beperkingen die de toegang tot veilige abortussen belemmeren opheffen. Verder moeten staten niet-veroordelende seksuele en relationele voorlichting voorzien en ervoor zorgen dat iedereen toegang heeft tot anticonceptie²⁷⁷ tegen een redelijke prijs.

In Europa bestaan onder de bevolking momenteel nog veel verschillende standpunten omtrent abortus. Bepaalde personen uiten zich tegen de legalisering van abortus. Anti-abortusactivisten vallen mensen die zich inzetten voor het beschermen van de toegang tot abortus lastig. Mensen die een abortus willen ondergaan krijgen te maken met stigmatisering, psychologische druk en manipulatie, onder andere in de buurt van instellingen die abortuszorg aanbieden. Daarnaast worden *pro-choice* activisten²⁷⁸ en gezondheidszorgverleners geconfronteerd met intimidatie, bedreigingen en fysiek geweld. Aan deze tendens schenkt de Parlementaire Vergadering eveneens aandacht.²⁷⁹

Anti-choice activisme is volgens de Vergadering een schending van fundamentele mensenrechten, waaronder het recht op eerbied voor het privéleven en het recht op gezondheid.²⁸⁰ Dit omvat eveneens het recht op gezondheidsgerelateerde informatie, staten moeten desinformatie met betrekking tot abortus tegengaan. *Anti-choice* intimidatie schendt daarnaast het recht op vrije en veilige abortus en het recht op toegang tot seksuele en reproductieve gezondheid.²⁸¹ Het ontzeggen van abortuszorg maakt een vorm van foltering uit.²⁸² De Vergadering lijkt een absoluut verbod op vrijwillige zwangerschapsafbreking hier te bestempelen als een mensonterende behandeling. Dit is opvallend aangezien het EHRM tot op heden nog niet zo ver is gegaan in haar rechtspraak.²⁸³

De Vergadering roept de staten op om belemmeringen van de toegang tot abortuszorg tegen te gaan en te bestraffen door middel van effectief onderzoek en vervolging.²⁸⁴ Staten moeten er eveneens voor zorgen dat *anti-choice* activisten geen toegang krijgen tot reproductieve

²⁷⁴ Resolution 1607 (2008) Access to safe and legal abortion in Europe, nr. 3.

²⁷⁵ Resolution 1607 (2008) Access to safe and legal abortion in Europe, nr. 6.

²⁷⁶ Resolution 1607 (2008) Access to safe and legal abortion in Europe, nr. 7.

²⁷⁷ Zie Resolution 2331 (2020) Empowering women: promoting access to contraception in Europe.

²⁷⁸ *Pro-choice* is een sociale beweging die stelt dat iedereen zelf de keuze moet kunnen maken over het al dan niet ondergaan van een abortus. De tegenhanger hiervan is *anti-choice* of *pro-life*.

²⁷⁹ Resolution 2439 (2022) Access to abortion in Europe: stopping anti-choide harassment.

²⁸⁰ Resolution 2439 (2022) Access to abortion in Europe: stopping anti-choide harassment, nr. 5.

²⁸¹ Resolution 2439 (2022) Access to abortion in Europe: stopping anti-choide harassment, nr. 7.

²⁸² Resolution 2439 (2022) Access to abortion in Europe: stopping anti-choide harassment, nr. 8.

²⁸³ *Supra*, nr. 41.

²⁸⁴ Resolution 2439 (2022) Access to abortion in Europe: stopping anti-choide harassment, nr. 10.

zorginstellingen om de veiligheid van mensen die abortuszorg zoeken te waarborgen. Verder moeten lidstaten betrouwbare informatie verstrekken over reproductieve rechten en diensten. Staten moeten een *pro-choice* beleid voeren, zij moeten mensen in staat stellen geïnformeerde keuzes te maken met betrekking tot abortus. Zij verzekeren daarnaast de effectieve toegang tot legale abortuszorg.

De Parlementaire Vergadering gaat in haar bescherming verder dan het EHRM. Zij accepteert uitdrukkelijk het bestaan van een recht op veilige en legale abortus. De PACE roept staten op om abortus te legaliseren, zij behouden een ruime beoordelingsvrijheid wat de termijn voor abortus betreft. Abortus mag daarentegen niet aan te strenge voorwaarden onderworpen worden, dit zou de effectieve toegang tot abortus belemmeren.

43 - Europese Unie. In Europa beschermt ook de Europese Unie het recht op abortus. Het Europees Parlement heeft doorheen de jaren verschillende resoluties aangenomen met betrekking tot seksuele en reproductieve rechten. Zij erkent uitdrukkelijk het bestaan van een recht op veilige en legale abortus.

Het Europees Parlement stelt dat iedereen het recht heeft zelf keuzes te maken over hun seksuele en reproductieve gezondheid, in overeenstemming met het individueel zelfbeschikkingsrecht.²⁸⁵ De criminalisering van abortus leidt niet tot minder zwangerschapsafbrekingen, maar zorgt daarentegen voor onveilige abortussen die de fysieke en mentale gezondheid in gevaar brengen. Staten moeten abortus legaliseren, veilig en toegankelijk maken voor iedereen. Daarnaast moeten staten afzien van het vervolgen van illegale abortussen. Teneinde ongewenste abortussen te voorkomen moeten staten kwalitatieve en wetenschappelijke seksuele voorlichting voorzien alsmede anticonceptie laagdrempelig en goedkoop ter beschikking stellen. Tot slot moeten staten erover waken dat iedereen toegang heeft tot seksuele en reproductieve gezondheidsdiensten, ongeacht seksuele geaardheid, geslacht of burgerlijke staat.

Abortus moet altijd een vrijwillige en vrije beslissing zijn.²⁸⁶ De lidstaten moeten universele toegang tot veilige en legale abortussen garanderen door belemmeringen weg te nemen. Zij moeten daarnaast abortus uit het strafwetboek halen om stigmatisering tegen te gaan. Een totaalverbod op abortuszorg is volgens het Europees Parlement een vorm van gendergerelateerd geweld.²⁸⁷

De Unie besteedt evenwel niet enkel aandacht aan het recht op zelfbeschikking van de zwangere persoon, maar heeft ook belangstelling voor de rechten van medische dienstverleners.²⁸⁸ Artsen kunnen niet gedwongen worden een abortus uit te voeren, zij krijgen toegang tot een gewetensclausule. Het parlement stelt wel dat dit in geen geval afbreuk mag doen aan de toegang tot gezondheidszorg van de patiënt. De gezondheidszorginstelling voorziet de vervanging van de

²⁸⁵ Resolutie van het Europees Parlement van 12 juli 2001 over seksuele en reproductieve gezondheid en rechten (2001/2128(INI)).

²⁸⁶ Resolutie van het Europees Parlement van 24 juni 2021 over de situatie op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid en rechten in de EU, in verband met de gezondheid van vrouwen (2020/2215(INI)).

²⁸⁷ Het zijn echter niet enkel personen met een vrouwelijke genderidentiteit die een abortus kunnen ondergaan, hoewel dit vaak wel het geval zal zijn.

²⁸⁸ Resolutie van het Europees Parlement van 24 juni 2021 over de situatie op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid en rechten in de EU, in verband met de gezondheid van vrouwen (2020/2215(INI)).

medische dienstverlener. De gewetensbezwaren van de arts mogen in geen geval afbreuk doen aan het individueel zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon.

Het Europees Parlement veroordeelt door middel van resoluties eveneens het abortusbeleid in verschillende landen. Zo staat het recht op abortus in Polen op de helling.²⁸⁹ Er is sprake van een feitelijke nietigverklaring van het recht op abortus, hetgeen afbreuk doet aan het verbod op mensonterende behandelingen, het recht op toegang tot gezondheidszorg en het recht op eerbied voor het privéleven. Het leidt eveneens tot meer onveilige abortussen, abortustoerisme en ongelijke toegang tot abortuszorg. Het Europarlement vraagt de Poolse autoriteiten om geen verdere beperkingen van de seksuele en reproductieve rechten in te voeren. Daarnaast wordt verzocht abortus te legaliseren en uit het strafwetboek te halen. De Europarlementariërs willen door middel van deze resolutie hun steun betuigen aan de bevolking in Polen. Één jaar later brengt het Europarlement de problematiek in Polen nogmaals onder de aandacht.²⁹⁰ Het verbod op abortus maakt volgens het Parlement een uitholling van de rechtsstaat uit.

Het recht op abortus staat ook in de Verenigde Staten onder druk.²⁹¹ In juni 2022 beëindigt het Hooggerechtshof de grondwettelijk bescherming van abortus, zij draait haar interpretatie ontwikkeld in de arresten Roe/Wade²⁹² en Planned Parenthood/Cassey²⁹³ terug.²⁹⁴ Voor de uitspraak herinnert het Europarlement het Hooggerechtshof aan het belang van het arrest Roe/Wade voor de bescherming van het recht op abortus. Het veroordeelt daarnaast de teruggedraaiing van mensenrechten en roept dan ook op geen stappen terug te zetten.²⁹⁵ De Europarlementariërs vrezen daarnaast voor de gevolgen voor het recht op abortus over de hele wereld als gevolg van deze ommekeer.

De inspanning van het Europarlement werpt geen vruchten af. Zij reageert wel sterk op de uitspraak van het Hooggerechtshof.²⁹⁶ Het Europees Parlement veroordeelt de achteruitgang op het gebied van seksuele en reproductieve rechten. Het recht op abortus mag op geen enkele manier wordt afgezwakt of ingetrokken. Om haar uitspraken kracht bij te zetten stelt het Parlement voor om het recht op veilige en legale abortus op te nemen in het HGEU.²⁹⁷ Dit zou het recht op abortus daadwerkelijk juridisch afdwingbaar maken op Europees niveau. Tot op heden zijn hiervoor nog geen verdere stappen gezet.

²⁸⁹ Resolutie van het Europees Parlement van 26 november 2020 over de feitelijke nietigverklaring van het recht op abortus in Polen (2020/2876(RSP)).

²⁹⁰ Resolutie van het Europees Parlement van 11 november 2021 over het feit dat in Polen een jaar geleden de facto een abortusverbod werd ingevoerd (2021/2925(RSP)).

²⁹¹ Zie: Resolutie van het Europees Parlement van 7 oktober 2021 over de abortuswet in Texas, VS (2021/2910(RSP)).

²⁹² Roe v. Wade, No. 70-18, 410 U.S. 113 (1973); Supreme Court (VS) 22 januari 1973, nr. 70-18, Roe/Wade.

²⁹³ Planned Parenthood v. Casey, No. 91-744, 505 U.S. 833 (1992); Supreme Court (VS) 29 juni 1992, nr. 91-744, Planned Parenthood of Southeastern Pa./Casey.

²⁹⁴ Dobbs v. Jackson Women's Health Organization, No. 19-1392, 597 U.S. 215 (2022); Supreme Court (VS) 24 juni 2022, nr. 19-1392, Dobbs/Jackson.

²⁹⁵ Resolutie van het Europees Parlement van 9 juni 2022 over wereldwijde bedreigingen van abortusrechten: het mogelijk teruggedraaien van het recht op abortus in de VS door het Hooggerechtshof (2022/2665(RSP)).

²⁹⁶ Resolutie van het Europees Parlement van 7 juli 2022 over het besluit van het Amerikaanse Hooggerechtshof om het recht op abortus in de Verenigde Staten af te schaffen en de noodzaak om het recht op abortus en de gezondheid van de vrouw te beschermen, ook binnen de EU (2022/2742(RSP)).

²⁹⁷ Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, *Pb.L.* 26 oktober 2012, afl. 55, 391-407.

44 - Verenigde Naties. De Verenigde Naties voorziet eveneens bescherming voor het recht op abortus. De bescherming geboden door de VN is wijdverspreid en dus gefragmenteerd over verschillende verdragen, zoals het BUPO-Verdrag, de CEDAW en het ECOSOC-Verdrag.

Het Mensenrechtencomité linkt het recht op abortus aan artikel 6 BUPO-Verdrag.²⁹⁸ Het recht op leven verhindert de legalisering van abortus niet. Het is staten echter wel toegestaan abortus te reguleren. Toch is de beleidsvrijheid van de staten beperkt. De beperking van het recht op abortus mag het recht op leven of andere mensenrechten van de zwangere persoon niet schaden. De voorwaarden waaraan abortus is onderworpen mogen geen gevaar vormen voor het leven, noch lichamelijk of geestelijk leed met zich meebrengen, noch discriminatoire gevolgen hebben. Staten hebben de verplichting effectieve toegang tot veilige en legale abortussen te verzekeren. Daarnaast moeten staten de toevlucht naar onveilige abortussen tegengaan, en hun abortuswetgeving in dat licht herzien. Staten mogen noch het ondergaan, noch het uitvoeren van een abortus strafbaar stellen. Belemmeringen voor de effectieve toegang tot veilige en legale abortussen moeten worden weggenomen. Het Mensenrechtencomité plaatst het individueel zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon aldus boven het recht op leven van het ongeboren kind. Daarnaast werpt het Comité de verplichting op tot het voorzien van kwalitatieve en op wetenschappelijke feiten gebaseerde seksuele voorlichting en een breed scala van betaalbare anticonceptiemethoden. Staten moeten eveneens de stigmatisering van abortus tegengaan door de regelgeving rond zwangerschapsafbreking uit het strafwetboek te halen.

Het Comité voor economische, sociale en culturele rechten leest het recht op abortus daarnaast in artikel 12 van het ECOSOC-Verdrag, het recht op fysieke en mentale gezondheid.²⁹⁹ Het recht om vrije en verantwoordelijke keuzes te maken omtrent de seksuele en reproductieve gezondheid vormt een integraal element van het recht op gezondheid.³⁰⁰ Staten moeten voorzien in informatie wat betreft anticonceptie en abortussen die gesteund is op de huidige stand van de wetenschap. Alomvattende seksuele en reproductieve gezondheidszorg omvat onder andere het recht op abortus. Abortuszorg moet beschikbaar, toegankelijk en betaalbaar zijn. Het moet verder het nodige respect aan de dag leggen. Tot slot moet de kwaliteit van de verleende diensten wetenschappelijk, medisch geschikt en *up-to-date* zijn. Restrictieve abortuswetgeving moet aldus geliberaliseerd worden om de toegang tot betaalbare, veilige en effectieve abortussen te garanderen. De abortuswetgeving moet daarnaast uit het strafwetboek worden gehaald. Staten moeten maatregelen nemen om onveilige abortussen te vermijden en daarnaast post-abortus zorg voorzien.

Ook het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen voorziet bescherming van het recht op abortus.³⁰¹ Gedwongen abortus, gedwongen zwangerschap, criminalisering van abortus, ontzegging of uitstel van een veilige abortus en gedwongen voortzetting van zwangerschap zijn

²⁹⁸ Algemene opmerking nr. 36 van het Mensenrechtencomité (3 september 2019), *UN Doc. CCPR/C/GC/36* (2019), 2.

²⁹⁹ Algemene opmerking nr. 22 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (2 mei 2016), *UN Doc. E/C.12/GC/22* (2016).

³⁰⁰ Algemene opmerking nr. 14 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (11 augustus 2000), *UN Doc. E/C.12/2000/4* (2000).

³⁰¹ Algemene aanbeveling nr. 35 van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (26 juli 2017), *UN Doc. CEDAW/C/GC/35* (2017); Algemene aanbeveling nr. 30 van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (18 oktober 2013), *UN Doc. CEDAW/C/GC/30* (2013).

vormen van gendergerelateerd geweld en kunnen foltering of wrede, onmenselijke en vernederende behandelingen uitmaken. Staten moeten dan ook alle regelgeving intrekken die abortus criminaliseert. Daarnaast moeten staten toegang tot informatie over seksuele en reproductieve gezondheid voorzien. Zij voorzien verder veilige en legale abortussen en zorg na abortus.

Afdeling II. Euthanasie

45 - Euthanasie. Het individueel zelfbeschikkingsrecht omvat ook de mogelijkheid keuzes te maken over het einde van het leven. Het recht op individuele zelfbeschikking zet menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie centraal.³⁰² Hierbij hoort ook een menswaardig levenseinde door middel van euthanasie.³⁰³ Euthanasie is het opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene, op diens verzoek.³⁰⁴ De omstandigheden en het tijdstip van overlijden worden bepaald door de patiënt.³⁰⁵ De keuze maken om te sterven betreft aldus een daad van zelfbeschikking.³⁰⁶

In tegenstelling tot de legalisering van abortus laat de beweging tot legalisering van euthanasie op zich wachten. Er zijn slechts enkele landen die euthanasie wettelijk toestaan.³⁰⁷ Euthanasie betreft een tweestrijd tussen het recht op individuele zelfbeschikking van de patiënt enerzijds³⁰⁸ en het recht op leven anderzijds³⁰⁹. De internationale mensenrechtenbescherming lijkt het recht op leven in dit geval wel boven het individueel zelfbeschikkingsrecht te plaatsen, daar waar dit voor abortus net omgekeerd was.

Onderafdeling I. EVRM

46 - Artikel 2 EVRM. Het recht op euthanasie kan in de eerste plaats voortkomen uit het recht op leven. De vraag stelt zich of het recht op leven eveneens het recht om te sterven behelst. Volgens

³⁰² F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Morsel, Intersentia, 2019, 68-69; M. BUIJSSEN, "B.C. van Beers, Persoon en lichaam in het recht. Menselijke waardigheid en zelfbeschikking in het tijdperk van medische biotechnologie", *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* 2010, afl. 39/2, 179; K. DE VRIES, "Chapter 12. Right to Respect for Private and Family Life", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Morsel, Intersentia, 2018, (667) 670 en 680.

³⁰³ I. DEVISCH, "Waardig sterven" in V. VAN DEN EYNDE (ed.), *Euthasierecht in België. De wet in verandering* (?), Gent, Story Publishers, 2021, 237-241.

³⁰⁴ Artikel 2 Wet van 28 mei 2002 betreffende de euthanasie, BS 22 juni 2002.

³⁰⁵ E. DELBEKE, "Hoofdstuk II. Euthanasie" in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Morsel, Intersentia, 2022, (1455) 1457.

³⁰⁶ F. MORTIER, "Levensbeëindiging voor bejaarden: naar een complementariteit van medicalisering en demedicalisering" in V. VAN DEN EYNDE (ed.), *Euthasierecht in België. De wet in verandering?*, Gent, Story Publishers, 2021, (83) 83.

³⁰⁷ De landen waar euthanasie is toegelaten wereldwijd zijn: de Benelux, Spanje, Portugal, Oostenrijk, Zwitserland, Canada, de Verenigde Staten, Australië en Columbia; L. VANMAERCKE, "(Geen) controle", *Kerk & Leven* 2018, via: <https://www.kerknet.be/kerk-leven/blog/geen-controle/>; R. VAN GASTEL, "Portugal wordt vierde EU-land waar euthanasie wettelijk kan, parlement stemt voor", *VRT NWS* 20 februari 2020, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/02/20/ook-in-portugal-mag-euthanasie-straks-parlement-stemt-voor/>; M. STRYNCKX, "Euthanasie nu ook in Spanje wettelijk toegestaan", *VRT NWS* 18 maart 2021, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/03/18/euthanasie-nu-ook-in-spanje-wettelijk-toegestaan/>; K. CHAMBAERE, J. COHEN, L. DELIENS, S. DIERICKX en S. MROZ, "Assisted dying around the world: a status quaestionis", *APM* 2021, vol. 10(3), (3540) 3542.

³⁰⁸ T. VANSWEEVELT, "De euthanasiewet: De ultieme bevestiging van het zelfbeschikkingsrecht of een gecontroleerde keuzevrijheid?", *T.Gez.* 2002-03, afl. 4, (216) 222.

³⁰⁹ T. VANSWEEVELT, "De euthanasiewet: De ultieme bevestiging van het zelfbeschikkingsrecht of een gecontroleerde keuzevrijheid?", *T.Gez.* 2002-03, afl. 4, (216) 222.

het EHRM is dit niet het geval³¹⁰, artikel 2 EVRM kan niet op zo'n manier geïnterpreteerd worden dat zij het totaal tegenovergestelde recht beschermt. Het verleent geen recht op zelfbeschikking dat het individu toestaat om de dood te verkiezen boven het leven.³¹¹ De staat heeft een positieve verplichting tot bescherming van het leven.³¹² Hieruit kan volgens het Hof geen negatief aspect worden afgeleid, daar waar dit voor andere rechten opgenomen in het Verdrag wel het geval is.³¹³ Het recht op leven omvat aldus geen recht om te sterven, hetzij door toedoen van een derde persoon, hetzij met de hulp van een overheidsinstantie.³¹⁴ Om tot dit besluit te komen verwijst het Hof naar een aanbeveling van de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa waarin wordt gesteld dat individuen niet het recht hebben het tijdstip, noch de wijze van hun eigen overlijden te bepalen.³¹⁵ Artikel 2 EVRM biedt hier dus, niet geheel onverwacht, weinig hulp om het bestaan van een recht op euthanasie vast te stellen.

Vanuit het tegenovergestelde perspectief rijst de vraag of het toelaten van euthanasie het recht op leven schendt. Het EHRM oordeelt dat het Verdrag geïnterpreteerd moet worden in licht van de huidige maatschappelijke omstandigheden.³¹⁶ Staten hebben wat betreft het al dan niet toestaan van euthanasie een ruime beoordelingsvrijheid.³¹⁷ Er bestaat, zoals het Hof terecht stelt, geen Europese consensus wat betreft het toestaan van euthanasie.³¹⁸ Binnen de Raad van Europa voorzien tot op heden enkel de Benelux, Spanje, Portugal, Oostenrijk en Zwitserland in euthanasieregelgeving.³¹⁹ Bij het uitwerken van euthanasieregelgeving moeten staten rekening houden met enkele tegenstrijdige belangen. Het recht op individuele zelfbeschikking en persoonlijke autonomie moeten worden afgewogen ten aanzien van het algemeen belang. Deze afweging kan enkel worden gemaakt door de concrete omstandigheden van het geval te onderzoeken.³²⁰

Regelgeving die euthanasie toestaat is op zich niet strijdig met het recht op leven. Wel vereist artikel 2 EVRM dat de decriminalisering van euthanasie gepaard gaat met voldoende waarborgen om misbruik te voorkomen en zo het recht op leven te beschermen. Deze garanties moeten ervoor

³¹⁰ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, § 40; EHRM 12 april 2022, nr. 15136/20, *Lings/Denmark*, § 52; EHRM 4 oktober 2022, nr. 78017/17, *Mortier/België*, § 119.

³¹¹ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, § 39; Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St. Kamer*, 2001-02, nr. 1488/9, 149.

³¹² EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, § 39.

³¹³ Artikel 11 EVRM beschermt de vrijheid van vereniging, hierin is niet enkel het recht opgenomen om lid te worden van een vereniging, maar ook het recht om niet gedwongen te worden lid te worden van een vereniging. Vrijheid impliceert dus een zekere vorm van keuzevrijheid. Zie: EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, § 39.

³¹⁴ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, § 40.

³¹⁵ *Infra*, nr. 49; Recommendation 1418 (1999) Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying.

³¹⁶ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 539924/00, *Vo/Frankrijk*, § 82.

³¹⁷ EHRM 12 april 2022, nr. 15136/20, *Lings/Denmark*, § 60; EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, *Haas/Zwitserland*, § 55.

³¹⁸ EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, *Haas/Zwitserland*, § 55; EHRM 4 oktober 2022, nr. 78017/17, *Mortier/België*, § 143; EHRM 12 april 2022, nr. 15136/20, *Lings/Denmark*, § 60.

³¹⁹ R. VAN GASTEL, "Portugal wordt vierde EU-land waar euthanasie wettelijk kan, parlement stemt voor", *VRT NWS* 20 februari 2020, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/02/20/ook-in-portugal-mag-euthanasie-straks-parlement-stemt-voor/>; M. STRYNCKX, "Euthanasie nu ook in Spanje wettelijk toegestaan", *VRT NWS* 18 maart 2021, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/03/18/euthanasie-nu-ook-in-spanje-wettelijk-toegestaan/>; D. VAN FLETEREN, "Oostenrijk legaliseert euthanasie", *De Standaard* 17 december 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20211217_93569544.

³²⁰ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, §§ 28 en 41; EHRM 4 oktober 2022, nr. 78017/17, *Mortier/België*, § 140.

zorgen dat het medisch personeel de vrije, geïnformeerde, uitdrukkelijke en ondubbelzinnige beslissing van de patiënt om te sterven naleeft.³²¹ Euthanasie an sich is niet in strijd met het recht op leven. In diezelfde zin is het niet toelaten van euthanasie evenmin strijdig met het recht op leven. Het recht op leven verzet zich dus niet tegen de erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking inzake een menswaardig levenseinde door middel van euthanasie, maar ondersteund het net zomin actief.

47 - Artikel 8 EVRM. Het recht op euthanasie kan echter wel bijval vinden binnen artikel 8 EVRM. De essentie van het Verdrag is de eerbiediging van de menselijke waardigheid en de persoonlijke autonomie³²², kernwaarden die eveneens centraal staan binnen het recht op individuele zelfbeschikking. Het recht op eerbied voor het privéleven legt de focus op de kwaliteit van het bestaan. In een tijdperk van toenemende medische vooruitgang en langere levensverwachtingen is het belangrijk dat mensen niet gedwongen worden in een toestand van lichamelijke of geestelijke aftakeling te blijven leven, dit gaat in tegen gekoesterde ideeën over zichzelf en persoonlijke identiteit.³²³ Het Hof toont hier een sterke bijval voor het recht op een menswaardig levenseinde, zoals het individueel zelfbeschikkingsrecht het voorschrijft.

Keuzes met betrekking tot de eigen dood, de manier en het tijdstip waarop het leven moet eindigen maken derhalve deel uit van het privéleven.³²⁴ Artikel 8 EVRM en het hierin vervatte recht op persoonlijke autonomie omvat ook de mogelijkheid keuzes te maken die de gezondheid negatief beïnvloeden.³²⁵ Een verbod op euthanasie maakt op heden evenwel geen schending uit van artikel 8 EVRM.³²⁶ Het staat verdragsstaten vrij euthanasie te verbieden, in het bijzonder ter bescherming van kwetsbare personen die niet in staat zijn geïnformeerde beslissingen gericht op levensbeëindiging te nemen.³²⁷ Wanneer staten voorzien in euthanasieregelgeving moet deze voldoende duidelijk en toegankelijk zijn zodat het individu de toepassing van de voorwaarden zelf kan toetsen.³²⁸

Het Hof doet blijken van groot begrip wat de wens omtrent een menswaardig levenseinde betreft. Het lijkt eveneens een grote sympathie te hebben voor het individueel zelfbeschikkingsrecht. Door te stellen dat personen binnen het recht op eerbied voor het privéleven de mogelijkheid hebben het tijdstip en de omstandigheden van hun eigen dood te bepalen³²⁹ heeft het EHRM naar mijn mening de deur opengezet voor een positieve verplichting ten aanzien van verdragsstaten om euthanasie toe te staan. Deze stelling is weliswaar afhankelijk van een groeiende Europese consensus ten aanzien van euthanasie.³³⁰

³²¹ EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, Haas/Zwitserland, § 54; EHRM 4 oktober 2022, nr. 78017/17, Mortier/België, § 139.

³²² EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 65.

³²³ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 65.

³²⁴ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 67; EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, Haas/Zwitserland, § 51.

³²⁵ EHRM 10 juni 2010, nr. 302/02, Jehovah getuigen uit Moskou en anderen/Rusland, § 136; EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 62.

³²⁶ EHRM 23 juni 2015, nrs. 2478/15 en 1787/15, Nicklinson en Lamb/Verenigd Koninkrijk, § 84.

³²⁷ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 74.

³²⁸ EHRM 14 mei 2013, nr. 67810/10, Gross/Zwitserland, § 69.

³²⁹ EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, Haas/Zwitserland, § 51.

³³⁰ EHRM (Grote Kamer) 22 april 1997, nr. 21830/93, X, Y en Z/Verenigd Koninkrijk, § 44; EHRM 26 februari 2002, nr. 36515/97, Fretté/Frankrijk, § 41; EHRM (Grote Kamer) 11 juli 2002, nr. 28957/95, Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk, § 85; M. BOSNJACK en K. ZAJAC, "Judicial activism and judge-made law at the ECtHR", *Human Rights Law Review* 2023, vol. 23, (1) 13.

Momenteel zijn voor het EHRM nog twee zaken hangende met betrekking tot euthanasie. De verzoekers klagen het euthanasiebeleid in Frankrijk aan. In Frankrijk ligt euthanasie zeer gevoelig, het wordt wettelijk gezien niet toegestaan.³³¹ De verzoekers willen te weten komen of dit een schending van artikel 2 en 8 EVRM uitmaakt.³³²

48 - Artikel 3 EVRM. Tenslotte, en dit lijkt momenteel nog zeer verregaand, kan iemand verplichten ongewenst verder te leven volgens mij een mensonterende behandeling uitmaken. Een behandeling is onmenselijk wanneer deze wordt toegebracht met voorbedachten rade, voor uren achter elkaar en lichamelijk of geestelijk lijden teweegbrengt.³³³ Tot euthanasie wordt overgegaan wanneer de patiënt zich in een uitzichtloze toestand bevindt, dit kan zowel fysiek als mentaal zijn.³³⁴ Een individu verbieden uit deze situatie te treden kan mijns inziens absoluut een onmenselijke behandeling uitmaken, het verlengt het aanhoudend lichamelijk of geestelijk lijden.

Dergelijke visie is thans niet terug te vinden in de rechtspraak van het EHRM.³³⁵ Het Hof oordeelt reeds dat wanneer de staat niet in euthanasieregelgeving voorziet zij zelf niet aan mishandeling doet en dat evenmin kan worden gesteld dat de patiënt geen adequate verzorging verkrijgt van de medische autoriteiten van de staat.³³⁶ Artikel 3 EVRM moet volgens het Hof in harmonie worden uitgelegd met het recht op leven, vervat in artikel 2 EVRM. Het recht op leven houdt in de eerste plaats een verbod in op het gebruik van dodelijk geweld, het verleent het individu dus niet het recht van een staat te verlangen dat deze diens dood toestaat of vergemakkelijkt.³³⁷

Onderafdeling II. Andere mensenrechteninstrumenten

49 - Raad van Europa. Het recht op euthanasie kan impliciet worden gelezen in artikel 8 EVRM. Toch omvat de rechtspraak van het EHRM geen expliciete erkenning van het recht op euthanasie. De Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa gaat opvallend genoeg tot op heden niet verder dan de rechtspraak van het EHRM, daar waar dit voor andere controversiële thema's wel het geval is.

De PACE heeft zich eenmaal expliciet uitgesproken over euthanasie. Zij stelde dat de wens van een terminaal zieke of stervende persoon om te sterven op zich geen rechtvaardiging kan vormen voor het uitvoeren van handelingen bedoeld om de dood te bewerkstelligen.³³⁸ In diezelfde aanbeveling riep de Parlementaire Vergadering op tot de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking van terminaal zieken en stervenden. Dit omvat echter niet het recht om het tijdstip en de manier van de eigen dood te kiezen. Dit staat volgens mij haaks op de eigenlijke inhoud van

³³¹ S. VAN POUCKE, "Franse president Emmanuel Macron wil voor einde van de zomer nieuw wetsvoorstel over euthanasie", *VRT NWS* 3 april 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/04/03/franse-burgercommissie-beveelt-president-macron-aan-om-euthanasie/>; F. RENOUT, "Frankrijk kiest voor 'euthanasiewet', maar zonder het woord euthanasie", *NOS* 11 maart 2024, <https://nos.nl/artikel/2512393-frankrijk-kiest-voor-euthanasiewet-maar-zonder-het-woord-euthanasie>.

³³² EHRM 4 april 2019, nr. 17952/23, A en anderen/Frankrijk (Communicated case); EHRM 6 september 2023, nr. 28026/23, B/Frankrijk (Communicated case).

³³³ EHRM (Grote Kamer) 6 april 2000, nr. 26772/95, Labita/Italië, § 120; EHRM (Grote Kamer) 26 oktober 2000, nr. 30210/96, Kudła/Polen, § 92.

³³⁴ Art. 3, §1 Wet van 28 mei 2002 betreffende de euthanasie, *BS* 22 juni 2002.

³³⁵ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/2, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 56.

³³⁶ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/2, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 53.

³³⁷ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/2, Pretty/Verenigd Koninkrijk, § 54.

³³⁸ Recommendation 1418 (1999) Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying.

het recht op individuele zelfbeschikking. Zelfbeschikking steunt op persoonlijke autonomie en menselijke waardigheid, de mogelijkheid tot het maken van eigen keuzes, beslissen over de eigen dood en het bekomen van een menswaardig levenseinde kan hierbij niet ontbreken.

Verder nemen verschillende leden van de PACE een duidelijk standpunt in met betrekking tot euthanasie in schriftelijke verklaringen. Een schriftelijke verklaring laat leden van de Parlementaire Vergadering toe formeel hun standpunt te uiten over een bepaald onderwerp. Dergelijke verklaringen geven niet de visie van de gehele Vergadering weer.

De schriftelijke verklaringen kwamen tot stand in het licht van de legaliseringsbeweging betreffende euthanasie in België en Nederland.³³⁹ Verschillende leden van de Parlementaire Vergadering uiten hierin hun bezorgdheid wat deze tendens betreft. Het toestaan van euthanasie maakt volgens hen een ethische fout uit. De legalisering van euthanasie an sich zou een schending van de menselijke waardigheid en het recht op leven uitmaken. Dit is opvallend aangezien het EHRM in haar rechtspraak oordeelt dat artikel 2 EVRM zich juist niet verzet tegen de legalisering van euthanasie.³⁴⁰

Bij wijze van reactie wordt een ontwerpresolutie ingediend.³⁴¹ De ondertekenende leden verzoeken de PACE een aanbeveling aan te nemen tot vaststelling van de criteria volgens welke artsen betrokken bij euthanasie vrijgesteld zijn van vervolging. Niemand heeft het recht terminaal zieken en stervenden op te leggen hun leven in ondraaglijk lijden en angst te slijten wanneer zij de voortdurende wens geuit hebben om hun leven te beëindigen.³⁴² Palliatieve zorg is essentieel om de pijn te verlichten, maar voor sommige patiënten is dit ontoereikend, het kan ondraaglijk lijden niet wegnemen. Daarom verdient de keuze van elk mens over het einde van hun leven respect. Euthanasie draagt bij tot het gevoel van menselijke waardigheid. In de ontwerpresolutie roept de PACE staten op onderzoek te doen naar levenseinde beslissingen, hierover openbare discussie te organiseren en in het licht daarvan wetgeving te overwegen waarin artsen die euthanasie uitvoeren op weloverwogen onderzoek worden vrijgesteld van vervolging. Euthanasie wordt elke dag toegepast, toch blijft het in veel landen strafbaar. Dit toont een enorme discrepantie aan tussen hetgeen de wet voorziet en hetgeen zich in de praktijk voordoet.

Het betreft een progressieve ontwerpresolutie die aanzet tot de legalisering van euthanasie binnen de Raad van Europa. Toch komt zo'n resolutie er tot op de dag van vandaag niet. De Raad van Europa legt de focus eerder op palliatieve zorg. De PACE lijkt zich vast te houden aan het gebrek van Europese consensus met betrekking tot euthanasie. Het individueel zelfbeschikkingsrecht verkrijgt in het geval van een vrijwillig levenseinde aldus geen voorrang.

³³⁹ Written declaration nr. 312 on Legalisation of euthanasia in Europe (14 mei 2001), *Doc. 8951* (2001); Written declaration nr. 326 on Legalisation of euthanasia in the Netherlands is a violation of human rights (14 mei 2001), *Doc. 9098* (2001).

³⁴⁰ *Supra*, nr. 46.

³⁴¹ Motion for a resolution on euthanasia (4 juli 2001), *Doc. 9170* (2001).

³⁴² Report of the Social, Health and Family Affairs Committee on Euthanasia (10 september 2003), *Doc. 9898* (2003).

50 - Europese Unie. Binnen de EU is het recht op euthanasie eveneens controversieel. Euthanasie is slechts in de Benelux, Oostenrijk, Spanje en Portugal gelegaliseerd.³⁴³ Het Europe Parlement neemt tot op heden dan ook geen resoluties aan ter bescherming van het recht op euthanasie. Toch bevragen politici de Europese Commissie regelmatig over haar standpunt hieromtrent.³⁴⁴ De Commissie neemt evenwel tot op heden geen standpunt in.³⁴⁵ Gezondheidszorg behoort tot de bevoegdheid van de lidstaten, dit houdt eveneens de zorg met betrekking tot het levenseinde in. De lidstaten beschikken dus over een ruime beoordelingsvrijheid.

51 - Verenigde Naties. De VN volgt de hierboven beschreven tendens, zij voorziet evenmin in expliciete bescherming van het recht op euthanasie. Het Mensenrechtencomité plaatst euthanasie binnen het recht op leven.³⁴⁶ Het Comité erkent het belang van persoonlijke autonomie en menselijke waardigheid. Staten die euthanasie toestaan voor terminaal zieken die ernstig lijden en op een waardige manier wensen te sterven moeten voorzien in juridische en institutionele waarborgen om te controleren of medische hulpverleners de vrije, geïnformeerde, expliciete en ondubbelzinnige beslissing van hun patiënten naleven. De lidstaten moeten derhalve voorzien in behoorlijke bescherming tegen druk en misbruik. De VN beschermt niet het recht op euthanasie an sich. Het al dan niet toestaan van euthanasie en het bepalen van de voorwaarden waaraan voldaan moet zijn alvorens men euthanasie kan ondergaan behoort tot de beoordelingsvrijheid van de staten. Het Mensenrechtencomité voorziet wel in verplichtingen voor lidstaten die euthanasie toestaan, zij moeten procedurele en materiële waarborgen voorzien. Het Comité stelt zo bijvoorbeeld de invoering van een onafhankelijke ethische commissie voor, zij zou een ex ante beoordeling uitvoeren over verzoeken tot levensbeëindiging of hulp bij zelfdoding.³⁴⁷

Afdeling III. Genderidentiteit

52 - Genderidentiteit. De eigen invulling van het gender vormt eveneens een onderdeel van het recht op individuele zelfbeschikking. Een verscheidenheid aan genderidentiteiten is steeds meer in opspraak de afgelopen jaren.³⁴⁸ Het begrip genderidentiteit onderscheidt zich van de term geslacht.

³⁴³ R. VAN GASTEL, "Portugal wordt vierde EU-land waar euthanasie wettelijk kan, parlement stemt voor", *VRT NWS* 20 februari 2020, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/02/20/ook-in-portugal-mag-euthanasie-straks-parlement-stemt-voor/>; M. STRYNCKX, "Euthanasie nu ook in Spanje wettelijk toegestaan", *VRT NWS* 18 maart 2021, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/03/18/euthanasie-nu-ook-in-spanje-wettelijk-toegestaan/>; D. VAN FLETEREN, "Oostenrijk legaliseert euthanasie", *De Standaard* 17 december 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20211217_93569544.

³⁴⁴ *Vr. Europese Commissie* 2006, 29 maart 2006, nr. P6_QE(2006)1323 (M. MAURO); *Vr. Europese Commissie* 2005, 6 juli 2005, nr. P6_QH(2005)0495 (G. MITCHELL); *Vr. Europese Commissie* 2017, 2 juni 2017, nr. P8_QP(2017)003709 (M. JUREK); *Vr. Europese Commissie* 2009, 23 februari 2009, nr. P6_QE(2009)1101 (S. LAMBRINIDIS); *Vr. Europese Commissie* 2009, 6 oktober 2009, nr. P7_QE(2009)4697 (C. MUSCARDINI).

³⁴⁵ *Vr. en Antw. Europese Commissie* 2017, 21 juni 2017, nr. P8_RE(2017)001443 (I. JAKOVIC en J. RADOS); *Vr. en Antw. Europese Commissie* 2017, 10 juli 2017, nr. P8_RE(2017)003709 (M. JUREK); *Vr. en Antw. Europese Commissie* 2017, 15 mei 2017, nr. P8_RE(2017)001484 (M. BIZZOTTO).

³⁴⁶ Algemene opmerking nr. 36 van het Mensenrechtencomité (3 september 2019), *UN Doc. CCPR/C/GC/36* (2019), 2.

³⁴⁷ Concluding observations on the fifth periodic report of the Netherlands of the Human Rights Committee (22 augustus 2019), *UN Doc. CCPR/C/NLD/CO/5* (2019), 6.

³⁴⁸ H. GOEDGEBEUR en B. BOUTSEN, "Transgenderwet wordt deels vernietigd: naast M en V, binnenkort ook X op identiteitskaart?", *VRT NWS* 19 juni 2019, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/06/19/transgenderwet-wordt-deels-vernietigd-naast-m-en-v-moet-ook-x/>; M. DERMUL, "Non-binariteit is geen modewoord, maar het knagend gevoel niet te passen in de hokjes man/vrouw", *VRT NWS* 9 augustus 2020, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/07/29/uwi-van-hauwermeiren-over-non-binariteit/>; H. LUYTEN, "Nooit werd het zo ijzig stil in 'De slimste mens': non-binaire Charlie Dewulf maakt verpletterende indruk in pakkendste aflevering ooit", *Het Laatste Nieuws* 6 december 2023,

Geslacht verwijst naar biologische indicatoren (chromosomen, klieren, hormonen en genitaliën) op basis waarvan iemand bij de geboorte als man of vrouw wordt aangeduid.³⁴⁹ Genderidentiteit daarentegen duidt op het gender waarmee iemand zich identificeert, het kan hierbij gaan om een vrouwelijke of mannelijke genderidentiteit, maar ook een non-binaire of genderfluide genderidentiteit.³⁵⁰ Gender is een continuüm, genderidentiteit is niet lineair.³⁵¹ Genderexpressie is de presentatie van genderidentiteit door middel van fysieke verschijning.³⁵² Genderdysforie bevindt zich tussen geslacht en genderidentiteit. Het wijst op de affectieve/cognitieve ontevredenheid met het toegewezen geslacht.³⁵³ Personen die te maken krijgen met genderdysforie worden transgenderpersonen genoemd. Al dan niet ingaan op deze gevoelens van genderdysforie betreft een daad van zelfbeschikking. Transgenderpersonen kunnen tal van handelingen stellen om tegemoet te komen aan hun genderdysforie, zoals hormoonbehandelingen, operaties en psychologische ondersteuning.

Onderafdeling I. EVRM

53 - Artikel 8 EVRM. Het EHRM heeft al lange tijd oog voor de psychologische, sociale en juridische moeilijkheden waar transgenderpersonen mee te maken krijgen.³⁵⁴ Toch erkent het Hof slechts 20 jaar dat het recht op persoonlijke ontwikkeling en het recht op fysieke en psychologische integriteit ook geldt voor transgenderpersonen.³⁵⁵ Het Hof stelt tegenwoordig dat genderidentiteit een essentieel element van het privéleven uitmaakt.³⁵⁶ Individueen zijn vrij hun eigen genderidentiteit te bepalen overeenkomstig hun recht op persoonlijke autonomie zoals beschermd binnen artikel 8 EVRM.³⁵⁷ Verdragsstaten hebben de positieve verplichting ieders genderidentiteit te

<https://www.hln.be/tv/nooit-werd-het-zo-ijzig-stil-in-de-slimste-mens-non-binaire-charlie-dewulf-maakt-verpletterende-indruk-in-pakkendste-aflevering-ooit~a06f459c/>; S. DE JONGE, "Mensen snappen niet dat ik niet alleen maar transgender ben, dat dat maar een klein stukje van mij is": Rikkie Kollé, trans vrouw en Miss Nederland", *De Morgen* 14 september 2023, <https://www.demorgen.be/tv-cultuur/mensen-snappen-niet-dat-ik-niet-alleen-maar-transgender-ben-dat-dat-maar-een-klein-stukje-van-mij-is-rikkie-kolle-trans-vrouw-en-miss-nederland~bed1e681/>.

³⁴⁹ American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.), <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>; D. JOEL, "Genetic-gonadal-genitals sex (3G-sex) and the misconception of brain and gender, or, why 3G-males and 3G-females have intersex brain and intersex gender.", *Biol Sex Differ* 2012, nr. 3-27, <https://doi.org/10.1186/2042-6410-3-27>; Preamble Yogyakarta Principles plus 10, additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles, zie: http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2017/11/A5_yogyakartaWEB-2.pdf.

³⁵⁰ Inleiding Yogyakarta Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity, zie: http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Yogyakarta_Principles_NL_versie.pdf; T. JANS, K. POELMAN, L. LAFERTIN, C. HEYMAN, S. DEVREESE en J. BORGHS, *Alles wat je altijd al wilde weten over transgender, maar nooit durfde te vragen!*, Brussel, Agentschap Binnenlands Bestuur. Afdeling Gelijke Kansen, integratie en inburgering, 2021, 6.

³⁵¹ Concl. adv.-gen. Tesauro bij HvJ 30 april 1996, C-13/94, ECLI:EU:C:1995:444, P/S & Cornwall County Council, §§ 9 en 17.

³⁵² Preamble Yogyakarta Principles plus 10, additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles, zie: http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2017/11/A5_yogyakartaWEB-2.pdf.

³⁵³ American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.), <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.

³⁵⁴ EHRM 17 oktober 1986, nr. 9532/81, Rees/Verenigd Koninkrijk, § 47.

³⁵⁵ EHRM 11 juli 2002, nr. 28957/95, Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk, § 90; EHRM 11 juli 2002, nr. 25680/94, I/Verenigd Koninkrijk, § 70.

³⁵⁶ EHRM 12 juni 2003, nr. 35968/97, Van Kück/Duitsland, § 69; EHRM 8 januari 2009, nr. 29002/06, Schlumpf/Zwitserland, § 100.

³⁵⁷ EHRM 12 juni 2003, nr. 35968/97, Van Kück/Duitsland, § 73; EHRM 10 maart 2015, nr. 14793/08, Y.Y./Turkije, § 102; EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk, § 90.

erkennen.³⁵⁸ Volgens het Hof was het niet langer aanvaardbaar dat transgenderpersonen moesten leven in een grijze zone tussen de genders.³⁵⁹ Het recht om te leven overeenkomstig de bewust beleefde genderidentiteit is volgens het EHRM essentieel voor het recht op individuele zelfbeschikking.³⁶⁰

Deze verplichting bestaat alleen wanneer de transgenderpersoon een geslachtsoperatie heeft ondergaan.³⁶¹ Wanneer de geslachtsoperatie werd uitgevoerd is de logische laatste stap in het proces van transgenderpersonen immers de aanpassing van de geslachtsregistratie.³⁶² Verdragsstaten behouden een ruime beoordelingsvrijheid wat betreft de voorwaarden en de procedures voor een aanpassing van de geslachtsregistratie en de gevolgen hiervan.³⁶³ Toch stelt het Hof reeds dat dergelijke aanpassing niet aan te zware bewijslast onderworpen mag zijn.³⁶⁴ In het licht van deze positieve verplichting acht het Hof de volledige onmogelijkheid om over te gaan tot een geslachtsaanpassende operatie in strijd met artikel 8 EVRM.³⁶⁵ Ook is de onmogelijkheid om op natuurlijke wijze kinderen te verwekken, hetgeen steriliteit inhoudt, een te verregaande voorwaarde voor een geslachtsoperatie.³⁶⁶

Uiteindelijk neemt het Hof toch de medische vereisten voor een aanpassing van de geslachtsregistratie onder de loep. In Frankrijk werd steriliteit, een medisch onderzoek en een diagnose genderdysforie vereist alvorens transgenderpersonen een aanpassing van de geslachtsregistratie kunnen bekomen. Steriliteit is volgens het Hof een te verregaande voorwaarde voor de juridische erkenning van genderidentiteit.³⁶⁷ In die zin wordt de beoordelingsvrijheid van de verdragsstaten beperkt, het raakt een van de meest intieme elementen van het privéleven.³⁶⁸ Het Hof sprak zich nog niet uit over andere psycho-medische vereisten.³⁶⁹ Het EHRM kent hieromtrent verkeerdelijk een ruime beoordelingsvrijheid toe aan de verdragsstaten, gelet op het gebrek aan een mensenrechtelijke tendens die deze voorwaarden reeds verbiedt. De mensenrechtenbescherming in deze zin is echter omvangrijk.³⁷⁰

³⁵⁸ EHRM 11 juli 2002, nr. 35968/97, Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk, § 93; J. THEILEN, "The long road to recognition: transgender rights and transgender reality in Europe" in G. SCHREIBER (ed.), *Transsexualität in Theologie und Neurowissenschaften. Ergebnisse, Kontroversen, Perspektiven*, Berlijn, De Gruyter, 2016, (373) 377.

³⁵⁹ K. DE VRIES, "Chapter 12. Right to Respect for Private and Family Life", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Morsel, Intersentia, 2018, (667) 684.

³⁶⁰ EHRM 12 juni 2003, nr. 35968/97, Van Kück/Duitsland, § 73.

³⁶¹ EHRM 11 juli 2002, nr. 35968/97, Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk, § 93; EHRM 7 mei 2008, nr. 18367/06, X/Frankrijk, § 1; EHRM 23 mei 2006, nr. 32570/03, Grant/Verenigd Koninkrijk.

³⁶² W. VANDENHOLE, "Straatsburg breekt lans voor volwaardige juridische erkenning van transseksualiteit", *Juristenkrant* 2002, afl. 55, 11.

³⁶³ P. SENAËVE en C. DECLERCK, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2022, 110; K. UYTTERHOEVEN, "Transseksualiteit en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens: Analyse van dertig jaar rechtspraak" in P. SENAËVE en K. UYTTERHOEVEN (eds.), *De rechtspositie van de transseksueel*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (37) 78.

³⁶⁴ EHRM 12 juni 2003, nr. 35968/97, Van Kück/Duitsland, § 56 en 82.

³⁶⁵ EHRM 11 september 2007, nr. 27527/03, L/Litouwen, § 58-60; K. UYTTERHOEVEN, "Transseksualiteit en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens: Analyse van dertig jaar rechtspraak" in P. SENAËVE en K. UYTTERHOEVEN (eds.), *De rechtspositie van de transseksueel*, Antwerpen, Intersentia, 2008, (37) 38.

³⁶⁶ EHRM 10 maart 2015, nr. 14793/08, Y.Y./Turkije, § 120-121.

³⁶⁷ EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk, § 83.

³⁶⁸ EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk, § 135.

³⁶⁹ Zowel de voorwaarde van een verplichte diagnose genderdysforie als een verplicht medisch onderzoek worden buiten schot gelaten; EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk, §§ 139 en 150.

³⁷⁰ *Infra*, nr. 55-58.

Transgenderpersonen die geen fysieke geslachtsaanpassing wensen te ondergaan moeten genoeg nemen met een geslachtsregistratie die niet overeenstemt met hun bewust beleefde genderidentiteit.³⁷¹ Dit is merkwaardig gezien het Hof reeds oordeelde dat het al dan niet ondergaan van een medische behandeling een belangrijk onderdeel uitmaakt van het recht op individuele zelfbeschikking.³⁷² Door de aanpassing van de geslachtsregistratie afhankelijk te maken van het ondergaan van een geslachtsoperatie wordt het recht op individuele zelfbeschikking afhankelijk gesteld van de afstand van het recht op lichamelijke integriteit.³⁷³

Tot op heden heeft het EHRM zich nog niet uitgesproken over de juridische erkenning van een derde gender. De verdragsstaten hebben op dit ogenblik geen positieve verplichting om genderopties buiten de binaire mogelijkheden (M/V) te voorzien.³⁷⁴ Hiervoor is een grote Europese consensus vereist, dewelke op dit ogenblik niet kan worden vastgesteld.³⁷⁵

In het licht van het recht op genderidentiteit stelt het Hof dat een naamswijziging toegestaan moet worden voor transgenderpersonen.³⁷⁶ De aanpassing van de naam in deze gevallen afhankelijk maken van het ondergaan van een geslachtsoperatie maakt een inbreuk uit op de positieve verplichting van staten om het recht op eerbiediging van het privéleven te waarborgen. Een naamswijziging is belangrijk om het recht op een volwaardige erkenning van de beleefde genderidentiteit te waarborgen.

54 - Artikel 3 EVRM. Transgenderpersonen verplichten te leven met een geslachtsregistratie die niet overeenstemt met hun genderidentiteit kan volgens mij een vernederende behandeling uitmaken. Een behandeling is vernederend wanneer zij iemand vernedert of kleineert, een gebrek aan respect toont, afbreuk doet aan de menselijke waardigheid of gevoelens van angst en minderwaardigheid oproept die de mentale en fysieke weerstand kunnen breken.³⁷⁷ Uit cijfers blijkt duidelijk dat transgenderpersonen zwaar mentaal leed ondergaan wanneer zij niet leven volgens hun beleefde genderidentiteit.³⁷⁸ De mentale en fysieke weerstand van transgenderpersonen komt

³⁷¹ P. CANNOOT, "EHRM verbiedt sterilisatie als voorwaarde voor juridische geslachtsverandering", *Juristenkrant* 2017, afl. 348, 1.

³⁷² EHRM 10 juni 2010, nr. 302/02, Jehovah getuigen uit Moskou en anderen/Rusland, § 136.

³⁷³ EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk, § 90.

³⁷⁴ G. VERSCHULDEN, "Vernietigingsberoepen tegen de Transgenderwet: aanloop naar of valkuil voor de non-binaire genderoptie?", *T.Fam.* 2018, (66) 67.

³⁷⁵ Voor non-binaire personen is het binnen de Raad van Europa momenteel enkel mogelijk hun genderidentiteit juridisch erkend te zien in Denemarken, Duitsland, IJsland, Malta en Nederland. Voor interseksuele personen staat eveneens een derde genderoptie open in Oostenrijk en Duitsland. Zie: X, "Legal recognition of non-binary gender", *Equaldex* 2024 (blog), <https://www.equaldex.com/issue/non-binary-gender-recognition>; X, "Right now, just three European countries recognise non-binary identities, but others are pushing forward", *ILGA Europe* 2022 (blog), <https://ilga-europe.org/blog/right-now-just-three-european-countries-recognise-non-binary-identities-but-others-are-pushing-forward/>;

S. ROßBACH, "Und plötzlich selbstbestimmt", *Verfassungsblog on matters constitutional* 2024 (blog), <https://verfassungsblog.de/und-plotzlich-selbstbestimmt/>.

³⁷⁶ EHRM 11 oktober 2018, nr. 55216/08, S.V./Italië, § 70-75.

³⁷⁷ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 48787/99, Ilaşcu en anderen/Moldavië en Rusland, § 425; EHRM (Grote Kamer) 1 juni 2010, nr. 22978/05, Gäfgen/Duitsland, § 89; EHRM (Grote Kamer) 21 januari 2011, nr. 30696/09, M.S.S./België en Griekenland, § 220.

³⁷⁸ J. MOTMANS, "Leven als transgender in België: De sociale en juridische situatie van transgender personen in kaart gebracht", *Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen* 2009, 110, https://iqvm-iefh.belgium.be/nl/publicaties/leven_als_transgender_in_belgi; R. VEENHOVEN en J. VEENHOVEN, "Happiness in transgender people: A research-synthesis using an on-line findings-archive", *EHERO* 2020, nr. 4.5, <https://www.eur.nl/nieuws/geluksprofessor-ruut-veenhoven-onderzoekt-met-kleinzoon-jos-het-geluk-van-trans-gender-personen>.

in het gedrang wanneer zij moeten leven met een geslachtsregistratie en geslachtskenmerken die niet beantwoorden aan de beleefde genderidentiteit. De onmogelijkheid om de lichamelijke geslachtskenmerken te wijzigen door middel van een geslachtsoperatie wordt door het EHRM echter niet gezien als een schending van het verbod op foltering.³⁷⁹

Onderafdeling II. Andere mensenrechteninstrumenten

55 - Raad van Europa. De Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa beschermt het recht op vrije beleving van genderidentiteit door middel van resoluties en aanbevelingen. De Raad van Europa heeft al lang oog voor het recht op vrije beleving van genderidentiteit.³⁸⁰ Genderidentiteit maakt volgens de Parlementaire Vergadering een belangrijk element van identiteit uit, het refereert naar de individuele ervaring van gender.³⁸¹ Het betreft een verboden discriminatiegrond, verdragsstaten moeten alle vormen van discriminatie ten aanzien van transgenderpersonen in hun wetgeving en beleid opheffen.³⁸² Transgenderpersonen niet in de mogelijkheid stellen een aanpassing van hun geslachtsregistratie te bekomen betreft een vorm van discriminatie.

De PACE gaat in haar bescherming verder dan de rechtspraak van het EHRM. Transgenderpersonen moeten volgens de Vergadering de mogelijkheid krijgen hun geslachtsregistratie en voornaam te wijzigen in het licht van hun beleefde genderidentiteit.³⁸³ Ze roepen verder op tot volledige depsychiatisering van transgenderpersonen.³⁸⁴ Genderdysforie moet niet langer worden aanzien als een ziekte in internationale diagnosehandleidingen, dit om stigmatisering tegen te gaan. De Vergadering spreekt zich expliciet uit tegen de strenge voorwaarden waaraan transgenderpersonen moeten voldoen alvorens zij een wijziging van de geslachtsregistratie kunnen bekomen, zoals sterilisatie, een diagnose genderdysforie, chirurgische ingrepen, een bepaalde periode levenservaring in het beleefde gender³⁸⁵, etc. Het EHRM keurt enkel steriliteit als voorwaarde af. Staten moeten verder voorzien in snelle, transparante en toegankelijke procedures, gebaseerd op individuele zelfbeschikking, ter wijziging van de geslachtsregistratie en de voornaam.

Staten moeten volgens de Parlementaire vergadering minstens een derde genderoptie te overwegen. Zij moeten dus een oplossing bieden voor non-binaire personen.³⁸⁶ Hierover sprak het EHRM zich tot op heden nog niet uit.

56 - Europese Unie. De Europese bescherming van het recht op vrije beleving van genderidentiteit beperkt zich niet tot de Raad van Europa. Het Europees Parlement neemt eveneens instrumenten aan ter bescherming van transgenderpersonen. Het Parlement heeft net als

³⁷⁹ EHRM 11 september 2007, nr. 27527/03, L/Litouwen, §§ 46-48.

³⁸⁰ Recommendation 1117 (1989) Condition of transsexuals.

³⁸¹ Resolution 1728 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity; Recommendation 1915 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity.

³⁸² Resolution 1948 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity; Recommendation 2021 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity.

³⁸³ Resolution 1728 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity; Recommendation 1915 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity.

³⁸⁴ Resolution 2048 (2015) Discrimination against transgender people in Europe.

³⁸⁵ De Parlementaire Vergadering verwijst hierbij jammerlijk naar "the gender of choice", hetgeen zou doen vermoeden dat transgenderpersonen een keuze hebben met betrekking tot hun beleefde genderidentiteit. Niks is echter minder waar.

³⁸⁶ Resolution 2048 (2015) Discrimination against transgender people in Europe.

de Raad van Europa al lange tijd oog voor de precare situatie waarin transgenderpersonen zich bevinden.³⁸⁷ Het Europees Parlement draagt de lidstaten op medische behandelingen, zoals hormoonbehandelingen, operaties en psychologische ondersteuning, te voorzien voor transgenderpersonen om zo hun uiterlijk in overeenstemming te brengen met hun beleefde genderidentiteit. Staten moeten eveneens de mogelijkheid voorzien om de geslachtsregistratie te wijzigen.

De EU spreekt zich daarnaast sterk uit tegen transfobie en homofobie.³⁸⁸ Dit wordt omschreven als een irrationele angst voor en afkeer van de LGBTQIA+-gemeenschap, gebaseerd op vooroordelen vergelijkbaar met racisme, vreemdelingenhaat, antisemitisme en seksisme. Transgenderpersonen zijn vaak het slachtoffer van transfobie. De lidstaten moeten regelgeving aannemen die transgenderpersonen beschermt tegen haatzaaiende taal en geweld. Transgenderpersonen verdienen dezelfde mate van respect, waardigheid en bescherming als de rest van de samenleving.³⁸⁹

In de EU vinden tal van mensenrechtenschendingen plaats op grond van genderidentiteit, dat baart het Europees Parlement zorgen.³⁹⁰ De lidstaten moeten de mensenrechten van transgenderpersonen waarborgen, in het bijzonder het recht op lichamelijke integriteit, het recht op eerbied voor het privéleven, het recht op non-discriminatie en het recht op toegang tot gezondheidszorg. Het Parlement dringt dan ook aan op depsychiatrisering van het transgenderproces, genderdysforie moet niet langer worden beschouwd als een ziekte. In dat licht wil het Parlement genderidentiteitsstoornissen uit de lijst van mentale en gedragsstoornissen van de Wereldgezondheidsorganisatie halen. Tot op heden is er van depsychiatrisering geen sprake. Genderdysforie blijft opgenomen in de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM-5)³⁹¹ en de Internationale Classificatie van Ziekten van de Wereldgezondheidsorganisatie³⁹².

Het Europees Parlement veroordeelt de stappen gericht op criminalisering van transgender- en interseksuele personen.³⁹³ Dergelijke criminalisering bedreigt het recht op leven, het recht op vrijwaring van mensonterende behandelingen en het recht op eerbied voor het privéleven van LGBTQIA+-personen. Genderidentiteit valt volgens het parlement binnen de persoonlijke levenssfeer en verdient aldus adequate bescherming.³⁹⁴ Het Europees Parlement veroordeelt elke vorm

³⁸⁷ Resolutie Europees Parlement van 12 september 1989 betreffende discriminatie tegen transseksuelen, A 3-16/89, *Pb.L.* 9 oktober 1989, afl.32, 38-40.

³⁸⁸ Resolutie van het Europees Parlement van 18 januari 2006 over homofobie in Europa (2005/2666(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 26 april 2007 over homofobie in Europa (2007/2543(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 24 mei 2012 over de strijd tegen homofobie in Europa (2012/2657(RSP)).

³⁸⁹ Resolutie van het Europees Parlement van 4 februari 2014 over de EU-routekaart tegen homofobie en discriminatie wegens seksuele gerichtheid of genderidentiteit (2013/2183(INI)); Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de regio's van 12 november 2020 betreffende een unie van gelijkheid: strategie voor gelijkheid van lhbtqi's 2020-2025, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0698&from=en>, 3; Resolutie van het Europees Parlement van 14 september 2021 over lhbtqi-rechten in de EU (2021/2679(RSP)).

³⁹⁰ Resolutie van het Europees Parlement van 28 september 2011 over mensenrechten, seksuele geaardheid en seksuele identiteit bij de Verenigde Naties (2011/2821(RSP)).

³⁹¹ American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.), <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.

³⁹² World Health Organization (WHO), *The ICD-11 Classification of Mental and Behavioral Disorders*, 2022.

³⁹³ Resolutie van het Europees Parlement van 16 januari 2014 over recente stappen gericht op het criminaliseren van lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en interseksuele mensen (LGBTI) (2014/2517(RSP)).

³⁹⁴ Resolutie van het Europees Parlement van 11 maart 2021 over het uitroepen van de EU tot vrijheidszone voor LGBTIQ-personen (2021/2557(RSP)).

van geweld en discriminatie op basis van genderidentiteit. In verschillende lidstaten van de EU zijn de rechten van transgenderpersonen nog altijd omstreden. Zo wordt in Polen, Hongarije en Roemenië regelgeving aangenomen die de rechten van transgenderpersonen actief schendt. Het parlement spreekt zich hiertegen uit door middel van een resolutie.³⁹⁵ Ook buiten de Europese Unie worden de rechten van transgenderpersonen vaak met de voeten getreden, dit baart het Europarlement eveneens zorgen.³⁹⁶

57 - Verenigde Naties. Er bestaat momenteel geen internationaal verdrag waarin de rechten van de LGBTQIA+-gemeenschap uitdrukkelijk zijn opgenomen. Doch worden bestaande verdragen op zo'n manier geïnterpreteerd dat zij rechten toekennen aan LGBTQIA+-personen, zo stelt voormalig VN-Secretaris Generaal Ban Ki-Moon.³⁹⁷ Volgens hem moet geen nieuwe mensenrechtenstandaard met betrekking tot genderidentiteit in het leven worden geroepen. Elke persoon, ongeacht seksuele oriëntatie en genderidentiteit, heeft het recht op de bescherming waarin de actuele internationale mensenrechtenwetgeving voorziet. De voormalige secretaris-generaal geeft hiermee aan dat fragmentatie van het recht op genderidentiteit en het recht op seksuele oriëntatie geen probleem vormt.

De VN hecht net zoals de Raad van Europa en de EU belang aan het bestrijden van discriminatie op grond van genderidentiteit, in de vorm van opmerkingen.³⁹⁸ Verboden is het verschil in behandeling op grond van gender- en genderidentiteit, dat het tenietgaan of de aantasting van het genot of de uitoefening op gelijke voet van alle rechten en plichten tot doel of tot gevolg heeft.

Het recht op vrije beleving van genderidentiteit bevindt zich binnen het recht op seksuele en reproductieve gezondheid. Non-discriminatie in deze context omvat het recht om volledig gerespecteerd te worden ongeacht genderidentiteit.³⁹⁹ Dit impliceert het recht om de beleefde genderidentiteit juridisch erkend te zien. Transgenderpersonen moeten de mogelijkheid krijgen hun geslachtsregistratie te wijzigen.⁴⁰⁰ Het strafbaar stellen van een bepaalde genderexpressie maakt een duidelijke schending van mensenrechten uit. In diezelfde lijn schendt regelgeving die vereist dat transgenderpersonen worden behandeld als psychiatrische patiënten of die vereist dat zij "genezen" worden door een bepaalde behandeling duidelijk het recht op seksuele en reproductieve gezondheid. Staten moeten transfobie actief bestrijden, alsmede andere schendingen van het recht op seksuele en reproductieve gezondheid van transgenderpersonen aanpakken.

³⁹⁵ Resolutie van het Europees Parlement van 20 oktober 2022 over toenemende haatmisdrijven tegen LGBTQIA+-personen in Europa in het licht van de recente homofobe moord in Slowakije (2022/2894(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 14 september 2021 over LGBTQI-rechten in de EU (2021/2679(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 8 juli 2021 over inbreuken op de EU-wetgeving en op de rechten van LGBTQI-burgers in Hongarije als gevolg van de door het Hongaars parlement aangenomen wetwijzigingen (2021/2780(RSP)).

³⁹⁶ Resolutie van het Europees Parlement van 5 juli 2012 over geweld tegen lesbiennes en de rechten van lesbiennes, homo- en biseksuelen, transgenders en intersekse (LGBTI) in Afrika (2012/2701(RSP)).

³⁹⁷ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, "Combating Discrimination Based on Sexual Orientation and Gender Identity", <https://www.ohchr.org/en/issues/discrimination/pages/lgbt.aspx>.

³⁹⁸ Algemene opmerking nr. 6 van het Comité voor de Rechten van Personen met een Handicap (26 april 2018), *UN Doc. CRPD/C/GC/6* (2018); Algemene opmerking nr. 22 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (2 mei 2016), *UN Doc. E/C.12/GC/22* (2016); Algemene opmerking nr. 12 van het Mensenrechtencomité (10 november 1989), *UN Doc. CCPR/C/GC/18* (1989).

³⁹⁹ Algemene opmerking nr. 22 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (2 mei 2016), *UN Doc. E/C.12/GC/22* (2016), 6.

⁴⁰⁰ Algemene opmerking nr. 22 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (2 mei 2016), *UN Doc. E/C.12/GC/22* (2016), 10.

De VN beschermt het recht op genderidentiteit ook door middel van resoluties. De Mensenrechtenraad uit haar bezorgdheid omtrent de discriminatie waarmee leden van de LGBTQIA+-gemeenschap te maken krijgen.⁴⁰¹ De Hoge Commissaris voor Mensenrechten krijgt het verzoek een onderzoek uit te voeren naar wetgeving die discriminerend is ten aanzien van transgenderpersoon. De VN beschouwt de bescherming van de rechten van de LGBTQIA+-gemeenschap als prioriteit.⁴⁰²

58 - Yogyakarta Principles. De Yogyakarta Principles⁴⁰³ beschrijven hoe bestaande mensenrechten het recht op genderidentiteit beschermen, zij voegen geen nieuwe mensenrechten toe.⁴⁰⁴ De Yogyakarta Principles betreffen een harmonisatie-instrument. Zij vatten de meest ruime bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking inzake genderidentiteit samen. Het recht op vrije beleving van genderidentiteit wordt beschermd door alle verschillende principes, maar uiteraard door enkele principes in het bijzonder.

Principe 1 benadrukt dat iedereen recht heeft op het universele genot van mensenrechten, ongeacht de beleefde genderidentiteit. Principes 2 houdt het recht op gelijke behandeling en non-discriminatie in. Iedereen heeft dus het recht om alle mensenrechten te genieten zonder discriminatie op grond van genderidentiteit. Dit omvat de vrijwaring van elk verschil in behandeling dat het genot op voet van de gelijkheid van de fundamentele vrijheden tenietdoet.

Principe 3 omvat het recht op erkenning voor de wet. De bewust beleefde genderidentiteit maakt een belangrijk onderdeel uit van de persoonlijke identiteit. De vrije beleving van genderidentiteit beantwoordt aan het recht op individuele zelfbeschikking en menselijke waardigheid. Niemand mag gedwongen worden medische ingrepen (geslachtsveranderende operaties, sterilisatie, hormoonbehandelingen, etc.) te ondergaan als voorwaarden voor wettelijke erkenning van genderidentiteit. Staten moeten alle maatregelen nemen om de beleefde genderidentiteit volledig te erkennen, in dat licht dienen ze ook non-binaire en genderfluïde genderopties te voorzien.

Principe 31, hetgeen werd toegevoegd in 2017, omvat eveneens het recht op juridische erkenning. De juridische erkenning van het individu moet plaatsvinden zonder verwijzing naar genderidentiteit of seksuele oriëntatie. Officiële identiteitsdocumenten mogen enkel relevante, redelijke en noodzakelijke persoonlijke informatie bevatten, geslacht valt hier niet onder. De geslachtsregistratie kan aldus weggelaten worden uit identiteitsdocumenten. Personen moeten door middel van snelle, transparante en toegankelijke procedures hun voornaam kunnen wijzigen, met inbegrip van genderneutrale namen. Wanneer staten het gender toch opnemen in identiteitsdocumenten moet de wijziging hiervan eveneens openstaan door middel van een snelle, transparante en toegankelijke procedure. Principe 33 omvat het recht op vrijwaring van

⁴⁰¹ Resolutie 17/19 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 14 juli 2011 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN Doc. A/HRC/RES/17/19* (2011).

⁴⁰² Resolutie 27/32 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 2 oktober 2014 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN Doc. A/HRC/RES/27/32* (2014).

⁴⁰³ Yogyakarta Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>; Yogyakarta Principles plus 10, additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>.

⁴⁰⁴ P. BORGHS, "België en de Yogyakarta principes", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16.

criminalisering en bestraffing op grond van genderidentiteit en genderexpressie. Dit vult het recht op juridische erkenning aan.

Afdeling IV. Seksuele oriëntatie

59 - Seksuele oriëntatie. Het individueel zelfbeschikkingsrecht omvat verder de mogelijkheid om vrij seksuele betrekkingen aan te gaan. De acceptatie voor seksuele oriëntatie is de afgelopen jaren steeds meer gestegen.⁴⁰⁵ Seksuele oriëntatie verwijst naar het vermogen om zich emotioneel, affectief en seksueel sterk aangetrokken te voelen tot iemand en de mogelijkheid om met hun intieme en seksuele relaties aan te gaan.⁴⁰⁶ Enkele voorbeelden van seksuele oriëntaties zijn: heteroseksualiteit⁴⁰⁷, homoseksualiteit⁴⁰⁸, biseksualiteit⁴⁰⁹ en panseksualiteit⁴¹⁰. Tot op heden is de meest geaccepteerde seksuele geaardheid heteroseksualiteit, de andere seksuele oriëntaties ervaren nog steeds homofobie en zijn in verschillende landen zelfs nog strafbaar.⁴¹¹

Onderafdeling I. EVRM

60 - Artikel 8 EVRM. Seksuele oriëntatie en het seksuele leven behoren tot de meest intieme elementen van het privéleven en genieten aldus bescherming binnen artikel 8 EVRM.⁴¹² Op grond van het recht op eerbied voor het privéleven is iedereen vrij een sociale identiteit te ontwikkelen door relaties aan te gaan met anderen.⁴¹³ Hieronder valt het recht om in gehele autonomie invulling

⁴⁰⁵ L. LECLUYSE, "Seksuele geaardheid speelt in Duitsland niet langer een rol bij bloeddonaat, België volgt voorlopig niet", VRT NWS 4 september 2023, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/09/04/duitsland-bloed-geven-geen-seksuele-geaardheid/>; MTS, "Oostenrijk gaat slachtoffers vergoeden die werden vervolgd vanwege hun geaardheid", GVA 13 november 2023, via: https://www.gva.be/cnt/dmf20231113_95851261; P. TIJSMA, "Seksuele geaardheid en handicap opgenomen in grondwet: '20 jaar strijd voor gevoerd'", rtl nieuws 2023, via: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5354485/rechten-lhbti's-opgenomen-de-grondwet-we-hebben-er-20-jaar-voor>.

⁴⁰⁶ Inleiding Yogyakarta Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity, zie: http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Yogyakarta_Principles_NL_versie.pdf; T. JANS, K. POELMAN, L. LAFERTIN, C. HEYMAN, S. DEVREESE en J. BORGHS, *Alles wat je altijd al wilde weten over transgender, maar nooit durfde te vragen!*, Brussel, Agentschap Binnenlands Bestuur. Afdeling Gelijke Kansen, integratie en inburgering, 2021, 6-7.

⁴⁰⁷ Aangetrokken zijn tot het ander gender; Sense, *Hetero/heteroseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/hetero-heteroseksueel>; Sense, *Heteroseksualiteit*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/heteroseksualiteit>.

⁴⁰⁸ Aangetrokken zijn tot hetzelfde gender; Sense, *Homo/homoseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/homo-homoseksueel>.

⁴⁰⁹ Aangetrokken zijn tot zowel het ander als hetzelfde gender; Sense, *Bi/biseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/bi-biseksueel>.

⁴¹⁰ Aangetrokken zijn tot personen ongeacht hun gender; Sense, *Panseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/panseksueel>.

⁴¹¹ Amnesty International, *LHBTI's, homofobie en homohaar*, via: <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/homoseksuelen-homofobie-homohaar>; UNIA, *Unia dringt aan op nieuw actieplan tegen homofobie*, via: <https://www.unia.be/nl/artikels/unia-dringt-aan-op-nieuw-actieplan-tegen-homofobie>.

⁴¹² EHRM 22 oktober 1981, nr. 7525/76, Dudgeon/Verenigd Koninkrijk, § 52; EHRM (Grote Kamer) 22 januari 2008, nr. 43546/02, E.B./Frankrijk, § 43; EHRM 15 maart 2012, nr. 25951/07, Gas en Dubois/Frankrijk, § 37; EHRM (Grote Kamer) 17 januari 2023, nrs. 40792/10, 30538/14 en 43439/14, Fedotova en anderen/Rusland, § 142.

⁴¹³ EHRM 16 december 1992, nr. 13710/88, Niemietz/Duitsland, § 29; EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk, §§ 61 en 67; EHRM (Grote Kamer) 13 december 2012, nr. 39630/09, El-Masri/De voormalige Joegoslavische Republiek van Macedonië, §§ 248-250; EHRM 9 januari 2013, nr. 21722/11, Oleksandr Volkov/Oekraïne, §§ 165-167; EHRM (Grote Kamer) 4 december 2008, nrs. 30562/04 en 30566/04, S. en Marper/Verenigd Koninkrijk, § 66; EHRM (Grote Kamer) 25 september 2018, nr. 76639/11, Denisov/Oekraïne, § 95.

te geven aan de beleefde seksuele geaardheid.⁴¹⁴ Het Hof erkent aldus het bestaan van het individueel zelfbeschikkingsrecht inzake seksuele oriëntatie.

Het EHRM stelt binnen de Raad van Europa een consensus vast wat betreft de acceptatie van homoseksualiteit. De appreciatiemarge die verdragsstaten verkrijgen ten aanzien van seksuele oriëntatie is aldus beperkt.⁴¹⁵ Het recht op individuele zelfbeschikking inzake seksuele oriëntatie zoals omvat in artikel 8 EVRM beschermt alle homoseksuele relaties, zowel relaties tussen mannen⁴¹⁶ als tussen vrouwen⁴¹⁷, alsmede tijdelijke⁴¹⁸ of duurzame⁴¹⁹ relaties. Het criminaliseren van seksuele activiteit tussen instemmende meerderjarigen met hetzelfde gender is bijgevolg in strijd met artikel 8 EVRM.⁴²⁰

Verdragsstaten hebben een positieve verplichting om voor koppels van hetzelfde gender een mogelijkheid tot juridische erkenning van hun relatie te voorzien die volledig of in grote mate gelijkaardig is aan het huwelijk.⁴²¹ Staten verkrijgen echter wel een ruime beoordelingsvrijheid wat de uitwerking van deze juridische erkenning betreft. Zij zijn vrij de middelen te kiezen waarmee zij hun positieve verplichting vormgeven.⁴²² In die zin rust er geen positieve verplichting op de verdragsstaten om het huwelijk open te stellen voor koppels van hetzelfde gender.⁴²³

Artikel 8 EVRM beschermt het grote merendeel van seksuele activiteiten tussen instemmende meerderjarigen. Individuen hebben het recht om vrij seksuele betrekkingen aan te gaan in overeenstemming met hun seksualiteit.⁴²⁴ Dit betekent echter niet dat het EHRM alle seksuele activiteiten accepteert, een verbod op incest⁴²⁵ en sadomasochistische seksuele activiteiten⁴²⁶ blijft rechtvaardig.

Over het algemeen verkiest het EHRM aldus het recht op individuele zelfbeschikking inzake seksuele oriëntatie boven de visie van verdragsstaten ten aanzien van homoseksuele relaties, haar

⁴¹⁴ EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, *Pretty/Verenigd Koninkrijk*, § 61.

⁴¹⁵ EHRM 22 oktober 1981, nr. 7527/76, *Dudgeon/Verenigd Koninkrijk*, § 60; EHRM 26 oktober 1988, nr. 10581/83, *Norris/Ierland*, § 46.

⁴¹⁶ ECRM 12 oktober 1983, nr. 9237/81, *B./Verenigd Koninkrijk*, 68; EHRM 26 oktober 1988, nr. 10581/83, *Norris/Ierland*, § 8-11; ECRM 10 februari 1990, nr. 16106/90, *B./Verenigd Koninkrijk*, 278; ECRM 15 mei 1996, nr. 28318/95, *Rösli/Duitsland*, 149.

⁴¹⁷ ECRM 14 mei 1986, nr. 11716/85, *S./Verenigd Koninkrijk*, 274; EHRM 27 juni 1995, nr. 21830/93, *X, Y en Z/Verenigd Koninkrijk*, § 53.

⁴¹⁸ ECRM 30 september 1975, nr. 5935/72, *X/Duitsland*, 46; EHRM 22 oktober 1981, nr. 7527/76, *Dudgeon/Verenigd Koninkrijk*, § 60; ECRM 12 oktober 1983, nr. 9237/81, *B./Verenigd Koninkrijk*, 68.

⁴¹⁹ ECRM 7 juli 1977, nr. 7215/75, *X/Verenigd Koninkrijk*, 36; ECRM 3 mei 1983, nr. 9369/81, *X en Y/Verenigd Koninkrijk*, 223; ECRM 14 mei 1986, nr. 11716/85, *S./Verenigd Koninkrijk*, 274; ECRM 12 maart 1987, nr. 10581/83, *Norris/Ierland*, § 56; ECRM 10 februari 1990, nr. 16106/90, *B./Verenigd Koninkrijk*, 278.

⁴²⁰ EHRM 22 oktober 1981, nr. 7525/76, *Dudgeon/Verenigd Koninkrijk*, § 41; EHRM 31 juli 2000, nr. 35765/97, *A.D.T./Verenigd Koninkrijk*, §§ 36-39.

⁴²¹ EHRM 24 juni 2010, nr. 30141/04, *Schalk en Kopf/Oostenrijk*, § 109; EHRM (Grote Kamer) 7 november 2013, nrs. 29381/09 en 32684/09, *Vallianatos en anderen/Griekenland*, §§ 81 en 90-92; EHRM 21 juli 2015, nrs. 18766/11 en 36030/11, *Oliari en anderen/Italië*, §§ 164-165 en 180-185; EHRM 14 december 2017, nrs. 26431/12, 26742/12, 44057/12 en 60088/12, *Orlandi en anderen/Italië*, §§ 192 en 210; EHRM (Grote Kamer) 17 januari 2023, nrs. 40792/10, 30538/14 en 43439/14, *Fedotova en anderen/Rusland*, §§ 178-180; EHRM 12 december 2023, nrs. 11454/17 en 9 anderen, *Przybylska en anderen/Polen*, §§ 120-121.

⁴²² EHRM (Grote Kamer) 17 januari 2023, nrs. 40792/10, 30538/14 en 43439/14, *Fedotova en anderen/Rusland*, § 188.

⁴²³ EHRM 14 december 2017, nrs. 26431/12, 26742/12, 44057/12 en 60088/12, *Orlandi en anderen/Italië*, § 192; EHRM (Grote Kamer) 17 januari 2023, nrs. 40792/10, 30538/14 en 43439/14, *Fedotova en anderen/Rusland*, §§ 187 en 188.

⁴²⁴ EHRM 22 oktober 1981, nr. 7525/76, *Dudgeon/Verenigd Koninkrijk*, § 52.

⁴²⁵ EHRM 12 april 2012, nr. 43547/08, *Stübing/Duitsland*.

⁴²⁶ EHRM 19 februari 1997, nrs. 21627/93, 21628/93 en 21974/93, *Laskey, Jaggard en Brown/Verenigd Koninkrijk*.

rechtspraak laat mensen vrij om seksuele betrekkingen aan te gaan. Toch geeft zij eveneens een grens aan. Seksuele handelingen mogen strafbaar gesteld worden wanneer zij een gevaar vormen voor de volksgezondheid.⁴²⁷

61 - Artikel 12 EVRM. Artikel 12 EVRM beschermt het recht om te huwen. De bepaling is echter ongelukkig geformuleerd. Zij stelt dat mannen en vrouwen van huwbare leeftijd het recht hebben om te huwen en een gezin te stichten volgens de nationale wetten die de uitoefening van dit recht beheersen. Hetgeen impliceert dat dit recht enkel van toepassing is op heteroseksuele koppels.⁴²⁸

Er bestaat volgens de letterlijke lezing van dit artikel geen recht op huwelijk voor koppels van hetzelfde gender. Het EHRM erkent dat de maatschappelijke visie ten aanzien van het huwelijk sinds het aannemen van het verdrag in 1950 enorm is veranderd.⁴²⁹ Het recht om te huwen moet niet langer in alle omstandigheden beperkt blijven tot het huwelijk tussen een man en een vrouw.

Verdragsstaten behouden toch een ruime beoordelingsvrijheid met betrekking tot het eventueel openstellen van het huwelijk voor personen met hetzelfde gender, door het gebrek aan een Europese consensus.⁴³⁰ Personen van hetzelfde gender kunnen binnen de Raad van Europa met elkaar huwen in achttien van de zes-en-veertig verdragsstaten.⁴³¹ Dit toont inderdaad geen overweldigende Europese consensus aan, de ruime beoordelingsvrijheid lijkt gerechtvaardigd. Tot op heden biedt artikel 12 EVRM dus geen bescherming van het recht op seksuele oriëntatie. Het EHRM verkiest de vrijheid van de verdragsstaten om hun regelgeving rond het huwelijk vorm te geven aldus boven de individuele vrijheid van koppels om zelf de juridische erkenning van hun relatie te bepalen.

Onderafdeling II. Andere mensenrechteninstrumenten

62 - Raad van Europa. Daar waar het EHRM zich in haar rechtspraak vooral focust op de ontwikkeling van een recht op seksuele oriëntatie voor iedereen, laat de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa zich in met discriminatie op grond van seksuele oriëntatie.⁴³² Seksuele oriëntatie is volgens de PACE een belangrijk element van identiteit, het maakt derhalve een

⁴²⁷ EHRM 12 april 2012, nr. 43547/08, Stübing/Duitsland, § 63; EHRM 19 februari 1997, nrs. 21627/93, 21628/93 en 21974/93, Laskey, Jaggard en Brown/Verenigd Koninkrijk, § 44.

⁴²⁸ A. VAN RIJN, "Chapter 16. Right to marry", in P. VAN DIJK, F. VAN HOOFF, A. VAN RIJN en L. ZWAAK (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Morsel, Intersentia, 2018, (837) 837 en 838.

⁴²⁹ EHRM 24 juni 2010, nr. 30141/04, Schalk en Kopf/Oostenrijk.

⁴³⁰ EHRM 24 juni 2010, nr. 30141/04, Schalk en Kopf/Oostenrijk, §§ 61-63; EHRM 21 juli 2015, nrs. 18766/11 en 36030/11, Oliari en anderen/Italië, § 163; EHRM 9 juni 2016, nr. 40183/07, Chapin en Charpentier/Frankrijk, § 36.

⁴³¹ Het huwelijk werd opengesteld voor koppels van hetzelfde gender in: België, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, IJsland, Luxemburg, Malta, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Portugal, Slovenië, Spanje, Zweden, en Zwitserland. Zie: Our Europe, *Huwelijk*, https://europa.eu/youreurope/citizens/family/couple/marriage/index_nl.htm; G. BOSMANS en BELGA, "'Eerste orthodoxe land, een doorbraak': Griekenland legaliseert huwelijk en adoptie voor koppels van zelfde geslacht", VRT NWS 15 februari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/02/15/grieks-parlement-legaliseert-huwelijk-en-adoptie-door-koppels-me/>.

⁴³² Recommendation 924 (1981) Discrimination against homosexuals; Recommendation 1474 (2000) Situation of lesbians and gays in Council of Europe member states; Resolution 1728 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity; Recommendation 1915 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity; Resolution 1948 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity; Recommendation 2021 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity; Resolution 2239 (2018) Private and family life: achieving equality regardless of sexual orientation.

verboden discriminatiegrond uit. De beleefde seksuele geaardheid behoort tot een van de meest intieme delen van het privéleven, enkel zeer ernstige redenen kunnen een verschil in behandeling op grond van geaardheid rechtvaardigen. Homoseksuele activiteiten tussen instemmende volwassenen mogen in geen geval vatbaar zijn voor strafrechtelijke vervolging.

Toch ervaren leden van de LGBTQIA+-gemeenschap nog vooroordelen, vijandigheid en discriminatie in heel Europa. De Vergadering veroordeelt *hate speech* en discriminerende uitlatingen ten aanzien van de LGBTQIA+-gemeenschap sterk. De PACE maakt zich zorgen over homofobe uitspraken van politici en anderen in een gezaghebbende positie, die neerkomen op haatzaaien, discriminatie en geweld. Politici spelen een belangrijke rol wat de bescherming van het recht op seksuele oriëntatie betreft.

De Parlementaire Vergadering roept niet enkel op tot het actief bestrijden van discriminatie. Staten moeten eveneens voorzien in een rechtskader waardoor koppels van hetzelfde gender hun relatie juridisch erkend kunnen zien. Het moet hierbij niet noodzakelijk gaan om het openstellen van het huwelijk, de juridische erkenning moet echter wel gelijkwaardige bescherming bieden.

63 - Europese Unie. Het Europees Parlement veroordeelt homofobie door middel van verschillende resoluties.⁴³³ Homofobie is de irrationele angst voor en afkeer van homoseksualiteit gebaseerd op vooroordelen die vergelijkbaar zijn met racisme, vreemdelingenhaat, antisemitisme en seksisme. Homofobie uit zich op verschillende manieren, haatdragende taal, aanzetten tot discriminatie, psychologisch en fysiek geweld, vervolging en moord. Partners van hetzelfde gender hebben nog al te vaak niet dezelfde rechten als heteroseksuele koppels. Het Parlement benadrukt dan ook dat partners van hetzelfde gender dezelfde mate van respect, waardigheid en bescherming verdienen als heteroseksuele koppels. Staten moeten seksuele oriëntatie expliciet opnemen als verboden discriminatiegrond.

De EU spreekt zich door middel van resoluties ook uit over ontwikkelingen met betrekking tot seksuele oriëntatie in verschillende landen. Het Europees Parlement veroordeelt zo de wetgevende initiatieven in Oeganda die homoseksualiteit strafbaar stellen.⁴³⁴ Oeganda nam begin 2023 een zeer strikte "antihomowet" aan.⁴³⁵ Personen die zich identificeren als homoseksueel riskeren tegenwoordig een celstraf van tien jaar. Koppels van hetzelfde gender riskeren dan weer een

⁴³³ Resolutie van het Europees Parlement van 18 januari 2006 over homofobie in Europa (2005/2666(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 26 april 2007 over homofobie in Europa (2007/2543(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 28 september 2011 over mensenrechten, seksuele geaardheid en seksuele identiteit bij de Verenigde Naties (2011/2821(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 24 mei 2012 over de strijd tegen homofobie in Europa (2012/2657(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 4 februari 2014 over de EU-routekaart tegen homofobie en discriminatie wegens seksuele gerichtheid of genderidentiteit (2013/2183(INI)); Resolutie van het Europees Parlement van 18 december 2019 over openbare discriminatie en haatzaaiende uitlatingen ten aanzien van LGBTI-persoon, zoals LGBTI-vrije zones (2019/2933(RSP)).

⁴³⁴ Resolutie van het Europees Parlement van 17 december 2009 over Oeganda: wetsontwerp anti-homoseksualiteit (2009/2805(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 16 december 2010 over Uganda: het "wetsontwerp-Bahati" en discriminatie van de LGBT-bevolking (2010/3009(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 24 oktober 2019 over de situatie van LGBTI-persoon in Uganda (2019/2879(RSP)).

⁴³⁵ K. VANDERSCHOOT, "Oeganda keurt strenge antihomowet goed: tot levenslang voor homo's en lesbiennes", VRT NWS 21 maart 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/03/21/wie-zit-achter-de-nieuwe-strenge-anti-homowet-in-oeganda-voora/>; L. LECLUYSE, "Twee mannen in Oeganda krijgen mogelijk de doodstraf na eerste aanklacht onder nieuwe antihomowet", VRT NWS 29 augustus 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/08/29/afrika-oeganda-nieuwe-wet-homo-wet-homoseksualiteit-doodstraf/>.

levenslange opsluiting. Personen die homoseksualiteit “promoten” kunnen worden veroordeeld tot een celstraf van twee jaar.

Oeganda is evenwel niet het enige Afrikaanse land waar het recht op vrije beleving van seksuele oriëntatie onder druk staat, in geheel Afrika krijgen LGBTQIA+-personen te maken met discriminatie en geweld.⁴³⁶ In 38 Afrikaanse landen is homoseksualiteit nog steeds strafbaar. Het Europees Parlement roept dan ook op tot decriminalisering van de vrije beleving van seksuele oriëntatie. Ook in Azië⁴³⁷ en Europa⁴³⁸ staan de rechten van LGBTQIA+-personen sterk onder druk.

64 - Verenigde Naties. De VN hecht veel belang aan het recht op vrije beleving van seksuele oriëntatie. Het gaat hierbij om alle mogelijke seksuele oriëntaties, dus heteroseksualiteit, homoseksualiteit, biseksualiteit, panseksualiteit, aseksualiteit, etc. Het recht op seksuele oriëntatie bevindt zich binnen het recht op seksuele en reproductieve gezondheid.⁴³⁹ Seksuele gezondheid is een staat van fysiek, emotioneel, mentaal en sociaal welzijn in relatie tot seksualiteit.⁴⁴⁰ De VN benadrukt dat discriminatie op grond van seksuele oriëntatie verboden is. Non-discriminatie in het licht van het recht op seksuele en reproductieve gezondheid omvat het recht van elk individu om volledig gerespecteerd te worden voor hun seksuele geaardheid. Het criminaliseren van seks tussen instemmende volwassenen van hetzelfde gender maakt een duidelijke schending van mensenrechten uit. Evenzo schendt regelgeving die vereist dat LGBTQIA+-personen worden behandeld als psychiatrische patiënten of die eisen dat ze “genezen” worden door een behandeling duidelijk verschillende mensenrechten. Conversietherapieën, dit zijn methoden die als doel hebben de seksuele geaardheid van homoseksuele en biseksuele personen te veranderen in heteroseksueel, zijn derhalve verboden.

De VN uit haar bezorgdheid over gewelddaden en discriminatie ten aanzien van LGBTQIA+-personen omwille van hun seksuele geaardheid.⁴⁴¹ De Mensenrechtenraad verzoekt de Hoge Commissaris voor Mensenrechten een onderzoek te voeren naar discriminerende wetten en gewelddaden tegen personen op grond van hun seksuele geaardheid wereldwijd. De Hoge Commissaris moet eveneens aangeven hoe internationale mensenrechtenwetgeving gebruikt kan worden om een einde te maken aan het geweld en de mensenrechtenschendingen vanwege seksuele oriëntatie. De Mensenrechtenraad verwelkomt de positieve ontwikkelingen op internationaal en nationaal niveau in de strijd tegen geweld en discriminatie op grond van seksuele geaardheid.⁴⁴²

⁴³⁶ Resolutie van het Europees Parlement van 5 juli 2012 over geweld tegen lesbiennes en de rechten van lesbiennes, homo- en biseksuelen, transgenders en intersekse (LGBTI) in Afrika (2012/2701(RSP)).

⁴³⁷ Resolutie van het Europees Parlement van 15 januari 2015 over Kirgizië, wet op homoseksuele propaganda (2015/2505(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 18 mei 2017 over de uitvoering van de LGBTI-richtsnoeren van de Raad, met name in verband met de vervolging van (vermeende) homoseksuele mannen in Tsjetsjenië, Rusland (2017/2688(RSP)).

⁴³⁸ Resolutie van het Europees Parlement van 19 januari 2011 over de schending van de vrijheid van meningsuiting en discriminatie op grond van seksuele geaardheid in Litouwen (2010/2981(RSP)); Resolutie van het Europees Parlement van 20 oktober 2022 over de toename van haatmisdrijven ten aanzien van lhbtq+-personen in heel Europa in het licht van de recente homofobe moord in Slowakije (2022/2894(RSP)).

⁴³⁹ Algemene opmerking nr. 22 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (2 mei 2016), *UN Doc. E/C.12/GC/22* (2016), 6.

⁴⁴⁰ WHO, *Sexual Health, Human Rights and the Law* (2015), working definition on sexual health, sec. 1.1.

⁴⁴¹ Resolutie 17/19 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 14 juli 2011 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN Doc A/HRC/RES/17/19* (2011).

⁴⁴² Resolutie 27/32 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 2 oktober 2014 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN Doc A/HRC/RES/27/32* (2014).

65 - Yogyakarta Principles. Zoals eerder besproken zetten de Yogyakarta Principles⁴⁴³ de mensenrechtenbescherming voor de LGBTQIA+-gemeenschap uiteen. Zij voegen geen nieuwe mensenrechten in de strikte zin toe.⁴⁴⁴ Zij geven slechts aan hoe de bestaande mensenrechten de LGBTQIA+-personen in het bijzonder beschermen. Het betreft aldus een harmonisatie-instrument. Uiteraard zijn elk van de principes van toepassing op personen met een andere dan heteroseksuele seksuele oriëntatie, toch zijn er enkele principes die specifiek de vrije beleving van seksuele geaardheid beschermen.

Principe 2 beschermt het recht op gelijkheid en non-discriminatie. Iedereen geniet alle mensenrechten zonder discriminatie op basis van seksuele geaardheid. Staten moeten in het licht van dit principe seksuele oriëntatie erkennen als expliciet verboden discriminatiegrond. Daarnaast moeten zij alle strafrechtelijke en andere wettelijke bepalingen intrekken die een verbod op vrijwillige seksuele handelingen tussen instemmende meerderjarigen van hetzelfde gender uitmaken.

Principes 6 omvat het recht op privacy. Iedereen, ongeacht seksuele geaardheid, heeft het recht op privacy. Dit impliceert de mogelijkheid ervoor te kiezen bepaalde informatie met betrekking tot de beleefde seksuele oriëntatie niet openbaar te maken. Het behelst verder de mogelijkheid keuzes te maken over het eigen lichaam en consensuele seksuele en andere relaties aan te gaan met anderen. Seksuele handelingen tussen instemmende meerderjarigen van hetzelfde gender moeten absoluut gedecriminaliseerd worden. Staten moeten voorzien in een gelijke leeftijd van instemming voor seksuele handelingen tussen personen van hetzelfde gender en personen van verschillend gender. Eenieder die in de gevangenis zit omwille van diens seksuele oriëntatie moet worden vrijgelaten. Tot slot moeten staten het recht van elk waarborgen om te kiezen wanneer, aan wie en hoe zij informatie met betrekking tot hun seksuele geaardheid bekendmaken.

De vraag tot decriminalisering van seksuele oriëntatie wordt expliciet opgenomen in principe 33. Dit principe omvat het recht op vrijwaring van criminalisering en bestraffing op grond van seksuele geaardheid, genderidentiteit, genderexpressie en geslachtskenmerken. Iedereen heeft het recht vrij te zijn van criminalisering die direct of indirect voortvloeit uit de werkelijke of vermeende seksuele oriëntatie. De strafbaarstelling van seksuele geaardheid moet volledig worden ingetrokken, het gaat regelrecht in tegen het recht op individuele zelfbeschikking inzake seksuele oriëntatie. In afwachting van een dergelijke intrekking mag de discriminerende en criminaliserende wetgeving niet langer worden toegepast. Veroordelingen op grond van strafbaarstelling van seksuele geaardheid moeten verder worden uitgewist. Seksuele geaardheid moet aldus volledig verdwijnen uit de criminele sfeer.

⁴⁴³ Yogyakarta Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>; Yogyakarta Principles plus 10, additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>.

⁴⁴⁴ P. BORGHS, "België en de Yogyakarta Principles", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16.

Afdeling V. Fragmentatie

66 - Fragmentatie. Uit al het voorgaande volgt dat het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen een zeer gefragmenteerde en verbrokkelde bescherming genieten. De bescherming geboden door de verscheidene instrumenten verschilt van elkaar, de *soft law*-instrumenten gaan over het algemeen verder in hun bescherming dan de rechtspraak van het EHRM. Een dergelijk systeem van mensenrechtenbescherming biedt zowel voor- als nadelen.

67 - Voordelen. Het eerste en meteen ook belangrijkste voordeel van fragmentatie is dat het beantwoordt aan de specificiteit van mensenrechten. De bescherming van een bepaald onderwerp vertrekt vanuit een algemeen recht, in dit geval het recht op eerbied voor het privéleven, hetgeen het recht op individuele zelfbeschikking omvat, dat op haar beurt dan weer uiteenvalt in de verschillende onderdelen (abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie) zoals zij hiervoor besproken werden. Met elk arrest voegt het EHRM meer textuur en nauwkeurigheid toe. Elke resolutie en algemene opmerking specificeren de bescherming van een bepaald facet van individuele zelfbeschikking. Het voordeel van mensenrechten in het specifiek is dat zij een individuele aanpak garanderen die alle verschillen en nuances in acht neemt om zo een eigen sfeer van autonomie en persoonlijke vrijheid te creëren.⁴⁴⁵

De verbrokkelde bescherming beantwoordt aldus aan de specifieke noden van de verschillende onderdelen van het individueel zelfbeschikkingsrecht. Abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie vertonen elk typerende behoeften. Een overkoepelende bescherming is in dat geval problematisch, verschillende aspecten van het recht op individuele zelfbeschikking en in het bijzonder van haar onderdelen zouden over het hoofd gezien kunnen worden, zij vereisen voldoende eigenheid en aandacht. Het recht op abortus vereist dat eenieder kan kiezen of zij al dan niet een zwangerschap wil voldragen en dus al dan niet ouder wenst te worden. Voor het recht op euthanasie daarentegen is het voor iedereen onmisbaar dat zij het tijdstip en de omstandigheden van de eigen dood kunnen bepalen om zo een menswaardig levenseinde te bewerkstelligen. De vrije beleving van genderidentiteit vraagt uiteraard de mogelijkheid geslachtsveranderende ingrepen te ondergaan indien men dit wenst, het vereist eveneens de gelegenheid de geslachtsregistratie te wijzigen zodat deze overeenstemt met de bewust beleefde genderidentiteit. Het recht op seksuele oriëntatie tot slot vergt dat iedereen vrij seksuele betrekkingen kan aangaan met wie men dit wenst, overeenkomstig de beleefde seksuele geaardheid. Het vereist eveneens de gelegenheid de relatie juridisch erkend en beschermd te zien zoals dit voor heteroseksuele koppels al jaar en dag mogelijk is. Het blijkt dus dat de verschillende onderdelen van het recht op individuele zelfbeschikking een zeer eigen bescherming vereisen. Fragmentatie van de mensenrechtenbescherming maakt dit mogelijk.

Een groot deel van de mensenrechtenbescherming wordt geboden door *soft law*-instrumenten, zoals resoluties, algemene opmerkingen en de Yogyakarta Principes. Dergelijke instrumenten zijn snel, goedkoop en flexibel om te ontwikkelen.⁴⁴⁶ Zij kunnen de mensenrechtenstandaard dus op een vrij eenvoudige wijze sterk uitbreiden. Het feit dat zij niet verbindend zijn zorgt er dan ook

⁴⁴⁵ O. BEN-SHAHAR en A. PORAT, *Personalized law: Different rules for different people*, Oxford, Oxford University Press, 2021, 19-38.

⁴⁴⁶ C. R. KELLY, "The sociological pull of soft law", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2012, vol. 106, (327) 327.

voor dat zij in de bescherming vaak verder gaan dan de rechtspraak van het EHRM, doch dit brengt ook nadelen met zich mee, de bescherming kan niet juridisch afgedwongen worden. *Soft law* mist de legitimiteit, toezichts- en handavingsmechanismen waarvan *hard law* wel kan genieten.⁴⁴⁷ Het heeft daarentegen wel een zekere vorm van gezag.

68 - Problematisch? De fragmentatie op het vlak van de mensenrechtenbescherming van het recht op individuele zelfbeschikking is evenwel niet enkel rozengur en maneschiin, het brengt ook nadelen met zich mee. Deze nadelen kunnen op internationaal vlak nefast zijn voor het effectieve genot van het individueel zelfbeschikkingsrecht.

De bescherming bestaat zoals gezegd voornamelijk uit *soft law*-instrumenten waarvan de naleving niet juridisch kan worden afgedwongen.⁴⁴⁸ Het EVRM biedt daarentegen wel een rechtsgrond waarop de bescherming gebaseerd is. De mensenrechtenstandaard wordt afgeleid uit de rechtspraak van het EHRM die een progressieve lezing geeft aan de artikelen 2 en 8 EVRM. De arresten van het Hof zijn onlosmakelijk verbonden aan het Verdrag en tot op zekere hoogte wel verbindend naar verdragsstaten toe.⁴⁴⁹ Het betreft evenwel slechts een interpretatie die op haar beurt opnieuw onderhevig kan zijn aan wijzigingen. Daarnaast is de bescherming verspreid over verschillende arresten, het Hof is inconsistent in haar rechtspraak, de arresten bieden immers nooit zekerheid dat een bepaalde bescherming wel degelijk vertrekt vanuit het recht op individuele zelfbeschikking. Het EHRM beschikt tot slot over weinig effectieve rechtsmiddelen om de nakoming van haar arresten daadwerkelijk af te dwingen.

Er bestaat verder geen wereldwetgever die de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen overziet.⁴⁵⁰ De verbrokkeling van de mensenrechtenbescherming is een globaal probleem, er is geen gelijk gedachtegoed tussen alle staten. Bij een wissel van de macht heeft geen enkele instantie de bevoegdheid, noch de mogelijkheid om de conservatieve, en vaak extreemrechtse, leiders terug te fluiten. De omstandigheden in Polen, Hongarije, de Verenigde Staten en verschillende Afrikaanse landen maken dit pijnlijk duidelijk. De verbrokkeling van de mensenrechtenstandaard houdt concreet het risico van uitholling van het recht op individuele zelfbeschikking in. Het Europees Parlement kan wel resoluties aannemen om zich telkenmale uit te spreken tegen mensenrechtenschendingen door conservatieve overheden, maar zij kan in wezen geen verandering teweegbrengen. Ook het EHRM kan staten die ingaan tegen de mensenrechtenstandaard wel veroordelen, zij heeft echter weinig middelen om een dergelijk arrest effectief te laten uitvoeren en dus daadwerkelijk wetswijzigingen teweeg te brengen.⁴⁵¹ Het recht op individuele zelfbeschikking moet hierdoor aan effectieve implementatie inboeten. Harmonisatie in de vorm van één progressieve mensenrechtenstandaard met oog voor de noden van het individueel zelfbeschikkingsrecht kan hiervoor een oplossing bieden, doch dan moeten de verscheidene staten het eens raken over wat deze mensenrechtenstandaard precies is en hier ook gehoor aan geven.

⁴⁴⁷ P. ORCHARD, "Protection of internally displaced persons: soft law as a norm-generating mechanism", *Review of International Studies* 2010, vol. 36, nr. 2, (281) 285-286.

⁴⁴⁸ A. CASTERMANS en H. SWENNEN, "Privaatrecht en soft law", *TPR* 2014, afl. 2, (805) 807.

⁴⁴⁹ Y. HAECK en J. VANDE LANOTTE, *Handboek EVRM, Deel 1*, Morsel, Intersentia, 2005, 95, 699, 722, 723 en 728.

⁴⁵⁰ T. DEMANT, "The effort to bring human rights home", *Human Rights* 2015, vol. 41, nr. 2, 17-19.

⁴⁵¹ M. BOSNJACK en K. ZAJAC, "Judicial activism and judge-made law at the ECtHR", *Human Rights Law Review* 2023, vol. 23, (1) 2.

Fragmentatie zorgt zoals gezegd voor gezonde competitie tussen staten. De competitiedrang kan evenwel ook de andere richting uitwerken. Wanneer de bevolking in een bepaalde staat overwegend conservatiever wordt, zoals dit in Polen, Hongarije en de Verenigde Staten het geval lijkt te zijn, willen de beleidsmakers hieraan gehoor geven. Het individueel zelfbeschikkingsrecht verliest hierdoor aan bescherming. In verschillende landen is de steun voor de onderdelen van het recht op individuele zelfbeschikking onder de bevolking verre van vanzelfsprekend. Voor beleidsmakers in dergelijke landen is het moeilijk effectief te beantwoorden aan de persoonlijke autonomie zoals het individueel zelfbeschikkingsrecht het vooropstelt. Het effectieve genot van het recht op abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie is aldus sterk afhankelijk van de plaats waar iemands wieg staat en de welwillendheid van de beleidsmakers. Op zo'n moment is fragmentatie nefast voor de effectieve implementatie van mensenrechten en het recht op individuele zelfbeschikking.

HOOFDSTUK III. BELGIË EN HAAR POSITIEVE RECHT

69 - Inleiding. Uit hetgeen voorafgaat blijkt een zeer uitgebreide mensenrechtelijke bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen. De persoonlijke vrijheid uiteengezet in de mensenrechtenbescherming is echter niet absoluut.⁴⁵² Staten behouden een omvangrijke beoordelingsvrijheid. Het recht op individuele zelfbeschikking en haar aspecten zijn onderhevig aan enkele beperkingen in de wet.⁴⁵³

Het nationaal recht voorziet in een specifiek wettelijk kader wat betreft abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Het bevindt zich dus in een context van verbrokkelde regelgeving omtrent het recht op individuele zelfbeschikking. Toch lijkt deze fragmentatie op nationaal niveau minder problematisch te zijn dan op internationaal niveau is. De nationale regelgeving en de rechtspraak vormen een geïntegreerd geheel waarin stevast het recht op individuele zelfbeschikking verkozen wordt boven de andere belangen die kunnen spelen in de regelgeving. Het Belgisch recht vertoont sentimenten die gelijklopen met de hierboven besproken mensenrechtenbescherming. Hetgeen niet betekent dat het recht op individuele zelfbeschikking in België onbeperkt is.

70 - Artikel 22 Grondwet.⁴⁵⁴ Het recht op individuele zelfbeschikking is, zoals de opzet van dit onderzoek reeds aangeeft, niet expliciet opgenomen in de Belgische Grondwet. De Grondwet betreft echter een levend document, zij is relevant voor het verleden, het heden en de toekomst.⁴⁵⁵ Zij moet dus beantwoorden aan de veranderingen in de samenleving. Het Grondwettelijk Hof draagt hieraan bij door middel van haar rechtspraak. Het Hof bepaalt de draagwijdte van de rechten opgenomen in Titel II van de Grondwet.

Zoals hierboven aangegeven⁴⁵⁶ leest het EHRM sinds 2002 het recht op persoonlijke autonomie en individuele zelfbeschikking in artikel 8 EVRM. Daarnaast omvat artikel 8 EVRM de verschillende aspecten van individuele zelfbeschikking, abortus⁴⁵⁷, euthanasie⁴⁵⁸, genderidentiteit⁴⁵⁹ en seksuele oriëntatie⁴⁶⁰. Het individueel zelfbeschikkingsrecht kan hierdoor eveneens worden gelezen in artikel 22 van de Grondwet. De Grondwetgever heeft gestreefd naar een zo groot mogelijke concordantie tussen artikel 8 EVRM en artikel 22 van de Grondwet.⁴⁶¹ Impliciet is het recht op individuele zelfbeschikking dus terug te vinden in de Grondwet.⁴⁶² Een dergelijke interpretatie houdt echter ook risico's in, bijvoorbeeld wanneer het Grondwettelijk Hof in de toekomst conservatieve sympathieën

⁴⁵² J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Brugge, die Keure, 2019, 413.

⁴⁵³ D. BRULOOT, R. DE CORTE en B. DE GROOTE, *Privaatrecht in hoofdlijnen - Volume 2 - Overzicht van het privaatrecht*, Heverlee, LeA Uitgevers, 2022, 19.

⁴⁵⁴ Gecoördineerde Grondwet, BS 17 februari 1994.

⁴⁵⁵ J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Brugge, die Keure, 2019, 16.

⁴⁵⁶ *Supra*, nr. 37.

⁴⁵⁷ *Supra*, nr. 40.

⁴⁵⁸ *Supra*, nr. 47.

⁴⁵⁹ *Supra*, nr. 53.

⁴⁶⁰ *Supra*, nr. 60.

⁴⁶¹ Verslag van de Commissie voor de herziening van de Grondwet, voor de institutionele hervormingen en voor de regeling van conflicten van 20 oktober 1993 betreffende de herziening van titel II van de Grondwet om een artikel 24quater in te voegen betreffende de eerbiediging van het privé-leven, *Parl.St.* Kamer, 1992-93, nr. 997/5, 2.

⁴⁶² GwH 24 september 2020, nr. 122/2020; GwH 9 april 2003, nr. 43/2003; GwH 14 januari 2004, nr. 4/2004; GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019; GwH 29 oktober 2003, nr. 142/2003.

ontwikkelt, zoals dit in de Verenigde Staten het geval is.⁴⁶³ Op zo'n moment kan de impliciete lezing van het recht op individuele zelfbeschikking uit de Grondwet verdwijnen.

Afdeling I. Abortus

71 - Wettelijk kader. Abortus of vrijwillige zwangerschapsafbreking is het opzettelijk vernietigen van een embryo of foetus, in het lichaam van een zwanger persoon, op vraag van deze persoon.⁴⁶⁴ Abortus vindt plaats op expliciet verzoek van de zwangere persoon, hetgeen aangeeft dat het een daad van zelfbeschikking betreft.⁴⁶⁵ De ontwikkeling van abortuswetgeving heeft in België heel wat voeten in de aarde gehad.⁴⁶⁶ De politiek bevond zich lange tijd in een tweestrijd.⁴⁶⁷ De voorstanders van abortus leggen de nadruk op persoonlijke autonomie en het individueel zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon.⁴⁶⁸ In een liberalistische samenleving konden brede lagen van de bevolking zich niet langer vinden in het strafbaar stellen van abortus.⁴⁶⁹ De tegenstanders uiten hun bezorgdheid voor het recht op leven van het ongeboren kind.⁴⁷⁰ Abortuswetgeving vereist een belangenafweging, er moet een evenwicht worden gevonden tussen het recht op individuele zelfbeschikking en het recht op leven.⁴⁷¹

Het uiteindelijke wettelijk kader⁴⁷² betreft een tussenoplossing.⁴⁷³ Het recht op individuele zelfbeschikking inzake abortus is in België niet absoluut. Naarmate de foetus zich verder ontwikkelt en meer levensvatbaar wordt, verschuift de bescherming naar het recht op leven van het ongeboren kind.⁴⁷⁴ De wet maakt een onderscheid tussen de abortus voor twaalf weken zwangerschap en de abortus na twaalf weken zwangerschap.⁴⁷⁵

⁴⁶³ M. BOSNJACK en K. ZAJAC, "Judicial activism and judge-made law at the ECtHR", *Human Rights Law Review* 2023, vol. 23, (1) 5.

⁴⁶⁴ T. VANSWEEVELT, "Hoofdstuk V. Abortus" in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie) (gebonden)*, Morsel, Intersentia, 2022, (141) 143.

⁴⁶⁵ Verslag namens de commissie voor de justitie (C. BROTCORNE en G. CALOMNE) van 1 augustus 2018 bij het wetsvoorstel betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/3, 16.

⁴⁶⁶ M. HOOGHE, "De liberalisering van abortus als strijdpunt in de Belgische politiek 1971-1990", *Res Publica* 1990, nr. 32(4), 489-509; E. WITTE, "De liberalisering van de Abortuswetgeving in België (1970-1990)" in M. SCHEYS (ed.), *Abortus*, Brussel, VUBPress, 1993, 21-102.

⁴⁶⁷ F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT, *Handboek gezondheidsrecht Volume II*, Morsel, Intersentia, 2014, 189.

⁴⁶⁸ Voorstel van wet (L. HERMAN-MICHIELENS en F. TRUFFAUT e.a.) van 19 april 1988 betreffende de zwangerschapsafbreking, strekkende om de artikelen 348, 350 en 351 van het Strafwetboek te wijzigen en de artikelen 352 en 353 van hetzelfde Wetboek op te heffen, *Parl.St.* Senaat 1988, nr. 247-1, 7.

⁴⁶⁹ Voorstel van wet (L. HERMAN-MICHIELENS en F. TRUFFAUT e.a.) van 19 april 1988 betreffende de zwangerschapsafbreking, strekkende om de artikelen 348, 350 en 351 van het Strafwetboek te wijzigen en de artikelen 352 en 353 van hetzelfde Wetboek op te heffen, *Parl.St.* Senaat 1988, nr. 247-1, 8.

⁴⁷⁰ Wetsvoorstel (W. VERREYCKEN e.a.) van 25 november 1999 strekkende om abortus opnieuw strafbaar te stellen, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, nr. 200/1, 1.

⁴⁷¹ M. HOOGHE, "De liberalisering van abortus als strijdpunt in de Belgische politiek 1971-1990", *Res Publica* 1990, nr. 32(4), 489-509.

⁴⁷² Wet van 3 april 1990 betreffende de zwangerschapsafbreking, tot wijziging van de artikelen 348, 350, 351 en 352 van het Strafwetboek en tot opheffing van artikel 353 van hetzelfde Wetboek, *BS* 5 april 1990 (Hierna: Wet Zwangerschapsafbreking 1990); Wet van 15 oktober 2018 betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, tot opheffing van de artikelen 350 en 351 van het Strafwetboek, tot wijziging van de artikelen 352 en 383 van hetzelfde Wetboek en tot wijziging van diverse wetsbepalingen, *BS* 29 oktober 2018 (Hierna: Wet Zwangerschapsafbreking 2018).

⁴⁷³ Verslag namens de commissie voor de justitie (C. BROTCORNE en G. CALOMNE) van 1 augustus 2018 bij het wetsvoorstel betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/3, 14.

⁴⁷⁴ Voorstel van wet (L. HERMAN-MICHIELENS en F. TRUFFAUT e.a.) van 19 april 1988 betreffende de zwangerschapsafbreking, strekkende om de artikelen 348, 350 en 351 van het Strafwetboek te wijzigen en de artikelen 352 en 353 van hetzelfde Wetboek op te heffen, *Parl.St.* Senaat 1988, nr. 247-1, 12; T. VANSWEEVELT, "Hoofdstuk V. Abortus" in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie) (gebonden)*, Morsel, Intersentia, 2022, (141) 173.

⁴⁷⁵ Artikel 2 Wet Zwangerschapsafbreking 2018.

Tot twaalf weken zwangerschap kan de zwangere persoon in alle vrijheid het individueel zelfbeschikkingsrecht uitoefenen en ervoor kiezen een abortus te ondergaan.⁴⁷⁶ Voor twaalf weken zwangerschap gaat de wettelijke regelgeving uit van het recht van de zwangere persoon om over het eigen lot te beslissen.⁴⁷⁷ Het recht om de zwangerschap af te breken, zodat de zwangere persoon geen ongewenste zwangerschap moet uitdragen en de zelfstandigheid niet kwijtraakt, gaat voor op het eerbied voor het ongebooren leven.⁴⁷⁸ Tot twaalf weken zwangerschap is abortus principieel toegestaan, gebaseerd op de autonomie van de zwangere persoon.⁴⁷⁹

De beslissingsvrijheid is evenwel niet onbeperkt, enkele voorwaarden moeten voldaan zijn alvorens een abortus kan worden ondergaan.⁴⁸⁰ Zelfs in de eerste twaalf weken zwangerschap is het individueel zelfbeschikkingsrecht dus niet absoluut.⁴⁸¹ Experten stellen enkele van deze voorwaarden in vraag in het licht van het individueel zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon.⁴⁸² Zo beperken de termijn van twaalf in plaats van achttien weken⁴⁸³, de verplichte bedenktijd van zes dagen na de eerste consultatie⁴⁸⁴ en de informatieverplichting over adoptie en contraceptiva⁴⁸⁵ disproportioneel het recht op persoonlijke autonomie en het recht op individuele zelfbeschikking van de zwangere persoon.

Vanaf de dertiende week zwangerschap verdwijnt het recht op individuele zelfbeschikking naar de achtergrond.⁴⁸⁶ Na twaalf weken zwangerschap is abortus in principe verboden en maakt het een misdrijf uit, tenzij de gezondheid van de zwangere persoon in gevaar is of het ongebooren kind lijdt aan een zwaar en ongeneeslijk kwaal.⁴⁸⁷ De bescherming van het recht op leven van het ongebooren kind neemt de bovenhand, vanwege de levensvatbaarheid van de foetus.⁴⁸⁸

⁴⁷⁶ Artikel 2, 1°, a) Wet Zwangerschapsafbreking 2018.

⁴⁷⁷ Voorstel van wet (L. HERMAN-MICHIELENS en F. TRUFFAUT e.a.) van 19 april 1988 betreffende de zwangerschapsafbreking, strekkende om de artikelen 348, 350 en 351 van het Strafwetboek te wijzigen en de artikelen 352 en 353 van hetzelfde Wetboek op te heffen, *Parl.St.* Senaat 1988, nr. 247-1, 7.

⁴⁷⁸ Voorstel van wet (L. HERMAN-MICHIELENS en F. TRUFFAUT e.a.) van 19 april 1988 betreffende de zwangerschapsafbreking, strekkende om de artikelen 348, 350 en 351 van het Strafwetboek te wijzigen en de artikelen 352 en 353 van hetzelfde Wetboek op te heffen, *Parl.St.* Senaat 1988, nr. 247-1, 7.

⁴⁷⁹ Voorstel van wet (L. HERMAN-MICHIELENS en F. TRUFFAUT e.a.) van 19 april 1988 betreffende de zwangerschapsafbreking, strekkende om de artikelen 348, 350 en 351 van het Strafwetboek te wijzigen en de artikelen 352 en 353 van hetzelfde Wetboek op te heffen, *Parl.St.* Senaat 1988, nr. 247-1, 9.

⁴⁸⁰ Artikel 2 Wet Zwangerschapsafbreking 2018.

⁴⁸¹ Zie: T. VANSWEEVELT, "Hoofdstuk V. Abortus" in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Morsel, Intersentia, 2022, (141) 173-200.

⁴⁸² S. TACK, "[Redactioneel voorwoord] Wijziging abortuswetgeving: reële verruiming of gemiste kans?", *T.Gez.* 2018-19, nr. 3, (155) 157.

⁴⁸³ Wetsvoorstel van 10 juli 2018 betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/2, 3 en 10; Wetenschappelijk Comité ter evaluatie van de abortuswet- en praktijk in België, "Studie en evaluatie van de abortuswet- en praktijk in België", *Academisch rapport op verzoek van de "Vivaldi" meerderheid op federaal niveau* April 2023, https://vlir.be/wp-content/uploads/2023/03/230411-Abortion-law-and-practice-in-Belgium-uitgebreid-rapport_NL.pdf.

⁴⁸⁴ Wetsvoorstel van 10 juli 2018 betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/2, 7; F. DE MEYER, K., VAN ASSCHE en T. VANSWEEVELT, "De abortuswet 2018: over symbolische verbeteringen en openstaande knelpunten", *T.Gez.* 2018-19, nr. 4, (220) 227.

⁴⁸⁵ Wetsvoorstel van 10 juli 2018 betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/2, 5 en 9.

⁴⁸⁶ T. VANSWEEVELT, "Hoofdstuk V. Abortus" in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Morsel, Intersentia, 2022, (141) 200.

⁴⁸⁷ Verslag namens de commissie voor de justitie (C. BROTCORNE en G. CALOMNE) van 1 augustus 2018 bij het wetsvoorstel betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/3, 8.

⁴⁸⁸ Verslag namens de commissie voor de justitie (C. BROTCORNE en G. CALOMNE) van 1 augustus 2018 bij het wetsvoorstel betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/3, 73.

72 - Initiatieven. Er is aldus nog werk aan de winkel, alvorens gesteld kan worden dat de Belgische regelgeving volledig tegemoet komt aan het recht op individuele zelfbeschikking. Momenteel liggen meerdere wetsvoorstellen ter versoepeling van de voorwaarden voor zwangerschapsafbreking voor in de kamer.⁴⁸⁹ Voortaan moet abortus uitsluitend aanzien worden als medische ingreep.⁴⁹⁰ De termijn waarbinnen een abortus kan plaatsvinden op enkel verzoek van de zwangere persoon moet verlengt worden tot achttien weken.⁴⁹¹ Verder wordt voorgesteld de bedenktijd volledig te schrappen.⁴⁹² Artsen zouden de zwangere persoon niet langer moeten informeren over alternatieven voor vrijwillige zwangerschapsafbreking, noch over de steun die bestaat voor gezinnen.⁴⁹³ Deze wijzigingen getuigen van respect voor het individueel zelfbeschikkingsrecht van de zwangere persoon.⁴⁹⁴ Een hervorming van de Wet Zwangerschapsafbreking 2018 lijkt met dit voorstel nakend.⁴⁹⁵

Daarnaast ligt in de Kamer een voorstel tot herziening van artikel 22 van de Grondwet voor met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking.⁴⁹⁶ De indieners willen het recht op abortus expliciet opnemen in artikel 22 van de Grondwet, hetgeen het recht op eerbied voor het privéleven beschermt.⁴⁹⁷ Het betreft een codificatie van de rechtspraak van het EHRM en het Grondwettelijk Hof.⁴⁹⁸ Dit voorstel kadert binnen de beslissing van het Amerikaans Hooggerechtshof dat de grondwettelijke bescherming van abortus tenietdeed, deze steunde eveneens slechts op een interpretatie van de geschreven grondwet.⁴⁹⁹ De indieners uiten hun bezorgdheid omtrent de kwetsbaarheid van mensenrechten wanneer deze niet expliciet worden opgenomen in de Grondwet.⁵⁰⁰ Tot op heden heeft er over dit voorstel nog geen stemming plaatsgevonden.

⁴⁸⁹ Wetsvoorstel (E. TILLIEUX e.a.) van 16 juli 2019 tot versoepeling van voorwaarden om tot een zwangerschapsafbreking over te gaan, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 158/1; Wetsvoorstel (S. MERCKX e.a.) van 30 juni 2022 tot wijziging van diverse wetsbepalingen, teneinde de voorwaarden voor een vrijwillige zwangerschapsafbreking te versoepelen, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2794/1; Wetsvoorstel (S. DE LAVELEYE en E. PLATTEAU) van 14 december 2023 tot wijziging van de regelgeving met betrekking tot de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2023-24, nr. 3746/1.

⁴⁹⁰ Wetsvoorstel (S. DE LAVELEYE en E. PLATTEAU) van 14 december 2023 tot wijziging van de regelgeving met betrekking tot de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2023-24, nr. 3746/1, 7.

⁴⁹¹ Wetsvoorstel (S. DE LAVELEYE en E. PLATTEAU) van 14 december 2023 tot wijziging van de regelgeving met betrekking tot de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2023-24, nr. 3746/1, 8-9.

⁴⁹² Wetsvoorstel (S. DE LAVELEYE en E. PLATTEAU) van 14 december 2023 tot wijziging van de regelgeving met betrekking tot de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2023-24, nr. 3746/1, 9-10.

⁴⁹³ Wetsvoorstel (S. DE LAVELEYE en E. PLATTEAU) van 14 december 2023 tot wijziging van de regelgeving met betrekking tot de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2023-24, nr. 3746/1, 10.

⁴⁹⁴ Wetsvoorstel (S. DE LAVELEYE en E. PLATTEAU) van 14 december 2023 tot wijziging van de regelgeving met betrekking tot de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2023-24, nr. 3746/1, 3.

⁴⁹⁵ E. DELBEKE, "[Redactioneel voorwoord] Aankomende wetswijzigingen in het gezondheidsrecht? Houd de Euthanasiewet, de Wet Patiëntenrechten en de Wet Zwangerschapsafbreking zeker in het vizier!", *T.Gez.* 2023-24, nr. 1, (3) 4.

⁴⁹⁶ Voorstel (C. HUGON en K. CALVO) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1.

⁴⁹⁷ Voorstel (C. HUGON en K. CALVO) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 1.

⁴⁹⁸ Voorstel (C. HUGON en K. CALVO) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 4.

⁴⁹⁹ Voorstel (C. HUGON en K. CALVO) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 3.

⁵⁰⁰ Voorstel (C. HUGON en K. CALVO) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 3.

Afdeling II. Euthanasie

73 - Wettelijk kader. Euthanasie is het opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene op diens verzoek.⁵⁰¹ De Euthanasiewet schept een wettelijk kader rond euthanasie als menswaardig levenseinde.⁵⁰² Euthanasie als rechtsfiguur vereist een belangenafweging tussen het absolute leven enerzijds en het recht op individuele zelfbeschikking anderzijds.⁵⁰³

Het Belgisch regelgevend kader vertrekt vanuit het individueel zelfbeschikkingsrecht en de wilsautonomie.⁵⁰⁴ Het is cruciaal dat het verzoek om te sterven uitgaat van de patiënt.⁵⁰⁵ Euthanasie biedt personen de mogelijkheid de dood te verkiezen boven het leven.⁵⁰⁶ Niemand kan een ander ertoe verplichten ondraaglijk en onomkeerbaar lijden te verdragen zonder hem de mogelijkheid te bieden uit deze situatie te treden.⁵⁰⁷ Menselijk lijden heeft ook zijn grenzen, euthanasie biedt eenieder de mogelijkheid persoonlijk te beslissen en zo over het eigen leven te beschikken.⁵⁰⁸ Euthanasie voorziet de mogelijkheid om volwaardig te sterven.⁵⁰⁹

De Euthanasiewet introduceert evenwel niet het absolute zelfbeschikkingsrecht, euthanasie staat niet voor werkelijk iedereen open.⁵¹⁰ Er worden bepaalde perken gesteld aan het recht op euthanasie. De persoon die om euthanasie verzoekt moet zich in een bepaalde gezondheidstoestand bevinden. De patiënt moet in een medisch uitzichtloze situatie verkeren, het moet gaan om aanhoudend en ondraaglijke fysieke of psychisch lijden dat niet verzacht kan worden en dat het gevolg is van een ernstige en ongeneeslijke, door ongeval of ziekte veroorzaakte aandoening.⁵¹¹ In België bestaat het recht op individuele zelfbeschikking inzake euthanasie dus enkel voor ernstig zieke patiënten.

74 - Initiatieven. Momenteel is het recht op een menswaardig levenseinde in de vorm van euthanasie beperkt. Niet iedereen kan tot euthanasie overgaan.⁵¹² Euthanasie is enkel mogelijk wanneer het ondraaglijk lijden veroorzaakt wordt door een ziekte of ongeval. Ondraaglijk mentaal

⁵⁰¹ Artikel 2 Wet van 28 mei 2002 betreffende euthanasie, *BS* 22 juni 2002; Hierna: Euthanasiewet.

⁵⁰² Wetsvoorstel (P. MAHOUX, J. LEDUC, P. MONFILS, M. VANLERBERGHE, M. NAGY en J. DE ROECK) van 20 december 1999 betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, nr. 244/1, 2.

⁵⁰³ Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Kamer, 2001-02, nr. 1488/9, 109.

⁵⁰⁴ Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Kamer, 2001-02, nr. 1488/9, 23, 68 en 71.

⁵⁰⁵ E. DELBEKE, "Hoofdstuk II. Euthanasie" in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Morsel, Intersentia, 2022, (1455) 1455.

⁵⁰⁶ Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Kamer, 2001-02, nr. 1488/9, 197.

⁵⁰⁷ Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Kamer, 2001-02, nr. 1488/9, 23.

⁵⁰⁸ Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Kamer, 2001-02, nr. 1488/9, 34.

⁵⁰⁹ Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Kamer, 2001-02, nr. 1488/9, 54.

⁵¹⁰ E. DELBEKE, "Hoofdstuk II. Euthanasie" in F. DEWALLENS en T. VANSWEEVELT (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Morsel, Intersentia, 2022, (1455) 1466.

⁵¹¹ Artikel 3, §1 Euthanasiewet.

⁵¹² O. LENAERTS, "Euthanasie moet geen absoluut recht worden", *Juristenkrant* 2014, afl. 282, 12.

of fysiek lijden kan evenwel ook ontstaan zonder dat er sprake is van een ziekte of ongeval.⁵¹³ Dit brengt mogelijk een ongeoorloofd verschil in behandeling met zich mee. Wanneer dit door de rechter als dusdanig wordt erkend zal eenieder die ondraaglijk lijdt het recht op euthanasie kunnen afdwingen.⁵¹⁴

De euthanasieregelgeving zou in de toekomst kunnen bepalen dat de patiënt zich in een medisch uitzichtloze toestand moet bevinden en daarbij ondraaglijk en aanhoudend fysiek of psychisch lijden moet ondervinden, zonder dat dit het gevolg is van een ongeval of ziekte. Het zelfbeschikkingsrecht inzake euthanasie zou op die manier de ultieme bevestiging verkrijgen, zonder absoluut te worden. Tot op heden nam de wetgever evenwel geen initiatief in deze richting.

Er gaan eveneens stemmen op voor euthanasie bij een voltooid leven of levensmoeheid.⁵¹⁵ Momenteel staat deze mogelijkheid enkel open indien de levensmoeheid gepaard gaat met een ongeneeslijke aandoening.⁵¹⁶ Euthanasie kan niet worden verkozen bij een voltooid leven indien er geen sprake is van ondraaglijk lijden of indien het lijden niet voortkomt uit een medische grondslag.⁵¹⁷ Door een wettelijk kader voor euthanasie bij een voltooid leven uit te werken kan het Belgisch recht verder beantwoorden aan het recht op individuele zelfbeschikking.

Afdeling III. Genderidentiteit

75 - Wettelijk kader. Het recht om te leven volgens de bewust beleefde genderidentiteit maakt een integraal element van het recht op individuele zelfbeschikking uit. Het Belgisch recht voorziet voor transgenderpersonen de mogelijkheid hun geslachtsregistratie aan te passen in het licht van hun beleefde genderidentiteit.⁵¹⁸ De Transgenderwet 2017 vertrekt vanuit het individueel zelfbeschikkingsrecht en het recht op fysieke integriteit.⁵¹⁹ Het wil de transgenderwetgeving in overeenstemming brengen met de internationale mensenrechtenverplichting waar persoonlijke vrijheid en menselijke waardigheid eveneens centraal staan.⁵²⁰

Transgenderpersonen kunnen hun geslachtsregistratie wijzigen ten gevolge van een eenvoudige en toegankelijke procedure.⁵²¹ Onder de Transgenderwet 2007 golden verschillende medische voorwaarden alvorens een aanpassing van de geslachtsregistratie kon worden bekomen. Deze

⁵¹³ O. LENAERTS, "Euthanasie moet geen absoluut recht worden", *Juristenkrant* 2014, afl. 282, 12.

⁵¹⁴ O. LENAERTS, "Euthanasie moet geen absoluut recht worden", *Juristenkrant* 2014, afl. 282, 12.

⁵¹⁵ A. WILLEMS, "'Voltooid leven' of 'levensmoe zijn': wat is het precies en moet euthanasie in dat geval kunnen?", *VRT NWS* 8 april 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/04/08/euthanasie-voltooid-leven/>.

⁵¹⁶ S. LOOS, R. VAN GUCHT en K. VAN ASSCHE, "Hulp bij levensbeëindiging voor voltooid leven" in V. VAN DEN EYNDE (ed.), *Euthanasierecht in België. De wet in verandering (?)*, Gent, Story Publishers, 2021, (103) 115.

⁵¹⁷ S. LOOS, R. VAN GUCHT en K. VAN ASSCHE, "Hulp bij levensbeëindiging voor voltooid leven" in V. VAN DEN EYNDE (ed.), *Euthanasierecht in België. De wet in verandering (?)*, Gent, Story Publishers, 2021, (103) 117.

⁵¹⁸ Wet van 10 mei 2007 betreffende de transseksualiteit, *BS* 11 juli 2007 (Hierna: Transgenderwet 2007); Wet van 25 juni 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *BS* 10 juli 2017 (Hierna: Transgenderwet 2017).

⁵¹⁹ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 5.

⁵²⁰ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 4.

⁵²¹ P. CANNOOT, *The right to personal autonomy regarding sex, gender and sexual orientation*, Antwerpen, Boom Juridisch Antwerpen, 2022, 171.

beantwoorden niet aan het recht op individuele zelfbeschikking zoals de mensenrechtenstandaard het voorschrijft, maar werden afgeschaft.⁵²²

Zo moeten transgenderpersonen niet langer een diagnose genderdysforie voorleggen, genderdysforie is de blijvende en onomkeerbare overtuiging tot een ander dan het geboortegeslacht te behoren⁵²³.⁵²⁴ Zij besluiten zelf hoe zij zich voelen, zonder dat een medische diagnose hieraan ten grondslag ligt.⁵²⁵ Daarnaast zijn geen geslachtsaanpassende behandelingen meer vereist, de transgenderpersoon kan zelf beslissen of hij al dan niet hormoontherapie, geslachtsveranderende operaties en psychologische ondersteuning wenst te ondergaan zoals het individueel zelfbeschikkingsrecht het voorschrijft.⁵²⁶ Tot slot is het niet meer vereist dat de betrokkene niet langer in staat is zich voort te planten volgens het "vorige geslacht", hetgeen neerkwam op steriliteit.⁵²⁷ Centraal in de Transgenderwet 2017 staat dus de demedicalisatie van het transgenderproces in overeenstemming met het recht op individuele zelfbeschikking.⁵²⁸

De procedure voor de aanpassing van de geslachtsregistratie wordt overgedragen aan de ambtenaar van de burgerlijke stand van de woonplaats van de persoon die de geslachtsregistratie wenst te wijzigen.⁵²⁹ Deze ontwikkeling maakt de procedure eenvoudiger en toegankelijk, zoals het recht op individuele zelfbeschikking en het recht op genderidentiteit het voorschrijft. Tot slot is het voor transgenderpersonen tegenwoordig eenvoudig om de voornaam te wijzigen in het licht van de bewust beleefde genderidentiteit.⁵³⁰ De transgenderpersoon moet hiervoor geen rolomkering meer kunnen aantonen, ook hier vond demedicalisering plaats.⁵³¹

Het recht op individuele zelfbeschikking inzake genderidentiteit is evenwel niet absoluut, het betreft een zelfbeschikkingsrecht met beperkingen.⁵³² Zo is er sprake van een bedenktijd opgelegd

⁵²² Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 5 en 7.

⁵²³ American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.), <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.

⁵²⁴ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 8.

⁵²⁵ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 8.

⁵²⁶ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 5.

⁵²⁷ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 4 en 16.

⁵²⁸ Verslag namens de commissie voor de justitie (K. LALIEUX) van 19 mei 2017 bij het wetsontwerp tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akte van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/4, 11.

⁵²⁹ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 9-10.

⁵³⁰ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 3-4 en 13-14.

⁵³¹ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 13.

⁵³² Verslag namens de commissie voor de justitie (K. LALIEUX) van 19 mei 2017 bij het wetsontwerp tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van

door de wet.⁵³³ De bedenkttermijn bedraagt minimum drie maanden en maximum zes maanden. Gedurende deze periode moet de transgenderpersoon zich laten informeren door een erkende transgenderorganisatie.⁵³⁴ De informatieverplichting heeft tot doel de transgenderpersoon in te lichten over de gevolgen van de aanpassing van de geslachtsregistratie.⁵³⁵ Dergelijke wachttermijn en informatieverplichting staan lijnrecht tegenover het individueel zelfbeschikkingsrecht en de persoonlijke autonomie die hiermee gepaard gaat. Een dergelijke procedurele waarborg verhindert immers de vrije uitoefening van het recht op genderidentiteit.

De Transgenderwet 2017 voorziet evenmin in mogelijkheden voor genderfluïde en non-binaire personen om hun genderidentiteit juridisch erkend te zien. De aanpassing van de geslachtsregistratie is immers onherroepelijk, daarnaast blijven de mogelijkheden beperkt tot de binaire genderopties (M/V), er wordt geen derde gender voorzien. Deze bepalingen maken dan ook het voorwerp uit van een vernietiging door het Grondwettelijk Hof.⁵³⁶ Het Grondwettelijk Hof oordeelde dat de wetgever niet consistent was, met name ten aanzien van non-binaire en genderfluïde personen.⁵³⁷ Zij hebben immers niet de mogelijkheid om hun genderidentiteit juridisch erkend te zien in tegenstelling tot transgenderpersonen wier genderidentiteit zich in het binaire systeem bevindt. Hierdoor worden non-binaire en genderfluïde personen als groep binnen de transgendergemeenschap uitgesloten.⁵³⁸ De doelstelling van de wetgever om geleidelijke vooruitgang te boeken en fraude te vermijden weegt niet op tegen de ongelijke behandeling ten aanzien van genderfluïde en non-binaire personen.⁵³⁹ De wetgever stelde het zelfbeschikkingsrecht voorop, maar vergat hierbij de persoonlijke autonomie van genderfluïde en non-binaire personen.⁵⁴⁰ Het arrest is een stap vooruit in de richting van volwaardige bescherming van het recht op genderidentiteit.⁵⁴¹

Het Grondwettelijk Hof voorziet een aantal oplossingen.⁵⁴² De wetgever kan de registratie van het geslacht als element van de staat van persoon schrappen, kan in meerdere categorieën voorzien, maar kan ook het geslacht en de genderidentiteit apart registreren.⁵⁴³ De wetgever moet in ieder geval meer inzetten op het individueel zelfbeschikkingsrecht van alle transgenderpersonen en

het geslacht in de akte van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/4, 5 en 12.

⁵³³ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 8-9.

⁵³⁴ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 9.

⁵³⁵ Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1, 18.

⁵³⁶ GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019, *T.Fam.* 2020, 14-17, noot P. CANNOOT.

⁵³⁷ GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019, *T.Fam.* 2020, (14) 15-17, overw. B.6.5. - B.6.6 en B.8.4, noot P. CANNOOT.

⁵³⁸ P. CANNOOT, "Seksuele minderheden in een gestereotypeerd rechtssysteem: over sociale constructies, autonomie en inclusie", *TvMR* 2019, nr. 4, (4) 7.

⁵³⁹ P. CANNOOT, "Grondwettelijk Hof dwingt verdere hervorming geslachtsregistratie af" (noot onder GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019), *T.Fam.* 2020, afl. 1, (17) 24.

⁵⁴⁰ A. D'ESPALLIER, "Transgenderwet gedeeltelijk vernietigd - Grondwettelijk Hof zet haakjes bij de hokjes M en V" (noot onder GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019), *TJK* 2019, nr. 3, (281) 284.

⁵⁴¹ P. CANNOOT, "Grondwettelijk Hof wil wettelijke ruimte voor genderdiversiteit", *Juristenkrant* 2019, afl. 392, 1.

⁵⁴² GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019, *T.Fam.* 2020, (14) 16, overw. B.7.3., noot P. CANNOOT.

⁵⁴³ F. SWENNEN, *Het personen- en familierecht (zevende, herziene uitgave)*, Morsel, Intersentia, 2021, 114.

daarbij aandacht besteden aan de noden van genderfluide en non-binaire personen.⁵⁴⁴ Binariteit vormt volgens het Hof geen uitgangspunt in de Belgische grondwet.⁵⁴⁵

76 - Initiatieven. De erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking inzake genderidentiteit vereist nog een extra inspanning. Om gedeeltelijk tegemoet te komen aan het arrest van het Grondwettelijk Hof nam de wetgever wetswijziging aan over de onherroepelijkheid van de aanpassing van de geslachtsregistratie.⁵⁴⁶ De wetgever wilde hiermee gehoor geven aan het individueel zelfbeschikkingsrecht van alle transgenderpersonen.⁵⁴⁷ Het is voor transgenderpersonen voortaan mogelijk hun geslachtsregistratie meermaals te wijzigen. In diezelfde lijn is het ook mogelijk de voornaam meermaals te wijzigen. De gekozen voornaam moet verder niet meer in overeenstemming zijn met de beleefde genderidentiteit. Transgenderpersonen kunnen dus vrij kiezen voor een mannelijke, vrouwelijke of genderneutrale voornaam. Het recht op individuele zelfbeschikking van genderfluide personen wordt hiermee gewaarborgd.

De wetswijziging komt niet tegemoet aan de noden van non-binaire personen. De wetgever voorziet tot op heden niet in minstens een derde gender en miskend hiermee op onaanvaardbare wijze het individueel zelfbeschikkingsrecht van non-binaire personen. De erkenning van non-binaire personen wordt in een volgend stadium uitgewerkt, aangezien dit uitgebreid onderzoek vereist.⁵⁴⁸ Verschillende oplossingen worden reeds overlopen.⁵⁴⁹ De creatie van een derde categorie X, naast M en V, wordt als stigmatiserend beschouwd en komt de juridische erkenning van genderidentiteit van non-binaire personen niet ten goede. Het weglaten van de geslachtsregistratie wordt gezien als de meest valabele oplossing, maar dit vereist uitvoerig onderzoek.⁵⁵⁰ De erkenning van het individueel zelfbeschikkingsrecht inzake genderidentiteit van non-binaire personen laat op heden nog op zich wachten.

Afdeling IV. Seksuele oriëntatie

77 - Wettelijk kader. Volwassenen zijn, conform het recht op individuele zelfbeschikking, vrij om seksuele betrekkingen aan te gaan. Alle seksuele oriëntaties genieten in de Belgische regelgeving momenteel een grote acceptatie. Homoseksualiteit is, in tegenstelling tot in andere landen, in België nooit strafbaar geweest.⁵⁵¹ Een gelijke leeftijdsgrens geldt tegenwoordig voor seksuele activiteiten tussen personen van hetzelfde gender als voor seksuele activiteiten tussen personen

⁵⁴⁴ A. D'ESPALLIER, "Transgenderwet gedeeltelijk vernietigd - Grondwettelijk Hof zet haakjes bij de hokjes M en V" (noot onder GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019) *TJK* 2019, nr. 3, (281) 287.

⁵⁴⁵ GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019, *T.Fam* 2020, (14) 16, overw. B.6.6, noot P. CANNOOT.

⁵⁴⁶ Wetsontwerp van 22 mei 2023 tot wijziging van diverse bepalingen over de aanpassing van de geslachtsregistratie, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3356/1; Wet van 20 juli 2023 tot wijziging van diverse bepalingen over de aanpassing van de geslachtsregistratie, *BS* 21 september 2023.

⁵⁴⁷ Wetsontwerp van 22 mei 2023 tot wijziging van diverse bepalingen over de aanpassing van de geslachtsregistratie, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3356/1, 6.

⁵⁴⁸ Wetsontwerp van 22 mei 2023 tot wijziging van diverse bepalingen over de aanpassing van de geslachtsregistratie, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3356/1, 3.

⁵⁴⁹ Wetsontwerp van 22 mei 2023 tot wijziging van diverse bepalingen over de aanpassing van de geslachtsregistratie, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3356/1, 7.

⁵⁵⁰ Beleidsnota van 29 oktober 2021 betreffende de gendergelijkheid, gelijke kansen en diversiteit, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 55/2294.

⁵⁵¹ A. HILDEBRANDT, "Routes to decriminalization: A comparative analysis of the legalization of same-sex sexual acts", *Sexualities* 2014, vol.17, nr. 1-2, (230) 235.

van verschillend gender.⁵⁵² Deze elementen beantwoorden aan het recht op individuele zelfbeschikking inzake seksuele oriëntatie.

Het huwelijk werd een kleine 20 jaar geleden opengesteld voor koppels bestaande uit personen van hetzelfde gender.⁵⁵³ De tekst van het Burgerlijk Wetboek bepaalt tegenwoordig dat het huwelijk kan worden aangegaan door twee personen huwbare leeftijd van verschillend of van hetzelfde geslacht.⁵⁵⁴ Het huwelijk krijgt ingevolge deze wijziging een nieuwe betekenis, zij is niet langer enkel gericht op voortplanting. Voortaan is het huwelijk gericht op zelfontwikkeling en zelfrealisatie.⁵⁵⁵ Centraal staan het individueel zelfbeschikkingsrecht en persoonlijke autonomie, iedereen kan beslissen om zijn relatie al dan niet juridisch te verankeren.⁵⁵⁶ Het Belgische recht neemt afstand van de heteronormen die nog al te veel gelden in de huidige samenleving.⁵⁵⁷

78 - Initiatieven. Homoseksuele en heteroseksuele koppels worden tegenwoordig in de regelgeving dus op gelijke voet behandeld. Seksuele oriëntatie maakt een verboden discriminatiegrond uit.⁵⁵⁸ Een verschil in behandeling op grond van seksuele geaardheid is verboden, tenzij het gerechtvaardigd kan worden.⁵⁵⁹

In België is de acceptatie de afgelopen jaren sterk gegroeid.⁵⁶⁰ Dit betekent echter niet dat homofobie volledig uit het straatbeeld verdween. Bepaalde groepen geloven nog steeds dat de LGBTQIA+-gemeenschap "genezen" moet worden, door middel van conversietherapie. Homoseksualiteit wordt door hen aanzien als een ziekte, bepaalde therapieën zouden dit "defect" kunnen herstellen. De federale wetgever spreekt zich sterk uit tegen deze praktijken en stelt ze thans strafbaar.⁵⁶¹ Conversietherapie maakt een duidelijke schending uit van het recht op

⁵⁵² Wetsvoorstel van 5 april 1979 tot opheffing van de artikelen 372bis en 377, § 3, van het Strafwetboek, *Parl.St.* Kamer 1979-80, nr. 35/1, 2; Wet van 18 juni 1985 tot opheffing van de artikel 372bis en 377, derde lid, van het Strafwetboek, *BS* 8 augustus 1985.

⁵⁵³ Wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *BS* 28 februari 2003.

⁵⁵⁴ Artikel 3 Wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *BS* 28 februari 2003.

⁵⁵⁵ Verslag namens de commissie voor de justitie (K. GRAUWELS en K. LALIEUX) van 24 januari 2003 bij het wetsontwerp tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2002-03, nr. 2165/2, 14.

⁵⁵⁶ Verslag namens de commissie voor de justitie (K. GRAUWELS en K. LALIEUX) van 24 januari 2003 bij het wetsontwerp tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2002-03, nr. 2165/2, 14.

⁵⁵⁷ Verslag namens de commissie voor de justitie (K. GRAUWELS en K. LALIEUX) van 24 januari 2003 bij het wetsontwerp tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2002-03, nr. 2165/2, 8.

⁵⁵⁸ Wet van 10 mei 2007 ter bestrijding van bepaalde vormen van discriminatie, *BS* 30 mei 2007; Hierna: Antidiscriminatiewet.

⁵⁵⁹ Artikel 3 Antidiscriminatiewet; Artikel 7 en 9 Antidiscriminatiewet.

⁵⁶⁰ R. DE VRIES, "LGBTQI+: 'Bij ons op school is iedereen anders, dat is de norm'", *KLASSE* 10 mei 2023, <https://www.klasse.be/634397/lgbtqi-beleid-in-de-secundaire-school/>; BELGA, "Oudergemse scholen kleuren paars voor LGBTQI+-gemeenschap", *BRUZZ* 17 mei 2023, <https://www.bruzz.be/samenleving/oudergemse-scholen-kleuren-paars-voor-lgbtqi-gemeenschap-2023-05-17>.

⁵⁶¹ Wetsontwerp van 13 juni 2023 tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/1; L. DEKOCK, "Conversietherapie om LGBTQI+-personen 'te genezen' vanaf nu verboden in ons land: 'Ik werd gehersenspoeld'", *VRT NWS* 20 juli 2023, <https://www.vrt.nws.nl/2023/07/19/kamer-stemt-over-verbod-op-conversietherapie/>; REDACTIE en BELGA, "Regering verbiedt conversietherapie om lgbtq+-personen 'te genezen'", *De Morgen* 17 november 2022, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/regering-verbiedt-conversietherapie-om-lgbtq-personen-te-genezen~b811e877/>; N. NZENZA, "België maakt het 'bekeren' van mensen met andere geaardheid strafbaar: 'Deze praktijken zijn bijzonder schadelijk'", *Nieuwsblad* 20 juli 2023, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20230720_96129188.

individuele zelfbeschikking.⁵⁶²

Het aanbieden, het aanzetten tot en het reclame maken voor conversietherapie is strafbaar. Conversietherapie is een overkoepelende term, dit omvat elke behandeling waarvan wordt aangenomen dat die bedoeld is om de seksuele oriëntatie van LGBTQIA+-personen te veranderen, te onderdrukken of uit te wissen zodat het individu zich voegt naar de heteroseksuele norm.⁵⁶³ De therapie kan zowel de vorm aannemen van psychische druk als van pseudo-medische behandelingen en aantastingen van fysieke integriteit zoals slagen en verwondingen. Allen ondermijnen het zelfbeeld van de betrokkene en kunnen ernstige mentale en fysieke klachten met zich meebrengen.⁵⁶⁴ Conversietherapie wordt aanzien als een vorm van marteling. De wetgever voert dan ook een expliciet wettelijk verbod in. Het gemeene strafrecht dat slagen en verwondingen en mensonterende handelingen strafbaar stelt volstaat niet. Verschillende vormen van conversiepraktijken vallen immers niet onder deze algemene misdrijven.⁵⁶⁵ De expliciete strafbaarstelling heeft daarnaast een symbolische waarde, het toont uitdrukkelijke steun voor de LGBTQIA+-gemeenschap.⁵⁶⁶ Het draagt bij tot de expliciete erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking inzake seksuele geaardheid.

⁵⁶² Verslag namens de commissie voor justitie (C. HUGON) van 10 juli 2023 bij het wetsontwerp tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/2, 12 en 14.

⁵⁶³ Wetsontwerp van 13 juni 2023 tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/1, 5.

⁵⁶⁴ Wetsontwerp van 13 juni 2023 tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/1, 6.

⁵⁶⁵ Wetsontwerp van 13 juni 2023 tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/1, 8.

⁵⁶⁶ Wetsontwerp van 13 juni 2023 tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/1, 9.

TUSSENCONCLUSIE

79 - Zelfbeschikking. Centraal in dit onderzoek staat het recht op individuele zelfbeschikking. Het individueel zelfbeschikkingsrecht steunt op persoonlijke autonomie en menselijke waardigheid. Eenieder heeft het recht eigen keuzes te maken met betrekking tot het eigen lichaam, de eigen geest en het eigen leven. Het impliceert een zekere keuzevrijheid. Het beantwoordt zo aan het recht op fysieke, psychologische en morele integriteit. Het recht op individuele zelfbeschikking betreft een paraplueterm, het omvat verschillende onderdelen van het zijn, in dit onderzoek ligt de focus op het recht op abortus, het recht op euthanasie, het recht op genderidentiteit en het recht op seksuele oriëntatie, omwille van hun prominente plaats in de actualiteit.

80 - Fragmentatie van het mensenrechtenlandschap. Uit het voorgaande volgt dat de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking verbrokken, gediversifieerd en vooral gespecialiseerd is, en wel in twee richtingen. De mensenrechtenbescherming is vooreerst systematisch en geografisch gefragmenteerd. De bescherming wordt voorzien door verschillende internationale instellingen, zoals daar zijn: de Verenigde Naties, de Yogyakarta Principes, het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, de Raad van Europa en de Europese Unie. Geen van hen fungeert als wereldwetgever. Geen van hen kan dus op absolute wijze bepalen hoe de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking eruit moet zien. De algemene opmerkingen van de Verenigde Naties, de Yogyakarta Principes, de rechtspraak van het EHRM, de resoluties van de Raad van Europa en het Europees Parlement bieden verder geen eenvormige garantie. Bepaalde instrumenten gaan in hun bescherming verder dan anderen. Niet elk instrument voorziet in de meest omvangrijke bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking.

De mensenrechtenstandaard is daarnaast inhoudelijk gefragmenteerd. Het individueel zelfbeschikkingsrecht aan sich verkrijgt enkel in de rechtspraak van het EHRM daadwerkelijke erkenning en bescherming. Verder bestaat het recht op individuele zelfbeschikking uit verschillende onderdelen, die ieder specifieke bescherming genieten. Abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie vertonen elk typerende kenmerken en vereisen hierdoor gespecialiseerde bescherming die beantwoordt aan de bijzondere noden waar deze rechtsfiguren mee kampen. De waarborgen vereist om het recht op abortus adequaat te waarborgen zijn uiteraard niet dezelfde als deze vereist om het recht op euthanasie te vrijwaren, en vice versa.⁵⁶⁷ Ook het recht op genderidentiteit en het recht op seksuele oriëntatie behoeven andere accenten.⁵⁶⁸

Het verbrokkelde mensenrechtenlandschap illustreert de voor- en nadelen van fragmentatie zeer duidelijk. Verschillende bronnen en auteurs stellen fragmentatie voor als een groot probleem, maar het brengt ook voordelen met zich mee. De gefragmenteerde bescherming kan evenwel nefast zijn voor het effectieve genot van het individueel zelfbeschikkingsrecht.

Een belangrijk deel van de bescherming wordt geboden door *soft law*-instrumenten dewelke, in tegenstelling tot *hard law*-instrumenten, niet juridisch afdwingbaar zijn. Het is voor betrokkenen niet mogelijk het overgrote merendeel van de waarborgen effectief hard te maken voor een rechterlijke instantie. Burgers zijn dus sterk aangewezen op de *goodwill*, welwillendheid en progressiviteit van beleidsmakers wat de implementatie van de mensenrechteninstrumenten, en

⁵⁶⁷ *Supra*, nr. 67.

⁵⁶⁸ *Supra*, nr. 67.

dus de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen, betreft.

Het gebrek aan een wereldwetgever werkt dit probleem in de hand. Er bestaat geen wereldleider die de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen overziet. Het is voor beleidsmakers aldus vrij eenvoudig om af te wijken van hetgeen de mensenrechtenstandaard voorschrijft, hiertegen kan immers weinig efficiënt opgetreden worden. De schrijnende omstandigheden in Polen, Hongarije, de Verenigde Staten en verschillende Afrikaanse landen illustreren deze situatie pijnlijk duidelijk. De Verenigde Naties, de Raad van Europa en het Europees Parlement kunnen zich wel uitspreken tegen conservatieve tendensen en conservatieve overheden die inbreuken plegen op het individueel zelfbeschikkingsrecht, maar daar houdt hun macht op. Zij kunnen geen wezenlijke verandering teweegbrengen. Het recht op individuele zelfbeschikking moet hierdoor in verschillende staten aan effectieve implementatie inboeten.

De verbrokkeling van het mensenrechtenlandschap is evenwel niet enkel tegenspoed en narigheid, het brengt ook voordelen met zich mee. Het belangrijkste voordeel van fragmentatie is het feit dat het beantwoordt aan de specificiteit van mensenrechten. Mensenrechten garanderen namelijk een individuele aanpak die alle verschillen en nuances in acht neemt om zo een eigen sfeer van autonomie en persoonlijke vrijheid te creëren. De rechtspraak van het EHRM vormt een voorbeeld van dit principe, de bescherming vloeit voort uit een specifiek geval dat aan het Hof wordt voorgelegd, waarna de mensenrechtenstandaard kan worden doorgetrokken naar analoge omstandigheden. De interpretatie van mensenrechteninstrumenten is aldus vereist om tot een volwaardige bescherming te komen. Het mensenrechtendiscours vertrekt vanuit algemene, geharmoniseerde, rechten, zoals een recht op individuele zelfbeschikking, waarna dit door middel van een casuïstieke lezing verder wordt uitgewerkt naar abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Fragmentatie is dus in zekere mate eigen aan het mensenrechtenlandschap.

De gediversifieerde bescherming beantwoordt aan de eigen noden en behoeften van de verschillende onderdelen van het recht op individuele zelfbeschikking. Abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie vertonen elk typerende kenmerken. De kern van het individueel zelfbeschikkingsrecht, menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie, blijft aanwezig. Adequate bescherming van de verschillende facetten vereist echter aandacht voor de moeilijkheden waarmee zij te maken krijgen. Fragmentatie biedt hiervoor een oplossing. Een overkoepelend individueel zelfbeschikkingsrecht kan moeilijk beantwoorden aan de eigenheid die elk van deze onderdelen vereist, in dat geval dreigen aspecten van individuele zelfbeschikking over het hoofd gezien te worden.

81 - Nodeloze zorg in België. Fragmentatie van de internationale mensenrechtenstandaard kan dus nefast zijn voor de effectieve bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking. De realiteit gebiedt mij evenwel vast te stellen dat het verbrokkelde systeem in België momenteel goed werkt en de nodige bescherming biedt. De Belgische nationale rechtsorde, de regelgeving en de rechtspraak vormen een geïntegreerd geheel waarin het recht op individuele zelfbeschikking stevast verkozen wordt boven de andere belangen die kunnen spelen in de regelgeving, zonder een absoluut individueel zelfbeschikkingsrecht te lanceren. Het Belgische recht hangt een

ideologisch kader aan dat overeenkomt met de internationale mensenrechtenbescherming. De regelgeving hanteert dezelfde normen en waarden als de Europese Unie, de Raad van Europa en de Verenigde Naties, menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie staan centraal.

De diversificatie inzake het recht op individuele zelfbeschikking zorgt er niet voor dat men in België moet inboeten aan bescherming, het lijkt op dit moment dus een nodeloze zorg. De verschillende nadelen die een verbrokkelde bescherming met zich meebrengt: rechtsonzekerheid, tegenstrijdige wettelijke bepalingen en een verlies van eenheid, wegen in het geval van het individueel zelfbeschikkingsrecht in België aldus niet op tegen het grootste voordeel, specialisatie en de mogelijkheid te beantwoorden aan specifieke noden. Of zo lijkt het toch. Het volgende deel gaat verder in op de vraag of het recht op individuele zelfbeschikking een plaats moet verkrijgen in de Belgische Grondwet.

DEEL III. ZELFBESCHIKKING IN DE BELGISCHE GRONDWET?

82 - Belangstelling. Het recht op individuele zelfbeschikking, het recht om in alle vrijheid eigen beslissingen te maken over de eigen geest en het eigen lichaam, verkrijgt de afgelopen decennia een enorme belangstelling. Het liberale mensbeeld en het individualisme dat hiermee gepaard gaat blijven vooraan staan in de samenleving.⁵⁶⁹ Over de hele wereld zet men stappen richting de erkenning van het individueel zelfbeschikkingsrecht, toch blijven tegenstanders aanwezig die zich verzetten tegen het bestaan van een recht op abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie.⁵⁷⁰ De Belgische regelgever lijkt het zelfbeschikkingsrecht stevast te verkiezen en te waarborgen in de bepalingen rond abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Dit betekent evenwel niet dat er geen Belgische politieke partijen zijn die conservatief gedachtegoed aanhangen en het individueel zelfbeschikkingsrecht opnieuw willen beperken.⁵⁷¹

83 - Gefragmenteerde bescherming? Deze tegenstand kan evenwel niet op tegen de uitgebreide mensenrechtenbescherming waarvan burgers in België genieten. Het vorige deel toont aan dat het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen verweven zitten in tal van mensenrechteninstrumenten die van toepassing zijn op België. Hetgeen uiteindelijk een verbrokken landschap tot stand lijkt te brengen. Dit laatste deel gaat na in hoeverre deze fragmentatie moet worden opgelost aan de hand van harmonisatie in de vorm van een artikel in de Belgische grondwet, toegewijd aan het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen ter effectieve bescherming van dit recht.

⁵⁶⁹ E. HUISMAN, "Macron wil abortus in de grondwet vastleggen, ook omdat hem dat in de campagne goed uitkomt", *De Volkskrant* 31 oktober 2023, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/macron-wil-abortus-in-de-grondwet-vastleggen-ook-omdat-hem-dat-in-de-campagne-goed-uitkomt~bda59f75/?referrer=https://www.google.com/>; J. LELONG, "Een pil om uit het leven te stappen: de ultieme zelfbeschikking of een waanzinnig idee?", *De Morgen* 27 oktober 2023, <https://www.demorgen.be/nieuws/een-pil-om-uit-het-leven-stappen-de-ultieme-zelfbeschikking-of-een-waanzinnig-idee~bd1b72b1/>; T. ONGENA, "Doe zoals Frankrijk, veranker het recht op zelfbeschikking in de grondwet", *De Morgen* 2 februari 2024, <https://www.demorgen.be/meningen/doe-zoals-frankrijk-veranker-het-recht-op-zelfbeschikking-in-de-grondwet~b3e0c19b/>.

⁵⁷⁰ R. STOCKMAN, "De glijbaan van de zelfbeschikking", *De Standaard* 3 februari 2014, https://www.standaard.be/cnt/dmf20140202_00960172.

⁵⁷¹ E. VAN HOOFF, "Gratis anticonceptie en abortus tot maximaal week 14", *CD&V Nieuws* 18 april 2023, https://www.cdenv.be/gratis_anticonceptie_en_abortus_tot_maximaal_week_14; F. BRUGGEMAN, "Nu debat over (versoepeling van) abortus opnieuw opstaat: zo staan CD&V en Vlaams Belang er anno 2022 tegenover", *VRT NWS* 26 juni 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/06/26/sammy-mahdi-abortionus/>; VLAAMS BELANG, "Vlaams Belang scherp voor bocht CD&V over abortus", *VLAAMS BELANG Persberichten* 17 april 2023, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/vlaams-belang-scherp-voor-bocht-cdv-over-abortionus>; VLAAMS BELANG, "Versoepeling abortus is een aanval op de vrouwenrechten", *VLAAMS BELANG Persberichten* 27 november 2020, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/versoepeling-abortionus-een-aanval-op-de-vrouwenrechten>; VLAAMS BELANG, "Uitbreiding abortustermijn onbespreekbaar", *VLAAMS BELANG Nieuws* 24 januari 2024, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/uitbreiding-abortionustermijn-onbespreekbaar>; V. VAN PEEL en B. DE WEVER, "Abortus is wel wat anders dan het trekken van een tand", *N-VA Nieuws* 13 juli 2020, <https://www.n-va.be/nieuws/abortus-is-wel-wat-anders-dan-het-trekken-van-een-tand>; V. VAN PEEL, "De 8 redenen waarom Valerie Van Peel zich kant tegen de nieuwe abortuswet", *N-VA Nieuws* 7 juli 2020, <https://www.n-va.be/nieuws/de-8-redenen-waarom-valerie-van-peel-zich-kant-tegen-de-nieuwe-abortionuswet>; N-VA, "Valerie Van Peel over abortus en euthanasie: 'Het debat over leven en dood wordt te sloganesk gevoerd'", *N-VA Nieuws* 6 november 2019, <https://www.n-va.be/nieuws/valerie-van-peel-over-abortionus-en-euthanasie-het-debat-over-leven-en-dood-wordt-te-sloganesk>; N-VA, "Euthanasie - Als er geen andere uitweg is", *N-VA Standpunten*, <https://www.n-va.be/standpunten/euthanasie>; T. SANTENS, "Te soepel, of net te streng? Lees hier de standpunten van alle partijen over de euthanasiewet", *VRT NWS* 31 januari 2020, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/01/31/partijen-standpunt/>.

HOOFDSTUK I. NOOD AAN GRONDWETSWIJZIGING

Afdeling I. Verankering van zelfbeschikking

84 - Druk op normatieve zekerheid? Het recht op individuele zelfbeschikking is momenteel, in de aanloop naar de verkiezingen in 2024, het stokpaardje van verschillende politieke partijen in België. Groen en Open VLD benadrukken in hun partijprogramma expliciet het recht op individuele zelfbeschikking, zij stellen dat iedereen het recht heeft keuzes te maken met betrekking tot het eigen lichaam.⁵⁷² Daarnaast focussen Groen, Vooruit, PVDA en Open VLD zich op de verankering van het recht op abortus, als onderdeel van het recht op individuele zelfbeschikking, meer bepaald door de uitbreiding van de termijn waarbinnen abortus mag plaatsvinden van 12 weken naar 18 weken, zoals experts het voorschrijven.⁵⁷³

De bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen door middel van wetten, zoals besproken in het tweede deel, volstaat volgens Groen en Open VLD evenwel niet. Zij pleiten meermaals voor het opnemen van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet.⁵⁷⁴ Zij gaan ervan uit dat een dergelijke invoering in de Grondwet het individueel zelfbeschikkingsrecht zal weren en zal beschermen tegen extreemrechts conservatisme. Tom Ongena, de partijvoorzitter van Open VLD, verwijst hierbij naar de schrijnende situaties in de Verenigde Staten en Polen, waar grondrechten stelselmatig worden afgebouwd.⁵⁷⁵ Hij stelt dat we de ethische verworvenheden, in het bijzonder het recht op abortus en het recht op euthanasie,

⁵⁷² GROEN, "Abortus en bio-ethiek: ons standpunt", *Enkel met Groen*, <https://www.groen.be/abortus-en-bio-ethiek#spPage--content-abortion-en-bio-ethiek>; OPEN VLD, "Ethische vraagstukken. Iedereen heeft recht op zelfbeschikking", *Open Vld Standpunten*, https://www.openvld.be/ethische_vraagstukken.

⁵⁷³ GROEN, "Abortus: 'Zorg en wetenschap horen te primeren op meningen', *Groen Nieuws* 17 april 2023, <https://www.groen.be/verlenging-abortustermijn>; OPEN VLD, "Goedele Liekens pleit voor gezonde seks als basisrecht: 'Conservatieve krachten willen vrouwenrechten inperken'", *Open VLD Nieuws* 2 januari 2023, https://www.openvld.be/gezonde_seks_is_een_basisrecht; VOORUIT, "Abortus is een fundamenteel recht", *Vooruit Standpunten*, https://www.vooruit.org/standpunt_abortus; TEAM VOORUIT, "Tijd om stilstand rond abortus te doorbreken", *Vooruit Nieuws* 25 januari 2024, https://nieuws.vooruit.org/tijd_om_de_stilstand_rond_abortus_te_doorbreken; PVDA, "Abortuswet: 'CD&V en N-VA hebben een probleem met het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen'", *PVDA Nieuws* 5 december 2019, <https://www.pvda.be/nieuws/abortuswet-cdv-en-n-va-hebben-een-probleem-met-het-zelfbeschikkingsrecht-van-vrouwen>; PVDA, "PVDA biedt opnieuw wisselmeerderheid aan in abortusdossier", *PVDA Pers* 25 januari 2024, <https://www.pvda.be/pers/pvda-biedt-opnieuw-wisselmeerderheid-aan-abortusdossier>; PVDA, "Comac en RedFox vierten Pride: 'Wij willen dat iedereen zichzelf kan zijn'", *PVDA Nieuws* 28 juni 2021, <https://www.pvda.be/nieuws/comac-en-redfox-vieren-pride-wij-willen-dat-iedereen-zichzelf-kan-zijn>.

⁵⁷⁴ T. ONGENA, "Doe zoals Frankrijk, veranker het recht op zelfbeschikking in de grondwet", *De Morgen* 2 februari 2024, <https://www.demorgen.be/meningen/doe-zaals-frankrijk-veranker-het-recht-op-zelfbeschikking-in-de-grondwet~b3e0c19b/>; OPEN VLD, "Als de VS de klok kunnen terugdraaien, wat houdt de populistische en conservatieve krachten dan tegen in onze Europese Unie?", *Open VLD Nieuws* 28 juni 2022, https://www.openvld.be/populistische_en_conservatieve_krachten_in_onze_europese_unie; GROEN, "Maak van abortus een grondwettelijk recht", *Groen petitie abortus*, <https://www.groen.be/petitie-abortion>; GROEN, "Recht op abortus in de Grondwet: Ecolo-Groen legt voorstel neer", *Groen standpunt* 18 juni 2022, https://www.groen.be/recht_abortus_grondwet; DE ZEVENDE DAG, *Terugblik op de week van 22 tot 28 januari*, 2024 (video), 35.37, <https://www.vrt.be/vrtmax/a-z/de-zevende-dag/2024/de-zevende-dag-d20240128/>.

⁵⁷⁵ L. LECLUYSE, "65.000 vrouwen die na verkrachting zwanger werden in VS, hadden geen recht op abortus sinds landelijk recht is geschrapt", *VRT NWS* 29 januari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/01/29/verenigde-staten-vs-us-verkrachting-abortion-zwangerschapen/>; M. BOCKSTAELE, "Alabama stelt ingevroren embryo's gelijk aan 'volwaardige kinderen', IVF-klinieken reageren verontrust", *VRT NWS* 21 februari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/02/21/alabama-ingevroren-embryo-s-abortion-hooggerechtshof/>; S. VAN POUCKE, "Poolse activiste veroordeeld voor hulp bij abortus, mensenrechtenorganisatie spreekt van 'gevaarlijk precedent'", *VRT NWS* 14 maart 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/03/14/poolse-activiste-veroordeeld-voor-hulp-bij-abortion/>; F. WILLEMS, "Poolse abortuswet nog strenger: abortus bij foetus met aangeboren afwijking voortaan verboden", *VRT NWS* 22 oktober 2020, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/10/22/polen-uitspraak-abortion/>.

moeten beschermen tegen deze achteruitgang. Volgens Groen en Open VLD is het invoeren van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet dus zeker gewenst. Zij stellen het zelfs voor als een vereiste om de burgers adequaat te beschermen tegen de groei van extreemrechts en conservatief gedachtegoed. Wanneer het Belgische politieke landschap liberaal en progressief blijft, is deze angst evenwel overbodig.

85 - Initiatieven. Wat het recht op abortus betreft nam de politieke partij Groen reeds initiatief om dit onderdeel van het individueel zelfbeschikkingsrecht op te nemen in artikel 22 van de Grondwet, hetgeen het recht op eerbied voor het privéleven beschermt.⁵⁷⁶ Het voorstel komt tot stand in het licht van de uitspraak van het Amerikaanse Hooggerechtshof in de zaak *Dobbs v. Jackson*⁵⁷⁷, waarbij zij afstand doet van de federale bescherming van het recht op abortus gebaseerd op een lezing van de grondwet in de zaken *Roe/Wade*⁵⁷⁸ en *Casey*⁵⁷⁹. De Amerikaanse Staten zijn voortaan vrij te oordelen of abortus al dan niet wordt toegelaten. Deze situatie toont aan dat grondrechten nooit definitief verworven zijn, zeker wanneer zij slechts een lezing van de Grondwet betreffen en niet expliciet worden opgenomen in de Grondwet.

De initiatiefnemers willen het recht op abortus opnemen in de Belgische Grondwet ter bescherming van het zelfbeschikkingsrecht en om conflicten omtrent de abortusregelgeving te voorkomen.⁵⁸⁰ Zij wensen het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking veilig te stellen voor de toekomst in het licht van de terugdraaiing en schendingen van grondrechten wereldwijd.⁵⁸¹ Daarnaast kan de Belgische Grondwet op deze manier opnieuw een voortrekkersrol spelen wereldwijd. Bij de aanneming van dit voorstel zou artikel 22 van de Grondwet expliciet erkennen dat het recht op eerbied voor het privéleven het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking omvat.⁵⁸² Tot op heden komt er evenwel geen schot in de zaak.⁵⁸³

Dit is niet de eerste keer dat een voorstel tot invoering van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet komt bovendrijven. Er wordt al lang nagedacht over de invoering van ethische verworvenheden als euthanasie en abortus in onze Belgische Grondwet.⁵⁸⁴ De wetgever moet daarbij evenwel nog steeds aangeven wanneer deze rechten kunnen worden afgedwongen, met

⁵⁷⁶ Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1; Verklaring tot herziening van de Grondwet van 4 april 2019 van de Kamer van volksvertegenwoordigers, *BS* 23 mei 2019; Verklaring tot herziening van de Grondwet van 26 april 2019 van de Senaat, *BS* 23 mei 2019; Verklaring tot herziening van de Grondwet van 17 mei 2019 van de federale regering, *BS* 23 mei 2019.

⁵⁷⁷ *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization*, No. 19-1392, 597 U.S. 215 (2022); Supreme Court (VS) 24 juni 2022, nr. 19-1392, *Dobbs/Jackson*.

⁵⁷⁸ *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973); Supreme Court (VS) 22 januari 1973, nr. 70-18, *Roe/Wade*.

⁵⁷⁹ *Planned Parenthood v. Casey*, 505 U.S. 833 (1992); Supreme Court (VS) 29 juni 1992, nr. 91-744, *Planned Parenthood of Southeastern Pa./Casey*.

⁵⁸⁰ Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 7.

⁵⁸¹ Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 7.

⁵⁸² Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 9.

⁵⁸³ A. DE BOECK en J. LELONG, "Opnieuw geen akkoord over herziening grondwet, strijd verruwt binnen Vivaldi: 'Het is cd&v versus de rest'", *De Morgen* 30 april 2024, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/opnieuw-geen-akkoord-over-herziening-grondwet-strijd-verruwt-binnen-vivaldi-het-is-cd-v-versus-de-rest~b711982a/>.

⁵⁸⁴ Inleidend verslag op parlementair initiatief van 24 januari 2018 betreffende het karakter van de Staat en de fundamentele waarden van de samenleving, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 54-2914/1, 266.

andere woorden onder welke voorwaarden een abortus of euthanasie kan worden ondergaan, wanneer transgenderpersonen een aanpassing van de geslachtsregistratie kunnen bekomen en hoe leden van de LGBTQIA+-gemeenschap hun relatie juridisch erkend kunnen zien. Op deze manier ontstaat er een sterk wapen tegen extremisme. Het terugdraaien van de wettelijke waarborgen wordt gedeeltelijk uitgesloten.

De geambieerde voortrekkersrol moet echter meteen genuanceerd worden, aangezien Frankrijk momenteel stappen zet om het recht op abortus op te nemen in de Franse Grondwet.⁵⁸⁵ Zij schrijven zo geschiedenis wat het recht op individuele zelfbeschikking betreft, de Franse Grondwet verzekert voortaan de persoonlijke vrijheid met betrekking tot vrijwillige zwangerschapsafbreking.⁵⁸⁶ Het recht op abortus is niet langer slechts in handen van politici.⁵⁸⁷ De actuele situatie in de Verenigde Staten vormt inspiratie voor de grondwetsherziening.⁵⁸⁸ Frankrijk wordt hiermee wereldwijd het eerste land dat het recht op abortus expliciet opneemt in haar Grondwet. Mogelijk vormt deze ontwikkeling inspiratie voor België om het voorliggende voorstel tot stemming te brengen.⁵⁸⁹ Dit zet eveneens de deur open tot de erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking als grondwettelijk recht.

Afdeling II. Grondwetsherziening

86 - Grondwetswijziging. De opname van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet is volgens velen dus zeker een gewenste meerwaarde. Het kan een krachtig signaal sturen. De grondwetgever kan zo duidelijke steun betuigen aan personen die wereldwijd getroffen worden door inbreuken op hun zelfbeschikkingsrecht. De opname van individuele zelfbeschikking in de Belgische Grondwet biedt een wapen tegen extremisten die persoonlijke vrijheid in vraag stellen. In hetgeen volgt worden de voordelen van harmonisatie van het individueel zelfbeschikkingsrecht in de vorm van een grondwetsartikel afgewogen tegen de nadelen hiervan. De invoering van een grondwetsartikel zou ingaan tegen de normale ontwikkeling van mensenrechten, zij vertrekken gewoonlijk vanuit een overkoepelend recht dat verder gespecificeerd wordt.

87 - Harmonisatie vereist? De invoering van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet brengt enkele normatieve voordelen met zich mee. Zo doet een dergelijke grondwetsherziening een *standstill*-verplichting wat betreft de verschillende onderdelen, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie, van het individueel zelfbeschikkingsrecht

⁵⁸⁵ Projet de loi constitutionnelle du 12 décembre 2023 relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, *Assemblée Nationale* 16e législature, nr. 1983, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/l16b1983_projet-loi.

⁵⁸⁶ L. LECLUYSE, "Franse Senaat keurt voorstel goed om recht op abortus te verankeren in de grondwet", *VRT NWS* 29 februari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/02/29/frankrijk-abortus-grondwet-senaat/>; LA REDACTION DE TF1INFO, "EN DIRECT - Le Sénat approuve l'inscription de l'IVG dans la Constitution : un Congrès convoqué lundi à Versailles", *TF1INFO* 29 februari 2024, <https://www.tf1info.fr/politique/en-direct-ivg-interruption-volontaire-de-grossesse-avortement-dans-la-constitution-le-senat-debat-avant-une-possible-reunion-du-congres-la-semaine-prochaine-2287635.html>.

⁵⁸⁷ R. ARNOUDT, "Frankrijk neemt als eerste land ter wereld recht op abortus op in grondwet", *VRT NWS* 4 maart 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/03/04/franse-parlementsleden-zeggen-ja-abortus-wordt-een-grondwette/>.

⁵⁸⁸ Avis n° 0230 "La constitutionnalisation de l'interruption volontaire de grossesse: protéger un droit humain de portée universelle", *JO* 4 oktober 2023, www.legifrance.gouv.fr.

⁵⁸⁹ Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1; K. FRANÇOIS, "Als de zon in Parijs schijnt, mag ze ook in België schijnen: recht op abortus verdient ook plaats in Belgische grondwet", *De Standaard* 8 maart 2024, https://www.standaard.be/cnt/dmf20240307_97302490.

ontstaan.⁵⁹⁰ Het *standstill*-beginsel verbiedt de wetgever een aanzienlijke achteruitgang in het beschermingsniveau teweeg te brengen indien hiervoor geen redenen bestaan die verband houden met het algemeen belang.⁵⁹¹ De *standstill*-verplichting vloeit voort uit artikel 23 van de Grondwet, hetgeen evenwel niet betekent dat zij in geen andere grondwetsbepaling begrepen is.⁵⁹² De grondwetgever kan aan een nieuwe grondwetsbepaling een *standstill*-clausule toekennen door hiernaar expliciet te verwijzen in de parlementaire voorbereiding van deze bepaling.⁵⁹³ Het geharmoniseerde grondwettelijke recht op individuele zelfbeschikking kan op zo'n manier de bescherming van abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie uitbreiden en veiligstellen.

Het opnemen van een *standstill*-verplichting inzake het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen in de Grondwet heeft tot gevolg dat de rechten die reeds erkend zijn in de wetgeving niet kunnen worden tenietgedaan, zonder dat er een schending van de Grondwet voorhanden is.⁵⁹⁴ Het beginsel leent zich bovendien tot rechterlijke controle.⁵⁹⁵ Rechters oordelen onafhankelijk en onpartijdig. Het *standstill*-beginsel kan conservatieve partijen wanneer het aankomt op het recht op individuele zelfbeschikking aldus blok zetten. De bescherming van het individueel zelfbeschikkingsrecht zou niet langer afhankelijk zijn van de langdurige progressiviteit van de wetgevende macht. Het voorgaande verdient enige nuancering, de *standstill* is niet absoluut, het verbiedt enkel een aanzienlijke achteruitgang van het beschermingsniveau en dit wanneer hiervoor geen redenen van algemeen belang aanwezig zijn.⁵⁹⁶ Het ontzegt de wetgever niet de bevoegdheid te oordelen hoe het individueel zelfbeschikkingsrecht op de meest adequate wijze wordt gewaarborgd.⁵⁹⁷ Een kleine stap achteruit is wel toegestaan. Het *standstill*-beginsel biedt aldus een wapen tegen extremistische partijen, maar het kan het recht op individuele zelfbeschikking niet volledig veiligstellen.

De invoering van het recht op individuele zelfbeschikking kan eveneens bijdrage tot de publieke perceptie wat abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie betreft, het kan burgers leiden tot een progressief wereld- en mensbeeld. Het recht, en dus ook de grondrechten, vormen het collectief geweten.⁵⁹⁸ Het aannemen van een grondwettelijke wijziging ten voordele van het individueel zelfbeschikkingsrecht kan zorgen voor meer tolerantie en bijgevolg minder conservatief

⁵⁹⁰ Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1, 7.

⁵⁹¹ D. VAN EECKHOUTTE en L. BURSENS, "Het standstill-beginsel houdt een verscherpte materiële en formele motiveringsplicht in voor de regelgever. Een bespreking van arrest nr. 243.760 van 20 februari 2019 van de Raad van State", *RW* 2020-21, nr. 29, (1123) 1125.

⁵⁹² J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Brugge, die Keure, 2019, 200 en 432.

⁵⁹³ Herziening van de Grondwet (F. STROOBANT, W. TAMINIAUX, e.a.) van 9 juni 1993 tot herziening van titel II van de Grondwet door invoeging van een artikel 24bis betreffende de economische en sociale rechten, *Parl.St.* Senaat 1992-93, nr. 100-2/3°, 13.

⁵⁹⁴ Verslag namens de commissie voor de herziening van de Grondwet en de hervorming der instellingen (A. ARTS en L. NELIS) van 2 december 1993 bij de herziening van titel II van de Grondwet, door invoeging van een artikel 24bis betreffende de economische en sociale rechten, *Parl.St.* 1991-92, nr. 100-2/4°, 87; S. SOTTIAUX, *Grondwettelijk recht*, Morsel, Intersentia, 2021, 445.

⁵⁹⁵ S. SOTTIAUX, *Grondwettelijk recht*, Morsel, Intersentia, 2021, 308.

⁵⁹⁶ GwH 27 november 2002, nr. 169/2002, overw. B.6.6.

⁵⁹⁷ GwH 27 november 2002, nr. 169/2002, overw. B.6.6.

⁵⁹⁸ L. EISNER, F. TURNER-ZWINKELS en D. SPINI, "The impact of laws on norms perceptions", *Personality and Social Psychology Bulletin* 2021, vol. 47(7), (1071) 1080.

stemgedrag.⁵⁹⁹ Op een dergelijke manier is er meer kans op langdurige progressiviteit van het Belgische politieke landschap.

De Grondwet betreft verder een levend document, het staat in voor het verleden, het heden en de toekomst. Door het individueel zelfbeschikkingsrecht op te nemen in de Belgische Grondwet verkrijgt het Grondwettelijk Hof de mogelijkheid dit recht en haar verschillende onderdelen te interpreteren in het licht van de maatschappelijke evolutie. De Grondwet moet meeleven met het volk, hij moet beantwoorden aan hetgeen de bevolking bezighoudt.⁶⁰⁰ Dit is een vereiste voor een gezonde Grondwet.⁶⁰¹ Het Grondwettelijk Hof kan het recht op individuele zelfbeschikking, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie aldus lezen overeenkomstig de huidige tijdsgeest. De Grondwet behoort immers tot het volk.

Dergelijke overheveling van de macht inzake het individueel zelfbeschikkingsrecht van de wetgevende macht naar de rechters houdt echter ook risico's in. Rechters worden niet democratisch verkozen. Het beleid omtrent abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie verliest zo mogelijk voeling met de bevolking en democratische legitimiteit. Daarnaast is de langdurige progressiviteit van het Grondwettelijk Hof net zomin gegarandeerd als deze van het politieke landschap.

Hetgeen overloopt in het laatste en vooral praktische voordeel van harmonisatie van het recht op individuele zelfbeschikking in de vorm van een grondwetsartikel. Momenteel is de grondwettelijke bescherming van het individueel zelfbeschikkingsrecht gebaseerd op een interpretatie van artikel 22 van de Grondwet, ingegeven door de grote concordantie met artikel 8 EVRM.⁶⁰² Een dergelijke bescherming bevat geen garanties, de visie van het Grondwettelijk Hof kan in de toekomst omslaan. De opname van een overkoepelend recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet voorziet hiertegen een preventieve waarborg.

De invoering van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet betreft dus een vorm van harmonisatie van de (mensenrechten)bescherming. Verbrokkeling blijft evenwel aanwezig, wetten werken abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie verder uit en stellen er beperkingen aan. Het overkoepelende recht blijft daarnaast onderhevig aan gerechtelijke interpretatie om zo te kunnen beantwoorden aan concrete omstandigheden. Zelfs indien één geharmoniseerd en overkoepelend recht bestaat, zal men het grootste voordeel van fragmentatie, specialisatie, nastreven. Het blijft belangrijk na te gaan hoe het recht op individuele zelfbeschikking toepassing vindt op concrete omstandigheden, conform de normale ontwikkeling van mensenrechten.

88 - Fragmentatie als juiste keuze. De harmonisatie van het recht op individuele zelfbeschikking door de opname van dit recht in een grondwetsbepaling brengt dus enkele

⁵⁹⁹ L. EISNER, F. TURNER-ZWINKELS en D. SPINI, "The impact of laws on norms perceptions", *Personality and Social Psychology Bulletin* 2021, vol. 47(7), (1071) 1080.

⁶⁰⁰ J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Mortsels, Intersentia, 2019, 15.

⁶⁰¹ J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Mortsels, Intersentia, 2019, 16.

⁶⁰² Verslag van de Commissie voor de herziening van de Grondwet, voor de institutionele hervormingen en voor de regeling van conflicten van 20 oktober 1993 betreffende de herziening van titel II van de Grondwet om een artikel 24quater in te voegen betreffende de eerbiediging van het privé-leven, *Parl.St.* Kamer, 1992-93, nr. 997/5, 2; *Supra*, nr. 70.

voordelen met zich mee die een oplossing bieden vertrekkende vanuit het wantrouwen in de langdurige progressiviteit van het Belgische politieke landschap. Toch brengt het eveneens enkele nadelen met zich mee waardoor fragmentatie, de huidige situatie, de juiste keuze lijkt.

Allereerst stelt zich de vraag of de tergende procedure tot grondwetsherziening wel de gepaste manier is om tot harmonisatie over te gaan, het gaat dan om een praktisch bezwaar. De herzieningsprocedure bestaat uit drie fasen en overschrijdt twee legislaturen.⁶⁰³ Eenzijdige wijziging is uitgesloten, de burgers moeten betrokken zijn.⁶⁰⁴ Grondwetswijziging begint bij een herzieningsverklaring, de Koning, de Kamer en de Senaat geven hierbij aan welke artikelen voor herziening vatbaar zijn.⁶⁰⁵ Deze verklaring kan de invoering van een nieuw artikel voorzien en het onderwerp van dat artikel bepalen.⁶⁰⁶ Slechts die artikelen die in elk van de verklaringen terugkomen zijn voor herziening vatbaar. De wetgevende kamers worden van rechtswege ontbonden, waarna nieuwe verkiezingen volgen.⁶⁰⁷ De Grondwet vereist voor het aannemen van een grondwetsherziening een dubbele tweederdemeerderheid. De koning bekrachtigt de herziening en kondigt deze af, zij treedt na de bekendmaking in het Belgische Staatsblad onmiddellijk in werking.⁶⁰⁸

De procedure tot grondwetsherziening is complex en langdurig. Een grondwetswijziging vereist dialoog tussen verschillende politieke partijen, een draagvlak moet bestaan voor de invoering van het individueel zelfbeschikkingsrecht. In de hoofden van Groen en Open VLD is in ieder geval zo'n draagvlak vast te stellen, doch wat andere politieke partijen betreft bestaat hierover onzekerheid.⁶⁰⁹ Een herziening van de Grondwet heeft dus mogelijk weinig kans op slagen.

Daarnaast stelt zich de eeuwenoude vraag: "if it is not broken why fix it?" Juridisch en normatief gezien lijkt de verbrokkelde en gefragmenteerde bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie er niet voor te zorgen dat men in België moet inboeten aan bescherming. Er is dan wel sprake van normatieve en institutionele verbrokkeling wat het individueel zelfbeschikkingsrecht betreft, desondanks vertoont het Belgisch systeem een progressieve en geïntegreerde visie.⁶¹⁰ Het ligt in lijn met de menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie die de Europese Unie, de Raad van Europa en de Verenigde Naties centraal zetten. Het Belgische recht is over het algemeen in overeenstemming met de uitgebreide mensenrechtenstandaard inzake zelfbeschikking. Op een dergelijke manier is

⁶⁰³ Artikel 195 van de Grondwet.

⁶⁰⁴ J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel III - De rechtsbescherming, de ondergeschikte besturen, de buitenlandse betrekkingen, financiën, de gewapende macht, algemene bepalingen*, Brugge, die Keure, 2019, 672.

⁶⁰⁵ A. ALEN en K. MUYLLE, *Compendium van het Belgisch staatsrecht. Syllabus. Vierde uitgave - Deel I (nrs. 1-356)*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2014, 114.

⁶⁰⁶ J. VELAERS, *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel III - De rechtsbescherming, de ondergeschikte besturen, de buitenlandse betrekkingen, financiën, de gewapende macht, algemene bepalingen*, Brugge, die Keure, 2019, 678.

⁶⁰⁷ A. ALEN en K. MUYLLE, *Compendium van het Belgisch staatsrecht. Syllabus. Vierde uitgave - Deel I (nrs. 1-356)*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2014, 114.

⁶⁰⁸ A. ALEN en K. MUYLLE, *Compendium van het Belgisch staatsrecht. Syllabus. Vierde uitgave - Deel I (nrs. 1-356)*, Mechelen, Wolters Kluwer, 2014, 115.

⁶⁰⁹ A. DE BOECK en J. LELONG, "Opnieuw geen akkoord over herziening grondwet, strijd verruwt binnen Vivaldi: 'Het is cd&v versus de rest'", *De Morgen* 30 april 2024, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/opnieuw-geen-akkoord-over-herziening-grondwet-strijd-verruwt-binnen-vivaldi-het-is-cd-v-versus-de-rest~b711982a/>.

⁶¹⁰ C. R. G. MURRAY en A. O'DONOGHUE, "A path already travelled in domestic orders? From fragmentation to constitutionalisation in the global legal order", *International Journal of Law in Context* 2017, vol. 12, Nr. 3, 225-252.

fragmentatie niet nefast voor de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking in België. Het Belgisch recht vertoont een vorm van organische harmonisatie.⁶¹¹ Normatief gezien is expliciete harmonisatie aldus niet vereist.

Tot slot is het van belang liberale neutraliteit te bewaren, als normatief bezwaar voor harmonisatie in de vorm van een grondwetsartikel.⁶¹² De overheid moet bij de ontwikkeling van het recht op individuele zelfbeschikking ruimte laten voor de tegenstanders^{613, 614} De beleidsmaker moet verschillende opvattingen wat het individueel zelfbeschikkingsrecht betreft neutraal behandelen, zonder partij te kiezen. De staat kan een dergelijke neutraliteit enkel bereiken door een gelijke mogelijkheid tot zelfbeschikking te voorzien.⁶¹⁵ Iedereen moet vrij zijn een abortus of euthanasie te ondergaan, te leven volgens de bewust beleefde genderidentiteit en relaties aan te gaan met instemmende volwassenen, maar niemand mag gedwongen worden een bepaalde keuze te maken. Het recht op individuele zelfbeschikking bij wijze van harmonisatie opnemen in de Belgische Grondwet zou voor velen kunnen overkomen als partij kiezen voor abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. In het belang van liberale neutraliteit lijkt het dan ook voordelig vast te houden aan de huidige verbrokkelde bescherming van de vrije keuze.

89 - Zelfbeschikking in de Grondwet? Harmonisatie in de vorm van de opname van het individueel zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet lijkt in het licht van de hiervoor genoemde voor- en nadelen momenteel niet vereist. Deze conclusie gaat uit van het idee: *if it is not broken why fix it*, zij is relatief gelet op het huidige progressieve politieke landschap dat in lijn ligt met de door de EU, de Raad van Europa en de VN vooropgestelde mensenrechtenstandaard. De pluspunten die de invoering van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet met zich meebrengt, de *standstill*-verplichting, de groeiende tolerantie, en de beantwoording aan hetgeen leeft in de samenleving, verkrijgen slechts hun waarde vanuit het wantrouwen in de langdurige progressiviteit van de Belgische politiek.

Dit onderzoek vertrekt evenwel vanuit de hypothese dat België in haar geheel niet conservatiever wordt. Mits de politiek en de rechterlijk macht een geïntegreerd en progressief systeem blijven vormen is een invoering van het zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet dus niet vereist. Indien hiervan wordt afgeweken ingevolge de verkiezingen van 9 juni 2024 lijkt het veiligstellen en waarborgen van het recht op individuele zelfbeschikking echter wel wenselijk, maar dan is het mogelijk al te laat omwille van het gebrek aan een ideologisch draagvlak.

⁶¹¹ C. R. G. MURRAY en A. O'DONOGHUE, "A path already travelled in domestic orders? From fragmentation to constitutionalisation in the global legal order", *International Journal of Law in Context* 2017, vol. 12, nr. 3, 225-252.

⁶¹² A. PATTEN, "Liberal neutrality: A reinterpretation and defense", *The Journal of Political Philosophy* 2012, vol. 20, nr. 3, (249) 250.

⁶¹³ *Supra*, nr. 31.

⁶¹⁴ A. PATTEN, "Liberal neutrality: A reinterpretation and defense", *The Journal of Political Philosophy* 2012, vol. 20, nr. 3, (249) 271.

⁶¹⁵ A. PATTEN, "Liberal neutrality: A reinterpretation and defense", *The Journal of Political Philosophy* 2012, vol. 20, nr. 3, (249) 271.

HOOFDSTUK II. MAATSCHAPPELIJK SIGNAAL GEVEN

90 - *Soft law*. Zoals blijkt uit het voorgaande is fragmentatie, ten minste in de zin van de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking in België, niet zo'n groot probleem als het vaak wordt voorgesteld. De invoering van het individueel zelfbeschikkingsrecht in de Grondwet als vorm van harmonisatie is momenteel dan ook geen absolute vereiste om de adequate bescherming van dit recht te verzekeren. De mensenrechteninstrumenten, de Belgische politiek en de rechterlijke macht vormen een organisch en progressief geharmoniseerd systeem, het zelfbeschikkingsrecht boet niet in aan bescherming.

De expliciete erkenning van het recht op individuele zelfbeschikking blijkt echter wel gewenst om een krachtig maatschappelijk signaal te geven. Conservatief gedachtegoed blijft een constante dreiging, zowel in België als wereldwijd. Het aannemen van *soft law*-instrumenten kan de perceptie van de bevolking beïnvloeden, in die zin dat het een tolerante en progressieve reactie kan uitlokken⁶¹⁶, maar minder verregaand is dan een grondwetswijziging.

De waarde van *soft law* bevindt zich op het morele en politieke niveau.⁶¹⁷ *Soft law* is snel, goedkoop en flexibel om te ontwikkelen.⁶¹⁸ De te volgen procedure is veel eenvoudiger dan deze ter herziening van de Grondwet. De gevolgen van *soft law*-instrumenten zijn eveneens beperkter dan de impact van een artikel in de Grondwet. De juridische gevolgen van *soft law* zijn beperkt, de instrumenten zijn niet bindend en daardoor slechts beperkt afdwingbaar.⁶¹⁹ De rechtsonderhorigen kunnen *soft law* niet hard maken voor een rechtbank.⁶²⁰ *Soft law* drukt een voorkeur uit en geen verplichting.⁶²¹ Het mist de legitimiteit, de sterke toezichts- en handhavingsmechanismen die *hard law* wel biedt.⁶²² Het gebruik van *soft law* lijkt zo tegemoet te komen aan de noodzaak voor liberale neutraliteit. Het schrijft progressiviteit niet op dwingende wijze voor en laat zo ruimte voor de tegenstander. *Soft law* betreft tot slot een intentieverklaring waarin wordt aangegeven dat de regelgever de bestaande progressiviteit in stand wenst te houden, het wekt vertrouwen op bij de bevolking.⁶²³ Dit alles maakt *soft law*-instrumenten geschikt om de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking in België kracht bij te zetten.

Afdeling I. Resolutie in de kamer

91 - Resolutie. De wetgever kan vooreerst een resolutie als *soft law*-instrument aannemen. Een resolutie is een veelvuldig aangewend instrument waarin het parlement haar opinie of visie kan uiten over een specifieke kwestie.⁶²⁴ Het kan hierbij gaan om zowel binnenlandse als buitenlandse aangelegenheden waarop de wetgever vaak geen directe controle kan uitoefenen, maar met

⁶¹⁶ L. EISNER, F. TURNER-ZWINKELS en D. SPINI, "The impact of laws on norms perceptions", *Personality and Social Psychology Bulletin* 2021, vol. 47(7), (1071) 1080.

⁶¹⁷ M. OLIVIER, "The relevance of 'soft law' as a source of international human rights", *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 2002, vol. 35, nr. 3, (289) 289.

⁶¹⁸ C. R. KELLY, "The sociological pull of soft law", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2012, vol. 106, (327) 327.

⁶¹⁹ K. MUYLLE en J. VAN NIEUWENHOVE, "[Kroniek] Parlementair recht", *TBP* 2006, afl. 4, (212) 216.

⁶²⁰ A. CASTERMANS en H. SWENNEN, "Privaatrecht en soft law", *TPR* 2014, afl. 2, (805) 807.

⁶²¹ C. C. LICHTENSTEIN, "Hard law v. soft law: Unnecessary Dichotomy?", *The International Lawyer* 2001, vol. 35, nr. 4, (1433) 1433.

⁶²² P. ORCHARD, "Protection of internally displaced persons: soft law as a norm-generating mechanism", *Review of International Studies* 2010, vol. 36, nr. 2, (281) 285-286.

⁶²³ K. LENAERTS en P. VAN NUFFEL, *Europees recht (zevende editie)*, Mortsels, Intersentia, 2023, 665.

⁶²⁴ K. MUYLLE en J. VAN NIEUWENHOVE, "[Kroniek] Parlementair recht", *TBP* 2006, afl. 4, (212) 216.

betrekking waartoe het wel een bepaald standpunt wenst in te nemen.⁶²⁵ Het betreft in veel gevallen een belangenbehartigingsdocument. Ook bestaan er resoluties waarin het parlement voornemens met betrekking tot haar eigen taken en bevoegdheden op papier zet.⁶²⁶ Het gaat dan om een intentieverklaring.⁶²⁷

92 - Totstandkoming en gevolgen. Voorstellen van resoluties in het parlement volgen dezelfde wetgevingsprocedure als wetsvoorstellen of wetsontwerpen om tot een definitieve resolutie te komen. Zij worden net als voorstellen van wetten besproken in de commissie en de plenaire vergadering.⁶²⁸ Waarna een stemming plaatsvindt. Een goedgekeurde resolutie wordt niet gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad en brengt meteen gevolgen met zich mee.

De rechtsgevolgen van een resolutie zijn erg bescheiden aangezien het *soft law* betreft.⁶²⁹ De gevolgen van een nationale resolutie zijn gelijkaardig aan die van een resolutie van het Europees Parlement of de Raad van Europa.⁶³⁰ Resoluties zijn niet juridisch verbindend.⁶³¹ Zij bezitten daarentegen wel een zekere vorm van gezag.⁶³² De concrete gevolgen van een resolutie zijn afhankelijk van haar inhoud en het gewicht dat eraan gegeven wordt door regelgevers en de rechterlijke macht.⁶³³ De maatschappelijke gevolgen van resoluties kunnen daarentegen verregaand zijn. Een resolutie inzake individuele zelfbeschikking waarin menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie expliciet erkend worden kan immers zorgen voor meer tolerantie wat betreft abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie.⁶³⁴

Doorheen de jaren diende verschillende Kamerleden voorstellen tot resoluties in met betrekking tot verschillende onderdelen van het individueel zelfbeschikkingsrecht.⁶³⁵ Een alomvattende resolutie dat betrekking heeft op het individueel zelfbeschikkingsrecht in haar volledigheid laat tot op heden

⁶²⁵ K. MUYLLE en J. VAN NIEUWENHOVE, "[Kroniek] Parlementair recht", *TBP* 2006, afl. 4, (212) 216.

⁶²⁶ X, "Voorstel van resolutie", *De Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers Lexicon* (blog), https://www.dekamer.be/toegankelijk/laChambre_lexique.htm; X, "Resolutie", *Vlaams Parlement Begrippenlijst* (blog), <https://www.vlaamsparlement.be/nl/over-ons/extra/begrippenlijst/resolutie>.

⁶²⁷ K. LENAERTS en P. VAN NUFFEL, *Europees recht (zevende editie)*, Morsel, Intersentia, 2023, 666.

⁶²⁸ Artikel 77-84 Reglement van de Kamer van volksvertegenwoordigers van België, *BS* 2 oktober 2003; Artikel 85-96 Reglement van de Kamer van volksvertegenwoordigers van België, *BS* 2 oktober 2003.

⁶²⁹ K. MUYLLE en J. VAN NIEUWENHOVE, "[Kroniek] Parlementair recht", *TBP* 2006, afl. 4, (212) 216.

⁶³⁰ K. LENAERTS en P. VAN NUFFEL, *Europees recht (zevende editie)*, Morsel, Intersentia, 2023, 666.

⁶³¹ K. MUYLLE en J. VAN NIEUWENHOVE, "[Kroniek] Parlementair recht", *TBP* 2006, afl. 4, (212) 216.

⁶³² K. LENAERTS en P. VAN NUFFEL, *Europees recht (zevende editie)*, Morsel, Intersentia, 2023, 665.

⁶³³ K. LENAERTS en P. VAN NUFFEL, *Europees recht (zevende editie)*, Morsel, Intersentia, 2023, 665.

⁶³⁴ L. EISNER, F. TURNER-ZWINKELS en D. SPINI, "The impact of laws on norms perceptions", *Personality and Social Psychology Bulletin* 2021, vol. 47(7), (1071) 1080.

⁶³⁵ Voorstel van resolutie (G. LIEKENS en M. VERHAERT) van 25 januari 2022 inzake seksuele en reproductieve gezondheid en rechten in het Belgisch buitenlandse beleid en de internationale solidariteit, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2445/1; Voorstel van resolutie (S. ROHONYI en F. DE SMET) van 12 oktober 2021 waarbij wordt opgeroepen tot de veroordeling van de door Polen gestelde voorwaarden om tot vrijwillige zwangerschapsafbreking te mogen overgaan, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2245/1; Voorstel van resolutie (S. MOUTQUIN, W. DE VRIENDT en S. COGOLATI) van 9 juli 2021 betreffende maatregelen naar aanleiding van de nieuwe lgbtqia+-wetgeving in Hongarije, *Parl.St.* Kamer 2020-21, nr. 2125/1; Voorstel van resolutie (J. CROMBEZ) van 28 januari 2020 betreffende de zogenaamde lgbt-vrije zones in Polen, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 972/1; Voorstel van resolutie (E. SAMYN e.a.) van 5 februari 2020 betreffende de strafbaarstelling van homoseksualiteit in de meerderheid van moslimlanden, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 993/1; Voorstel van resolutie (G. LIEKENS) van 4 december 2019 betreffende de situatie van LGBT+-personen in Oeganda, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 847/1; Voorstel van resolutie (H. RIGOT en D. SENESAEEL e.a.) van 4 maart 2020 betreffende de herziening van de voorwaarden voor bloeddonatie naargelang van de seksuele geaardheid van de bloedgever, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 1068/1; Voorstel van resolutie (P. PRÉVOT e.a.) van 19 november 2019 ter erkenning van het recht op zelfbeschikking en op gezondheid voor transgenders, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 772/1; Voorstel van resolutie (C. LACROIX en P. PRÉVOT) van 1 oktober 2019 om in de Raad van Europa op te komen voor de rechten van de lesbiennes, gays, biseksuelen, transgenders, queers en interseksuele personen (LGBTQI's), *Parl.St.* Kamer 2019, nr. 467/1.

op zich wachten. Dezelfde tendens is ook terug te vinden op Europees niveau.⁶³⁶ De Europarlementsleden en de PACE namen uiteenlopende, gefragmenteerde resoluties aan, maar nog geen overkoepelende, geharmoniseerde resolutie aangaande het recht op individuele zelfbeschikking. Dit terwijl een resolutie betreffende het recht op individuele zelfbeschikking duidelijk de intentie zou communiceren om de mensenrechtenstandaard rond alle onderdelen van het zelfbeschikkingsrecht te respecteren en te vrijwaren voor de toekomst.

93 - Inhoud. Het parlement kan het recht op individuele zelfbeschikking aldus verankeren door middel van een resolutie. Het opschrift van een dergelijke resolutie kan als volgt luiden: "Resolutie inzake de erkenning en instandhouding van het recht op individuele zelfbeschikking."

De resolutie zou aanvangen met een uiteenzetting van de huidige problematiek omtrent individuele zelfbeschikking. Het parlement kan zich uitspreken tegen de afbreuk aan persoonlijke autonomie in de Verenigde Staten, Polen, Hongarije en verschillende Afrikaanse landen. De schrijnende situatie in deze landen toont het belang van een uitdrukkelijke erkenning van het individueel zelfbeschikkingsrecht aan. Daarnaast kan het parlement de ambitie tonen om nooit dezelfde route te bewandelen, en dus het recht op individuele zelfbeschikking in stand te houden.

Verder kan de resolutie aandacht besteden aan de gefragmenteerde en uiteenlopende mensenrechtenbescherming van zelfbeschikking en de gevaren die dergelijke verbrokkelde bescherming inhoudt. Met name het feit dat het merendeel van de bescherming slechts *soft law*-instrumenten betreft waardoor geen effectief optreden mogelijk is wanneer toch wordt afgeweken van de mensenrechtenstandaard is hier van groot belang. Het gebrek aan een wereldwetgever die de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking overziet kan hierbij ook worden behandeld.

Inhoudelijk gezien zal de focus verder liggen op het individueel zelfbeschikkingsrecht in haar algemeenheid en haar verband met menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie. Het recht op individuele zelfbeschikking geeft eenieder de mogelijkheid het eigen leven in te vullen, door middel van vrije keuzes met betrekking tot de eigen geest en het eigen lichaam. Waarna de focus kan overgaan op de verschillende onderdelen, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie als specifieke omstandigheden waarin het individueel zelfbeschikkingsrecht een antwoord biedt. Hierbij is het evenwel belangrijk aan te geven dat het een niet exhaustieve lijst betreft, het zelfbeschikkingsrecht betreft een parapluterm⁶³⁷, het gaat verder dan enkel de in dit onderzoek belichte onderdelen.

Afdeling II. Principes inzake zelfbeschikking

94 - Yogyakarta Principles.⁶³⁸ België kan het recht op individuele zelfbeschikking in haar algemeenheid dus expliciet erkennen door middel van een resolutie in het parlement. Een andere mogelijkheid betreft het aannemen van principes inzake zelfbeschikking, gelijkaardig aan de

⁶³⁶ *Supra*, nr. 42-43, 49-50 en 62-63.

⁶³⁷ *Supra*, nr. 34.

⁶³⁸ Yogyakarta Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>; Yogyakarta Principles plus 10, additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>; Hierna: Yogyakarta Principles.

Yogyakarta Principles. Dergelijke principes zetten de mensenrechtenstandaard wat betreft het zelfbeschikkingsrecht en haar verschillende onderdelen, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie, op geharmoniseerde wijze uiteen.⁶³⁹

95 - Totstandkoming en gevolgen. Principles, zoals de Yogyakarta Principles, betreffen geen juridische tekst in de strikte zin, zij komen tot stand buiten de politieke machten om, hoewel het initiatief wel van bij hen uit kan vertrekken. De Yogyakarta Principles zijn het resultaat van een bijeenkomst van internationale mensenrechtenexperten, de Internationale Commissie van Juristen en de Internationale Dienst voor Mensenrechten aan de Gadjah Mada Universiteit in Yogyakarta, Indonesië.⁶⁴⁰ De experts laten zich niet uit over hoe de mensenrechtenbescherming met betrekking tot het recht op seksuele oriëntatie en genderidentiteit er zou moeten uitzien, noch voegen zij rechten toe.⁶⁴¹ Zij vatten slechts de reeds bestaande bescherming samen in één document onderverdeeld in verschillende principes.⁶⁴²

Het initiatief is het resultaat van jarenlange misstanden en discriminatie ten aanzien van seksuele minderheden.⁶⁴³ Daarnaast is de internationale mensenrechtenbescherming van genderidentiteit en seksuele oriëntatie verbrokkeld en gefragmenteerd.⁶⁴⁴ De toenmalige Hoge Commissaris voor Mensenrechten van de Verenigde Naties, Louise Arbour, uitte in 2006 haar bezorgdheid omtrent de inconsistente aanpak in de wet en de praktijk met betrekking tot seksuele oriëntatie en genderidentiteit.⁶⁴⁵ Hoewel de klassieke mensenrechten (zoals het non-discriminatiebeginsel, het recht op eerbied voor het privéleven, etc.) eveneens van toepassing zijn op de LGBTQIA+-gemeenschap was volgens haar een meer uitgebreide formulering van deze rechten in het internationaal recht nodig.⁶⁴⁶ Het is in deze context dat de Yogyakarta Principles het levenslicht

⁶³⁹ P. BORGHS, "Rechtbank veroordeelt ouders en broer voor belaging zoon na coming-out", *Juristenkrant* 2020, afl. 420, 7.

⁶⁴⁰ S. O. CORRÊA en V. MUNTARBHORN, "An activist's guide to the Yogyakarta Principles", *Yogyakarta Principles*, 2010, https://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Activists_Guide_English_nov_14_2010.pdf, 7; K. VANCE, N. J. MULE, M. KHAN en C. MCKENZIE, "The rise of SOGI: human rights for LGBT people at the United Nations" in N. NICOL, A. JJUUKO, R. LUSIMBO en N. MULE (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, (223) 232.

⁶⁴¹ E. HOLZLEITHNER, "Global contestations of gender equality and queer rights perspectives from legal philosophy" in A. SCHEELE, J. ROTH en H. WINKEL (eds.), *Global contestations of gender rights*, Bielefeld, Bielefeld University Press, 2022, (63) 71; P. BORGHS, "België en de Yogyakarta Principles", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16; S. O. CORRÊA en V. MUNTARBHORN, "An activist's guide to the Yogyakarta Principles", *Yogyakarta Principles*, 2010, https://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Activists_Guide_English_nov_14_2010.pdf, 19.

⁶⁴² P. BORGHS, "België en de Yogyakarta Principles", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16; P. BORGHS, "Geweld tegen holebi's en transgenders aanpakken: ook een taak voor de wetgever", *Juristenkrant* 2012, afl. 246, (12) 13.

⁶⁴³ S. O. CORRÊA en V. MUNTARBHORN, "An activist's guide to the Yogyakarta Principles", *Yogyakarta Principles*, 2010, https://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Activists_Guide_English_nov_14_2010.pdf, 3; K. VANCE, N. J. MULE, M. KHAN en C. MCKENZIE, "The rise of SOGI: human rights for LGBT people at the United Nations" in N. NICOL, A. JJUUKO, R. LUSIMBO en N. MULE (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, (223) 231.

⁶⁴⁴ K. VANCE, N. J. MULE, M. KHAN en C. MCKENZIE, "The rise of SOGI: human rights for LGBT people at the United Nations" in N. NICOL, A. JJUUKO, R. LUSIMBO en N. MULE (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, (223) 232; S. O. CORRÊA en V. MUNTARBHORN, "An activist's guide to the Yogyakarta Principles", *Yogyakarta Principles*, 2010, https://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Activists_Guide_English_nov_14_2010.pdf, 22.

⁶⁴⁵ K. VANCE, N. J. MULE, M. KHAN en C. MCKENZIE, "The rise of SOGI: human rights for LGBT people at the United Nations" in N. NICOL, A. JJUUKO, R. LUSIMBO en N. MULE (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, (223) 231.

⁶⁴⁶ K. VANCE, N. J. MULE, M. KHAN en C. MCKENZIE, "The rise of SOGI: human rights for LGBT people at the United Nations" in N. NICOL, A. JJUUKO, R. LUSIMBO en N. MULE (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, (223) 231.

zien. Gelijkaardige omstandigheden zijn vandaag de dag voorhanden met betrekking tot het recht op individuele zelfbeschikking.

De Yogyakarta Principles betreffen eveneens *soft law*. Zij zijn dus niet juridisch bindend, maar wel gezaghebbend.⁶⁴⁷ Het betreft een harmoniserings- en bewustwordingsdocument. Het gaat om een normatieve verklaring die aangeeft hoe bestaande, eventueel reeds bindende mensenrechteninstrumenten, toegepast worden op mensenrechtenvorderingen inzake seksuele oriëntatie en genderidentiteit.⁶⁴⁸ Het formeel ondertekenen van de Yogyakarta Principles is niet mogelijk.⁶⁴⁹ Verschillende staten onderschrijven de Yogyakarta Principles wel⁶⁵⁰, waaronder België.⁶⁵¹ De Principles spelen een belangrijke rol in belangenbehartiging en daarnaast in de ontwikkeling van regelgeving en jurisprudentie.⁶⁵² Het belang van dergelijke principes valt niet te onderschatten.

96 - Inhoud. De Yogyakarta Principles dienen ter inspiratie voor de ontwikkeling van de principes inzake zelfbeschikking. De principes steunen op het basisidee dat iedereen dezelfde mensenrechten heeft, ongeacht seksuele oriëntatie, genderidentiteit, nationaliteit, woonplaats, afkomst, huidskleur, religie of socio-economische status.⁶⁵³ Hetzelfde beginsel geldt ten aanzien van het recht op individuele zelfbeschikking en de persoonlijke autonomie die hiermee gepaard gaat.

De principes inzake individuele zelfbeschikking zouden verder gaan dan de Yogyakarta Principles. De Yogyakarta Principles zetten slechts de bestaande mensenrechtenbescherming van genderidentiteit en seksuele oriëntatie uiteen. Meer precies beklemtonen de Principles hoe de klassieke mensenrechten, zoals het recht op gelijkheid, het recht op leven, het recht op vrijwaring van marteling en onmenselijke behandelingen, het recht op vrijheid van meningsuiting, het recht op eerbied voor het privéleven, etc., toepassing vinden op LGBTQIA+-personen.

⁶⁴⁷ P. BORGHS, "Geweld tegen holibi's en transgenders aanpakken: ook een taak voor de wetgever", *Juristenkrant* 2012, afl. 246, (12) 13; P. CANNOOT, "Grondwettelijk Hof dwingt verdere hervorming geslachtsregistratie af" (noot onder GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019), *T.Fam* 2020, afl. 1, (17) 19; M. BEJZYK, "Developments on LGBTI rights at the United Nations", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2016, vol. 110, (25) 28; P. BORGHS, "België en de Yogyakartaprincipes", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16; P. CANNOOT, "Genderdiversiteit en het Belgisch recht: via M/V/X op weg naar totale genderinclusiviteit?" in E. BREMS, P. CANNOOT en L. STEVENS (eds.) *Recht & Gender in België - 10 jaar later*, Brugge, die Keure, 2021, 540; K. VANCE, N. J. MULE, M. KHAN en C. MCKENZIE, "The rise of SOGI: human rights for LGBT people at the United Nations" in N. NICOL, A. JJUUKO, R. LUSIMBO en N. MULE (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, (223) 232; G. VERSCHULDEN en J. MOTMANS, "Internationale mensenrechtenstandaarden inzake genderidentiteit", in G. VERSCHULDEN en J. MOTMANS (eds.), *De rechtspositie van transgender personen in België*, Mortsel, Intersentia, 2020, (21) 24.

⁶⁴⁸ A. M. MILLER, E. KISMÓDI, J. COTTINGHAM en S. GRUSKIN, "Sexual rights as human rights: A guide to authoritative sources and principles for applying human rights to sexuality and sexual health", *Reproductive Health Matters* 2015, vol. 23, nr. 46, (16) 17.

⁶⁴⁹ P. BORGHS, "België en de Yogyakartaprincipes", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16.

⁶⁵⁰ P. BORGHS, "België en de Yogyakartaprincipes", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16.

⁶⁵¹ Voorstel van resolutie (M. ALMACI en Z. GENOT) van 7 juni 2011 over de erkenning van de Yogyakarta-principes inzake de toepassing van de mensenrechten met betrekking tot de seksuele geaardheid en de genderidentiteit, *Parl.St.* Kamer 2010-11, nr. 53-1549/1; P. BORGHS, "Geweld tegen holebi's en transgenders aanpakken: ook een taak voor de wetgever", *Juristenkrant* 2012, afl. 246, (12) 13.

⁶⁵² K. VANCE, N. J. MULE, M. KHAN en C. MCKENZIE, "The rise of SOGI: human rights for LGBT people at the United Nations" in N. NICOL, A. JJUUKO, R. LUSIMBO en N. MULE (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, (223) 232; G. VERSCHULDEN en J. MOTMANS, "Internationale mensenrechtenstandaarden inzake genderidentiteit", in G. VERSCHULDEN en J. MOTMANS (eds.), *De rechtspositie van transgender personen in België*, Mortsel, Intersentia, 2020, (21) 24.

⁶⁵³ S. O. CORRÊA en V. MUNTARBHORN, "An activist's guide to the Yogyakarta Principles", *Yogyakarta Principles.org* 2010, https://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Activists_Guide_English_nov_14_2010.pdf, 6.

De principes inzake zelfbeschikking zullen inhoudelijk de omvang van het recht op individuele zelfbeschikking en haar verschillende onderdelen beschrijven, zoals dit in het tweede deel werd uiteengezet. Zij kunnen beginnen vanuit een uiteenzetting van het recht op individuele zelfbeschikking in het algemeen, gelinkt aan menselijke waardigheid en persoonlijke autonomie. Waarna zij overgaan op de bescherming van het recht op abortus, het recht op euthanasie, het recht op genderidentiteit en het recht op seksuele oriëntatie. De principes kunnen daarnaast verder gaan dan de opzet van dit onderzoek en alle onder de paraplu-term begrepen onderdelen van het recht op individuele zelfbeschikking belichten.

De opstellers van de principes kunnen ook internationale ambities tonen, zoals de opstellers van de Yogyakarta Principles dit hebben gedaan, door het rapport minstens in het Engels te voorzien, naast de officiële landstalen. In dat geval zullen de opstellers in hun rapport eveneens aandacht besteden aan regelgeving betreffende het recht op individuele zelfbeschikking in verschillende landen en conservatieve tendensen hieromtrent. Het rapport kan eveneens de nationale regelgeving toetsen aan de opgenomen mensenrechtenstandaard en in dat licht zowel nationale als internationale aanbevelingen doen. De principes inzake zelfbeschikking lijken dan ook een ideaal instrument om een adequate bescherming van het individueel zelfbeschikkingsrecht binnen België, en mogelijk zelfs internationaal, te bevorderen.

CONCLUSIE

97 - Centrale onderzoeksvraag. De centrale onderzoeksvraag waarop dit onderzoek een antwoord biedt luidt als volgt: “Moet de Grondwet voorzien in een geharmoniseerde bescherming van de verschillende aspecten van het recht op individuele zelfbeschikking door middel van een apart grondwetsartikel?”

98 - Fragmentatie versus harmonisatie. Het voorliggende onderzoek weegt fragmentatie en harmonisatie in het licht van de mensenrechtenbescherming van het recht op individuele zelfbeschikking tegen elkaar af. Het benadert fragmentatie als een denkoefening, als tegenhanger van harmonisatie.

Verbrokkeling verwijst naar de groei van gespecialiseerde deelgebieden in het recht, de opkomst van nieuwe actoren en instellingen en het ontstaan van nieuwe rechtsbronnen.⁶⁵⁴ Fragmentatie uit zich zowel op het vlak van normatieve inhoud als op vlak van rechtssystemen en instellingen, beide vormen van verbrokkeling komen voor binnen de bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking.⁶⁵⁵ Fragmentatie heeft een negatieve connotatie, het zou rechtsonzekerheid, tegenstrijdige wettelijke bepalingen en een verlies aan eenheid met zich meebrengen.⁶⁵⁶ Harmonisatie wordt voorgesteld als dé oplossing bij uitstek. Het stemt wettelijke regels op elkaar af en zorgt voor samenhang in het recht.⁶⁵⁷ Harmonisatie zou rechtszekerheid, gelijkheid en eenheid met zich meebrengen, elk voordelige gevolgen.

Wat het recht op individuele zelfbeschikking betreft valt zowel voor fragmentatie als harmonisatie iets te zeggen. Fragmentatie is problematisch omwille van het gebrek aan een wereldwetgever, bovendien bestaat de bescherming van het individueel zelfbeschikkingsrecht voornamelijk uit *soft law*-instrumenten waarvan de naleving niet op dwingende wijze kan worden voorgeschreven.⁶⁵⁸ Uiteindelijk legt elk land eigen accenten, met een eigen visie op het recht op individuele zelfbeschikking. Wanneer het nagestreefde beleid ingaat tegen de mensenrechtenstandaard, zoals dit in de Verenigde Staten, Polen, Hongarije en verschillende Afrikaanse landen het geval is, kan geen enkele instantie hier efficiënt tegen optreden. Waar je wieg staat bepaalt dus in grote mate het effectieve genot van het recht op individuele zelfbeschikking, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie.

Doch fragmentatie zorgt ook voor diversiteit en specialisatie, als positief gevolg, het voorziet een toespitsing van het recht, hetgeen beantwoordt aan specifieke noden en behoeften.⁶⁵⁹ Abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie vereisen elk gerichte bescherming die beantwoordt aan de concrete problemen waarmee zij te kampen krijgen, zij vereisen eigenheid.⁶⁶⁰ Fragmentatie van de mensenrechtenbescherming maakt dit mogelijk. Overkoepelende bescherming kan ervoor zorgen dat verschillende aspecten van het recht op individuele zelfbeschikking over het hoofd worden gezien. Als staten deze toegespitste instrumenten aan hun laars lappen is dergelijke

⁶⁵⁴ *Supra*, nr. 8.

⁶⁵⁵ *Supra*, nr. 80.

⁶⁵⁶ *Supra*, nr. 11-16.

⁶⁵⁷ *Supra*, nr. 19.

⁶⁵⁸ *Supra*, nr. 68.

⁶⁵⁹ *Supra*, nr. 67.

⁶⁶⁰ *Supra*, nr. 67.

specialisatie evenwel van weinig waarde. Het individueel zelfbeschikkingsrecht moet in dat geval nog altijd aan effectieve bescherming inboeten.

Harmonisatie daarentegen verzekert in theorie gelijkheid.⁶⁶¹ Gelijke behandeling op mensenrechtelijk niveau betekent dat iedereen dezelfde mate aan respect verdient, het gaat om gelijke erkenning. Dit wordt slechts bereikt wanneer alle mensenrechteninstrumenten gelijkaardig werken en dezelfde hoeveelheid aan bescherming voorzien. Het individueel zelfbeschikkingsrecht kan door harmonisatie erkend worden als universeel mensenrecht. Eenheid is echter niet *the end all be all*, een normatief geharmoniseerde mensenrechtenstandaard inzake individuele zelfbeschikking zorgt er namelijk niet noodzakelijk voor dat de rechten ook nageleefd worden.⁶⁶² Bovendien mondt een eengemaakt mensenrecht vaak opnieuw uit in fragmentatie in de vorm van specialisatie. Geharmoniseerde regelgeving is immers onderhevig aan interpretatie door de rechterlijke macht om haar betekenis weer te geven.⁶⁶³

99 - Zelfbeschikking in de Belgische Grondwet. Op het eerste gezicht lijkt fragmentatie van het recht op individuele zelfbeschikking op het internationale niveau aldus nefast, aangezien het de verzwakking van mensenrechten tot gevolg heeft.⁶⁶⁴ Het effectieve genot van het individueel zelfbeschikkingsrecht is sterk afhankelijk van de welwillendheid en progressiviteit van beleidsmakers.

Dit is zeer problematisch, maar de vraag stelt zich wat het effect van de gefragmenteerde mensenrechtenbescherming inzake het individueel zelfbeschikkingsrecht is op de implementatie ervan in België. Is verbrokkeling eveneens noodlottig voor het effectieve genot van het recht op individuele zelfbeschikking, abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie in België? En vooral dient dit opgelost te worden aan de hand van een nieuw grondwetsartikel gewijd aan individuele zelfbeschikking?

Momenteel vormt de Belgische nationale rechtsorde, de regelgeving en de rechtspraak een geïntegreerd geheel, waarin het recht op individuele zelfbeschikking systematisch verkozen wordt boven andere belangen die spelen bij de ontwikkeling van regelgeving omtrent abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Het Belgische recht toont progressieve en liberale sympathieën, het draagt persoonlijke autonomie en menselijke waardigheid hoog in het vaandel. De Belgische regelgeving inzake abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie is dan ook grotendeels in overeenstemming met hetgeen de internationale mensenrechtenstandaard voorschrijft. De verbrokkeling wat het recht op individuele zelfbeschikking betreft zorgt er dus niet voor dat men in België moet inboeten aan bescherming.⁶⁶⁵ Zowel nationaal als wereldwijd is evenwel tegenstand aanwezig wat betreft het individueel zelfbeschikkingsrecht.⁶⁶⁶ In dat licht lijkt het expliciet opnemen van individuele zelfbeschikking in de grondwet dus zeker gewenst.

⁶⁶¹ *Supra*, nr. 24.

⁶⁶² *Supra*, nr. 26.

⁶⁶³ *Supra*, nr. 27.

⁶⁶⁴ *Supra*, nr. 80.

⁶⁶⁵ *Supra*, nr. 81.

⁶⁶⁶ *Supra*, nr. 31.

De invoering van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet brengt enkele voordelige gevolgen met zich mee.⁶⁶⁷ De grondwetsherziening doet in de eerste plaats een *standstill*-verplichting ontstaan omtrent het individueel zelfbeschikkingsrecht. Een aanzienlijke achteruitgang van het beschermingsniveau is op zo'n manier voor de toekomst in principe uitgesloten. Abortus, euthanasie, genderidentiteit en seksuele oriëntatie worden gewaarborgd, conservatieve partijen krijgen minder speelruimte wat individuele zelfbeschikking betreft. Daarnaast kan de invoering de publieke perceptie rond het individueel zelfbeschikkingsrecht en haar verschillende onderdelen verbeteren, het zorgt voor meer tolerantie en een progressief wereldbeeld. Tot slot zorgt het opnemen van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet voor de mogelijkheid tot evolutieve interpretatie in overeenstemming met hetgeen leeft in de samenleving.

Het systeem is op heden niet kapot, een "reparatie" in de vorm van een grondwetsartikel is zowel juridisch als normatief gezien niet vereist.⁶⁶⁸ De complexe en langdurige procedure tot grondwetsherziening vormt dan ook een praktisch bezwaar tegen de opname van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet. Het Belgische recht ligt op één lijn met de Europese Unie, de Raad van Europa en de Verenigde Naties. Er is sprake van organische harmonisatie. In dat licht is de grondwetswijziging ter opname van het zelfbeschikkingsrecht mogelijk niet de moeite waard.

Het antwoord op de centrale onderzoeksvraag blijkt genuanceerd te zijn. Momenteel is het opnemen van het recht op individuele zelfbeschikking in de Grondwet niet juridisch, noch normatief vereist. Deze conclusie is evenwel sterk afhankelijk van de langdurige progressiviteit van het Belgische politieke landschap. Dit onderzoek vertrekt vanuit de hypothese dat België in haar geheel, de politiek (de wetgevende en de uitvoerende macht) en de rechterlijke macht, niet conservatiever wordt, waardoor een adequate bescherming van het recht op individuele zelfbeschikking gegarandeerd blijft. De komende verkiezingen, op 9 juni 2024, zullen uitwijzen of het hier om een voorbarige en naïeve conclusie gaat, verder onderzoek is vereist wanneer het politieke landschap wijzigt. Indien de progressieve politieke partijen in afwachting tot de verkiezingen toch stappen willen ondernemen om het individuele zelfbeschikkingsrecht expliciet te erkennen, raadt dit onderzoek *soft law*-instrumenten aan.⁶⁶⁹

⁶⁶⁷ *Supra*, nr. 87.

⁶⁶⁸ *Supra*, nr. 88.

⁶⁶⁹ *Supra*, nr. 90-96.

BIBLIOGRAFIE

WETGEVING

Verenigde Naties

Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten van 19 december 1966, *BS* 6 juli 1983.

Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele rechten van 19 december 1966, *BS* 6 juli 1983.

Verdrag inzake de Uitbanning van alle Vormen van Discriminatie tegen Vrouwen van 18 december 1979, *United Nations Treaty Series*, vol. 1249, 13.

Verdrag 20 november 1989 inzake de Rechten van het Kind, *BS* 17 januari 1992.

Algemene opmerking nr. 12 van het Mensenrechtencomité (10 november 1989), *UN Doc. CCPR/C/GC/18* (1989).

Algemene opmerking nr. 14 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (11 augustus 2000), *UN Doc. E/C.12/2000/4* (2000).

Report of the Study Group of the International Law Commission (18 juli 2006), *UN Doc. A/CN.4/L.702* (2006).

Resolutie 17/19 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 14 juli 2011 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN DOC A/HRC/RES/17/19* (2011).

Algemene aanbeveling nr. 30 van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (18 oktober 2013), *UN Doc. CEDAW/C/GC/30* (2013).

Resolutie 27/32 van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties van 2 oktober 2014 betreffende mensenrechten, seksuele oriëntatie en genderidentiteit, *UN DOC A/HRC/RES/27/32* (2014).

Algemene opmerking nr. 22 van het Comité voor economische, sociale en culturele rechten (2 mei 2016), *UN Doc. E/C.12/GC/22* (2016).

Algemene aanbeveling nr. 35 van het Comité voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen (26 juli 2017), *UN Doc. CEDAW/C/GC/35* (2017).

Algemene opmerking nr. 6 van het Comité voor de Rechten van Personen met een Handicap (26 april 2018), *UN Doc. CRPD/C/GC/6* (2018).

Algemene opmerking nr. 36 van het Mensenrechtencomité (3 september 2019), *UN Doc. CCPR/C/GC/36* (2019).

Concluding observations on the fifth periodic report of the Netherlands of the Human Rights Committee (22 augustus 2019), *UN Doc. CCPR/C/NLD/CO/5* (2019).

Raad van Europa

Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens van 4 november 1950, *BS* 19 augustus 1955.

Recommendation 924 (1981) Discrimination against homosexuals.

Recommendation 1117 (1989) Condition of transsexuals.

Recommendation 1418 (1999) Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying.

Recommendation 1474 (2000) Situation of lesbians and gays in Council of Europe member states.

Resolution 1607 (2008) Access to safe and legal abortion in Europe.

Resolution 1728 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity.

Recommendation 1915 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity.

Resolution 1948 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity.

Recommendation 2021 (2013) Tackling discrimination on the grounds of sexual orientation and gender identity.

Resolution 2048 (2015) Discrimination against transgender people in Europe.

Resolution 2239 (2018) Private and family life: achieving equality regardless of sexual orientation.

Resolution 2331 (2020) Empowering women: promoting access to contraception in Europe.

Resolution 2439 (2022) Access to abortion in Europe: stopping anti-choice harassment.

Motion for a resolution on euthanasia (4 juli 2001), *Doc. 9170* (2001).

Report of the Social, Health and Family Affairs Committee on Euthanasia (10 september 2003), *Doc. 9898* (2003).

Written declaration nr. 312 on Legalisation of euthanasia in Europe (14 mei 2001), *Doc. 8951* (2001).

Written declaration nr. 326 on Legalisation of euthanasia in the Netherlands is a violation of human rights (14 mei 2001), *Doc. 9098* (2001).

Europese Unie

Verdrag betreffende de Europese Unie, *Pb.L.* 29 juli 1991, afl. 191, 1-110.

Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, *Pb.L.* 26 oktober 2012, afl. 55, 391-407.

Resolutie Europees Parlement van 12 september 1989 betreffende discriminatie tegen transseksuelen, A 3-16/89, *Pb.L.* 9 oktober 1989, afl.32, 38-40.

Resolutie van het Europees Parlement van 12 juli 2001 over seksuele en reproductieve gezondheid en rechten (2001/2128(INI)).

Resolutie van het Europees Parlement van 18 januari 2006 over homofobie in Europa (2005/2666(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 26 april 2007 over homofobie in Europa (2007/2543(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 17 december 2009 over Oeganda: wetsontwerp anti-homoseksualiteit (2009/2805(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 16 december 2010 over Uganda: het "wetsontwerp-Bahati" en discriminatie van de LGBT-bevolking (2010/3009(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 19 januari 2011 over de schending van de vrijheid van meningsuiting en discriminatie op grond van seksuele geaardheid in Litouwen (2010/2981(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 28 september 2011 over mensenrechten, seksuele geaardheid en seksuele identiteit bij de Verenigde Naties (2011/2821(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 24 mei 2012 over de strijd tegen homofobie in Europa (2012/2657(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 5 juli 2012 over geweld tegen lesbiennes en de rechten van lesbiennes, homo- en biseksuelen, transgenders en intersekse (LGBTI) in Afrika (2012/2701(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 16 januari 2014 over recente stappen gericht op het criminaliseren van lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en interseksuele mensen (LGBTI) (2014/2517(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 4 februari 2014 over de EU-routekaart tegen homofobie en discriminatie wegens seksuele gerichtheid of genderidentiteit (2013/2183(INI)).

Resolutie van het Europees Parlement van 15 januari 2015 over Kirgizië, wet op homoseksuele propaganda (2015/2505(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 18 mei 2017 over de uitvoering van de LGBTI-richtsnoeren van de Raad, met name in verband met de vervolging van (vermeende) homoseksuele mannen in Tsjetsjenië, Rusland (2017/2688(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 24 oktober 2019 over de situatie van LGBTI-personen in Uganda (2019/2879(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 18 december 2019 over openbare discriminatie en haatzaaiende uitlatingen ten aanzien van LGBTI-personen, zoals LGBTI-vrije zones (2019/2933(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 20 oktober 2022 over de toename van haatmisdrijven ten aanzien van lhbtq+-personen in heel Europa in het licht van de recente homofobe moord in Slowakije (2022/2894(RSP)).

Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de regio's van 12 november 2020 betreffende een unie van gelijkheid: strategie voor gelijkheid van lhbtq'ers 2020-2025, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0698&from=en>.

Resolutie van het Europees Parlement van 26 november 2020 over de feitelijke nietigverklaring van het recht op abortus in Polen (2020/2876(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 11 maart 2021 over het uitroepen van de EU tot vrijheidszone voor LGBTIQ-personen (2021/2557(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 24 juni 2021 over de situatie op het gebied van seksuele en reproductieve gezondheid en rechten in de EU, in verband met de gezondheid van vrouwen (2020/2215(INI)).

Resolutie van het Europees Parlement van 8 juli 2021 over inbreuken op de EU-wetgeving en op de rechten van LGBTIQ-burgers in Hongarije als gevolg van de door het Hongaars parlement aangenomen wetswijzigingen (2021/2780(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 14 september 2021 over LGBTIQ-rechten in de EU (2021/2679(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 7 oktober 2021 over de abortuswet in Texas, VS (2021/2910(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 11 november 2021 over het feit dat in Polen een jaar geleden de facto een abortusverbod werd ingevoerd (2021/2925(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 9 juni 2022 over wereldwijde bedreigingen van abortusrechten: het mogelijk terugdraaien van het recht op abortus in de VS door het Hoogerechtshof (2022/2665(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 5 juli 2012 over geweld tegen lesbiennes en de rechten van lesbiennes, homo- en biseksuelen, transgenders en interseksen (LGBTI) in Afrika (2012/2701(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 7 juli 2022 over het besluit van het Amerikaanse Hoogerechtshof om het recht op abortus in de Verenigde Staten af te schaffen en de noodzaak om het recht op abortus en de gezondheid van de vrouw te beschermen, ook binnen de EU (2022/2742(RSP)).

Resolutie van het Europees Parlement van 20 oktober 2022 over toenemende haatmisdrijven tegen LGBTIQ+-personen in Europa in het licht van de recente homofobe moord in Slowakije (2022/2894(RSP)).

Vr. Europese Commissie 2005, 6 juli 2005, nr. P6_QH(2005)0495 (G. MITCHELL).

Vr. Europese Commissie 2006, 29 maart 2006, nr. P6_QE(2006)1323 (M. MAURO).

Vr. Europese Commissie 2009, 23 februari 2009, nr. P6_QE(2009)1101 (S. LAMBRINIDIS).

Vr. Europese Commissie 2009, 6 oktober 2009, nr. P7_QE(2009)4697 (C. MUSCARDINI).

Vr. en Antw. Europese Commissie 2017, 15 mei 2017, nr. P8_RE(2017)001484 (M. BIZZOTTO).

Vr. Europese Commissie 2017, 2 juni 2017, nr. P8_QP(2017)003709 (M. JUREK).

Vr. en Antw. Europese Commissie 2017, 21 juni 2017, nr. P8_RE(2017)001443 (I. JAKOVČIĆ en J. RADOS).

Vr. en Antw. Europese Commissie 2017, 10 juli 2017, nr. P8_RE(2017)003709 (M. JUREK).

België

Gecoördineerde Grondwet, *BS* 17 februari 1994.

Wet van 18 juni 1985 tot opheffing van de artikel 372bis en 377, derde lid, van het Strafwetboek, *BS* 8 augustus 1985.

Wet van 3 april 1990 betreffende de zwangerschapsafbreking, tot wijziging van de artikelen 348, 350, 351 en 352 van het Strafwetboek en tot opheffing van artikel 353 van hetzelfde Wetboek, *BS* 5 april 1990.

Wet van 28 mei 2002 betreffende euthanasie, *BS* 22 juni 2002.

Wet van 13 februari 2003 tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *BS* 28 februari 2003.

Wet van 10 mei 2007 betreffende de transseksualiteit, *BS* 11 juli 2007.

Wet van 10 mei 2007 ter bestrijding van bepaalde vormen van discriminatie, *BS* 30 mei 2007.

Wet van 25 juni 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *BS* 10 juli 2017.

Wet van 15 oktober 2018 betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, tot opheffing van de artikelen 350 en 351 van het Strafwetboek, tot wijziging van de artikelen 352 en 383 van hetzelfde Wetboek en tot wijziging van diverse wetsbepalingen, *BS* 29 oktober 2018.

Wet van 20 juli 2023 tot wijziging van diverse bepalingen over de aanpassing van de geslachtsregistratie, *BS* 21 september 2023.

Verklaring tot herziening van de Grondwet van 4 april 2019 van de Kamer van volksvertegenwoordigers, *BS* 23 mei 2019.

Verklaring tot herziening van de Grondwet van 26 april 2019 van de Senaat, *BS* 23 mei 2019.

Verklaring tot herziening van de Grondwet van 17 mei 2019 van de federale regering, *BS* 23 mei 2019.

Reglement van de Kamer van volksvertegenwoordigers van België, *BS* 2 oktober 2003.

Wetsvoorstel van 5 april 1979 tot opheffing van de artikelen 372bis en 377, § 3, van het Strafwetboek, *Parl.St.* Kamer 1979-80, nr. 35/1.

Voorstel van wet (L. HERMAN-MICHELSENS en F. TRUFFAUT e.a.) van 19 april 1988 betreffende de zwangerschapsafbreking, strekkende om de artikelen 348, 350 en 351 van het Strafwetboek te wijzigen en de artikelen 352 en 353 van hetzelfde Wetboek op te heffen, *Parl.St.* Senaat 1988, nr. 247-1.

Herziening van de Grondwet (F. STROOBANT, W. TAMINIAUX, e.a.) van 9 juni 1993 tot herziening van titel II van de Grondwet door invoeging van een artikel 24bis betreffende de economische en sociale rechten, *Parl.St.* Senaat 1992-93, nr. 100-2/3°.

Verslag van de Commissie voor de herziening van de Grondwet, voor de institutionele hervormingen en voor de regeling van conflicten van 20 oktober 1993 betreffende de herziening van titel II van de Grondwet om een artikel 24quater in te voegen betreffende de eerbiediging van het privé-leven, *Parl.St.* Kamer, 1992-93, nr. 997/5.

Verslag namens de commissie voor de herziening van de Grondwet en de hervorming der instellingen (A. ARTS en L. NELIS) van 2 december 1993 bij de herziening van titel II van de Grondwet, door invoeging van een artikel 24bis betreffende de economische en sociale rechten, *Parl.St.* 1991-92, nr. 100-2/4°.

Wetsvoorstel (W. VERREYCKEN e.a.) van 25 november 1999 strekkende om abortus opnieuw strafbaar te stellen, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, nr. 200/1.

Verslag van de Commissie voor de herziening van de Grondwet, voor de institutionele hervormingen en voor de regeling van conflicten van 20 oktober 1993 betreffende de herziening van titel II van de Grondwet om een artikel 24quater in te voegen betreffende de eerbiediging van het privé-leven, *Parl.St.* Kamer, 1992-93, nr. 997/5.

Verslag namens de commissie voor de justitie (T. GIET, A. VAN DE CASTEELE, A. BARZIN en J. SCHAUUVLIEGE) van 23 april 2002 bij het wetsontwerp betreffende de euthanasie, *Parl.St.* Kamer, 2001-02, nr. 1488/9.

Verslag namens de commissie voor de justitie (K. GRAUWELS en K. LALIEUX) van 24 januari 2003 bij het wetsontwerp tot openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht en tot wijziging van een aantal bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, *Parl.St.* Kamer 2002-03, nr. 2165/2.

Advies van de afdeling Wetgeving van de Raad van State van 31 januari 2006 betreffende verschillende voorstellen inzake draagmoederschap, nr. 39.474/AV.

Voorstel van resolutie (M. ALMACI en Z. GENOT) van 7 juni 2011 over de erkenning van de Yogyakarta-principes inzake de toepassing van de mensenrechten met betrekking tot de seksuele geaardheid en de genderidentiteit, *Parl.St.* Kamer 2010-11, nr. 53-1549/1.

Wetsontwerp van 4 april 2017 tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akten van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/1.

Verslag namens de commissie voor de justitie (K. LALIEUX) van 19 mei 2017 bij het wetsontwerp tot hervorming van regelingen inzake transgenders wat de vermelding van een aanpassing van de registratie van het geslacht in de akte van de burgerlijke stand en de gevolgen hiervan betreft, *Parl.St.* Kamer 2016-17, nr. 2403/4.

Inleidend verslag op parlementair initiatief van 24 januari 2018 betreffende het karakter van de Staat en de fundamentele waarden van de samenleving, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 54-2914/1.

Wetsvoorstel van 10 juli 2018 betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/2.

Verslag namens de commissie voor de justitie (C. BROTCORNE en G. CALOMNE) van 1 augustus 2018 bij het wetsvoorstel betreffende de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2017-18, nr. 3216/3.

Wetsvoorstel (E. TILLIEUX e.a.) van 16 juli 2019 tot versoepeling van voorwaarden om tot een zwangerschapsafbreking over te gaan, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 158/1.

Voorstel van resolutie (C. LACROIX en P. PRÉVOT) van 1 oktober 2019 om in de Raad van Europa op te komen voor de rechten van de lesbiennes, gays, biseksuelen, transgenders, queers en interseksuele personen (LGBTQI's), *Parl.St.* Kamer 2019, nr. 467/1.

Voorstel van resolutie (P. PRÉVOT e.a.) van 19 november 2019 ter erkenning van het recht op zelfbeschikking en op gezondheid voor transgenders, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 772/1.

Voorstel van resolutie (G. LIEKENS) van 4 december 2019 betreffende de situatie van LGBT+-personen in Oeganda, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 847/1.

Voorstel van resolutie (J. CROMBEZ) van 28 januari 2020 betreffende de zogenaamde lgbt-vrije zones in Polen, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 972/1.

Voorstel van resolutie (E. SAMYN e.a.) van 5 februari 2020 betreffende de strafbaarstelling van homoseksualiteit in de meerderheid van moslimlanden, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 993/1.

Voorstel van resolutie (H. RIGOT en D. SENESAEL e.a.) van 4 maart 2020 betreffende de herziening van de voorwaarden voor bloeddonatie naargelang van de seksuele geaardheid van de bloedgever, *Parl.St.* Kamer 2019-20, nr. 1068/1.

Voorstel van resolutie (S. MOUTQUIN, W. DE VRIENDT en S. COGOLATI) van 9 juli 2021 betreffende maatregelen naar aanleiding van de nieuwe lgbtqia+-wetgeving in Hongarije, *Parl.St.* Kamer 2020-21, nr. 2125/1.

Voorstel van resolutie (S. ROHONYI en F. DE SMET) van 12 oktober 2021 waarbij wordt opgeroepen tot de veroordeling van de door Polen gestelde voorwaarden om tot vrijwillige zwangerschapsafbreking te mogen overgaan, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2245/1.

Voorstel van resolutie (G. LIEKENS en M. VERHAERT) van 25 januari 2022 inzake seksuele en reproductieve gezondheid en rechten in het Belgisch buitenlands beleid en de internationale solidariteit, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2445/1.

Wetsvoorstel (S. MERCKX e.a.) van 30 juni 2022 tot wijziging van diverse wetsbepalingen, teneinde de voorwaarden voor een vrijwillige zwangerschapsafbreking te versoepelen, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2794/1.

Voorstel (C. HUGON, K. CALVO, e.a.) van 14 juli 2022 tot herziening van artikel 22 van de Grondwet met het oog op de erkenning van het recht op vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2021-22, nr. 2832/1.

Wetsontwerp van 22 mei 2023 tot wijziging van diverse bepalingen over de aanpassing van de geslachtsregistratie, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3356/1.

Wetsontwerp van 13 juni 2023 tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/1.

Verslag namens de commissie voor justitie (C. HUGON) van 10 juli 2023 bij het wetsontwerp tot wijziging van het Strafwetboek met het oog op het strafbaar stellen van conversiepraktijken, *Parl.St.* Kamer 2022-23, nr. 3429/2.

Wetsvoorstel (S. DE LAVELEYE en E. PLATTEAU) van 14 december 2023 tot wijziging van de regelgeving met betrekking tot de vrijwillige zwangerschapsafbreking, *Parl.St.* Kamer 2023-24, nr. 3746/1.

Frankrijk

Avis n° 0230 "La constitutionnalisation de l'interruption volontaire de grossesse: protéger un droit humain de portée universelle", JO 4 oktober 2023, www.legifrance.gouv.fr.

Projet de loi constitutionnelle du 12 décembre 2023 relatif à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse, *Assemblée Nationale* 16e législature, nr. 1983, https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/16/textes/l16b1983_projet-loi.

RECHTSPRAAK

Hof van Justitie

Concl. adv.-gen. Tesauro bij HvJ 30 april 1996, C-13/94, ECLI:EU:C:1995:444, P/S & Cornwall County Council.

Europees Hof/Commissie voor de Rechten van de Mens

ECRM 30 september 1975, nr. 5935/72, X/Duitsland.

ECRM 7 juli 1977, nr. 7215/75, X/Verenigd Koninkrijk.

EHRM 25 april 1978, nr. 5856/72, Tyrer/Verenigd Koninkrijk.

ECRM 1 maart 1979, nr. 8209/78, Sutter/Zwitserland.

EHRM 13 augustus 1981, nrs. 7601/76 en 7806/77, Young, James en Webster/Verenigd Koninkrijk.

EHRM 22 oktober 1981, nr. 7525/76, Dudgeon/Verenigd Koninkrijk.

ECRM 3 mei 1983, nr. 9369/81, X en Y/Verenigd Koninkrijk.

ECRM 12 oktober 1983, nr. 9237/81, B./Verenigd Koninkrijk.

EHRM 26 maart 1985, nr. 8978/80, X en Y/Nederland.

ECRM 14 mei 1986, nr. 11716/85, S./Verenigd Koninkrijk.

EHRM 17 oktober 1986, nr. 9532/81, Rees/Verenigd Koninkrijk.

ECRM 12 maart 1987, nr. 10581/83, Norris/Ierland.

EHRM 26 oktober 1988, nr. 10581/83, Norris/Ierland.

ECRM 10 februari 1990, nr. 16106/90, B./Verenigd Koninkrijk.

EHRM 16 december 1992, nr. 13710/88, Niemietz/Duitsland.

EHRM 22 februari 1994, nr. 16213/90, Burghartz/Zwitserland.

EHRM 27 juni 1995, nr. 21830/93, X, Y en Z/Verenigd Koninkrijk.

ECRM 15 mei 1996, nr. 28318/95, Rösli/Duitsland.

EHRM 25 september 1996, nr. 20348/92, Buckley/Verenigd Koninkrijk.

EHRM 19 februari 1997, nrs. 21627/93, 21628/93 en 21974/93, Laskey, Jaggard en Brown/Verenigd Koninkrijk.

EHRM (Grote Kamer) 22 april 1997, nr. 21830/93, X, Y en Z/Verenigd Koninkrijk.

EHRM 28 oktober 1999, nr. 28342/95, Brumarescu/Roemenië.

EHRM (Grote Kamer) 6 april 2000, nr. 26772/95, Labita/Italië.

EHRM 31 juli 2000, nr. 35765/97, A.D.T./Verenigd Koninkrijk.

EHRM (Grote Kamer) 26 oktober 2000, nr. 30210/96, Kudła/Polen.

EHRM 18 januari 2001, nr. 27238/95, Chapman/Verenigd Koninkrijk.

EHRM 6 februari 2001, nr. 44599/98, Bensaid/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 26 februari 2002, nr. 36515/97, Fretté/Frankrijk.
 EHRM 29 april 2002, nr. 2346/02, Pretty/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM (Grote Kamer) 11 juli 2002, nr. 28957/95, Christine Goodwin/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 11 juli 2002, nr. 25680/94, I/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 12 juni 2003, nr. 35968/97, Van Kück/Duitsland.
 EHRM 27 mei 2004, nr. 66746/01, Connors/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 48787/99, Ilaşcu en anderen/Moldavië en Rusland.
 EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2004, nr. 53924/00, Vo/Frankrijk.
 EHRM 24 mei 2005, nr. 8165/03, Tığ/Turkije.
 EHRM 2 juni 2005, nr. 77785/01, Znamenskaya/Rusland.
 EHRM 23 mei 2006, nr. 32570/03, Grant/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 20 maart 2007, nr. 5410/03, Tysiāc/Polen.
 EHRM (Grote Kamer) 10 april 2007, nr. 6339/05, Evans/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 11 september 2007, nr. 27527/03, L/Litouwen.
 EHRM (Grote Kamer) 4 december 2007, nr. 44362/04, Dickson/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 22 januari 2008, nr. 43546/2, E.B./Frankrijk.
 EHRM 24 januari 2008, nrs. 29787/03 en 29810/03, Riad en Idiab/België.
 EHRM 7 mei 2008, nr. 18367/06, X/Frankrijk.
 EHRM (Grote Kamer) 4 december 2008, nrs. 30562/04 en 30566/04, S. en Marper/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 8 januari 2009, nr. 29002/06, Schlumpf/Zwitserland.
 EHRM 1 april 2010, nr. 32540/05, Vrbica/Kroatië.
 EHRM (Grote Kamer) 1 juni 2010, nr. 22978/05, Gäfgen/Duitsland.
 EHRM 10 juni 2010, nr. 302/02, Jehovah getuigen uit Moskou en anderen/Rusland.
 EHRM 24 juni 2010, nr. 30141/04, Schalk en Kopf/Oostenrijk.
 EHRM (Grote Kamer) 16 december 2010, nr. 25579/05, A, B en C/Ierland.
 EHRM 20 januari 2011, nr. 31322/07, Haas/Zwitserland.
 EHRM (Grote Kamer) 21 januari 2011, nr. 30696/09, M.S.S./België en Griekenland.
 EHRM 10 mei 2011, nr. 48009/08, Mosley/Verenigd Koninkrijk.
 EHRM 26 mei 2011, nr. 27617/04, R.R./Polen.
 EHRM (Grote Kamer) 7 februari 2012, nrs. 40660/08 en 60641/08, Von Hannover/Duitsland (nr. 2).

EHRM 15 maart 2012, nr. 25951/07, Gas en Dubois/Frankrijk.

EHRM 12 april 2012, nr. 43547/08, Stübing/Duitsland.

EHRM 21 juni 2012, nr. 5786/08, E.S./Zweden.

EHRM 19 juli 2012, nr. 497/09, Koch/Duitsland.

EHRM 30 oktober 2012, nr. 57375/08, P en S/Polen.

EHRM (Grote Kamer) 13 december 2012, nr. 39630/09, El-Masri/De voormalige Joegoslavische Republiek van Macedonië.

EHRM 9 januari 2013, nr. 21722/11, Oleksandr Volkov/Oekraïne.

EHRM 9 april 2013, nr. 13423/09, Mehmet Şentürk en Bekir Şentürk/Turkije.

EHRM 14 mei 2013, nr. 67810/10, Gross/Zwitserland.

EHRM 18 juni 2013, nr. 4233/09, Popa/Roemenië.

EHRM (Grote Kamer) 7 november 2013, nrs. 29381/09 en 32684/09, Vallianatos en anderen/Griekenland.

EHRM (Grote Kamer) 12 november 2013, nr. 5786/08, Söderman/Zweden.

EHRM 5 december 2013, nr. 32265/10, Henry Kismoun/Frankrijk.

EHRM (Grote Kamer) 1 juli 2014, nr. 43835/11, S.A.S/Frankrijk.

EHRM 30 september 2014, nr. 67810/10, Gross/Zwitserland.

EHRM 10 maart 2015, nr. 14793/08, Y.Y./Turkije.

EHRM 23 juni 2015, nrs. 2478/15 en 1787/15, Nicklinson en Lamb/Verenigd Koninkrijk.

EHRM 21 juli 2015, nrs. 18766/11 en 36030/11, Oliari en anderen/Italië.

EHRM 9 juni 2016, nr. 40183/07, Chapin en Charpentier/Frankrijk.

EHRM 14 juni 2016, nr. 49304/09, Biržietis/Litouwen.

EHRM (Grote Kamer) 24 januari 2017, nr. 25358/12, Campanelli/Italië.

EHRM 23 maart 2017, nr. 53251/13, A.-M.V./Finland.

EHRM 6 april 2017, nrs. 79885/12, 52471/13, 52859/13, A.P., Garçon en Nicot/Frankrijk.

EHRM 14 december 2017, nrs. 26431/12, 26742/12, 44057/12 en 60088/12, Orlandi en anderen/Italië/

EHRM 18 januari 2018, nrs. 48151/11 en 77769/13, Fédération nationale des associations et syndicats de sportifs (FNASS) en anderen/Frankrijk.

EHRM (Grote Kamer) 25 september 2018, nr. 76639/11, Denisov/Oekraïne.

EHRM 11 oktober 2018, nr. 55216/08, S.V./Italië.

EHRM 4 april 2019, nr. 17952/23, A en anderen/Frankrijk (Communicated case).

EHRM 14 januari 2020, nr. 41288/15, Beizaras en Levickas/Litouwen.

EHRM (Grote Kamer) 8 april 2021, nrs. 47621/13, 3867/14, 73094/14, 19298/15, 19306/15 en 43883/15, Vavříčka en anderen/Tsjechische Republiek.

EHRM 13 juli 2021, nrs. 40792/10, 30538/14 en 43439/14, Fedotova en anderen/Rusland.

EHRM 8 februari 2022, nr. 62250/19, Jivan/Roemenië.

EHRM 12 april 2022, nr. 15136/20, Lings/Denmark.

EHRM 4 oktober 2022, nr. 78017/17, Mortier/België.

EHRM (Grote Kamer) 17 januari 2023, nrs. 40792/10, 30538/14 en 43439/14, Fedotova en anderen/Rusland.

EHRM 6 september 2023, nr. 28026/23, B/Frankrijk (Communicated case).

EHRM 12 december 2023, nrs. 11454/17 en 9 anderen, Przybyszewska en anderen/Polen.

België

GwH 27 november 2002, nr. 169/2002.

GwH 9 april 2003, nr. 43/2003.

GwH 29 oktober 2003, nr. 142/2003.

GwH 14 januari 2004, nr. 4/2004.

GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019.

GwH 24 september 2020, nr. 122/2020.

Verenigde Staten

Supreme Court (VS) 22 januari 1973, nr. 70-18, Roe/Wade.

Supreme Court (VS) 29 juni 1992, nr. 91-744, Planned Parenthood of Southeastern Pa./Casey.

Supreme Court (VS) 24 juni 2022, nr. 19-1392, Dobbs/Jackson.

Court of Appeals of Michigan (VS) 20 november 2001, nr. 221758, People of the State of Michigan/Jack Kevorkian.

RECHTSLEER

Boeken

- ALEN, A. en MUYLLE, K., *Handboek van het Belgische staatsrecht*, Antwerpen, Kluwer, 2011, xxxvii + 1055 p.
- ALEN, A. en THEUNIS, J. (eds.), *Leuvense staatsrechtelijke standpunten 3*, Brugge, die Keure, 2012, 494 p.
- ANDENAS, M. (ed.), *Theory and Practice of Harmonisation*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2012, 640 p.
- ANDREWS, G. en SAWARD, M., *Nationalism, self-determination and secession*, Milton Keynes, The Open University, 2013, 37 p.
- BEN-SHAHAR, O. en PORAT, A., *Personalized law: Different rules for different people*, Oxford, Oxford University Press, 2021, 256 p.
- BOYDENS, E., *Grenzeloze advocatuur: obstakels worden uitdagingen*, Brugge, die Keure, 2012, 234 p.
- BREMS, E., CANNOOT, P. en STEVENS, L. (eds.) *Recht & Gender in België - 10 jaar later*, Brugge, die Keure, 2021, 576 p.
- BRUDNER, A., *The unity of the Common Law*, Oxford, Oxford University Press, 2013, 378 p.
- BUYSSE, A., CAEN, M., DEWAELE, A., ENZLIN, P., LIEVENS, J., T'SJOEN, G., VAN HOUTTE, M. en VERMEERSCH, H. (red.), *Seksuele gezondheid in Vlaanderen: [sexpert]*, Gent, Academia press, 2013, 273 p.
- CANNOOT, P., *The right to personal autonomy regarding sex, gender and sexual orientation*, Antwerpen, Boom Juridisch Antwerpen, 2022, 348 p.
- DE BAERE, G. en MEEUSEN, J., *Grondbeginnselen van het recht van de Europese Unie*, Mortsel, Intersentia, xxiv + 392 p.
- DE CORTE, R., DE GROOTE, B. en BRULOOT, D., *Privaatrecht in hoofdlijnen. Volume 2 - Overzicht van het privaatrecht*, Heverlee, LeA Uitgevers, 2022, 570 p.
- DE MOT, J. (ed.), *Liber amicorum Boudewijn Bouckaert*, Brugge, die Keure, 2012, 423 p.
- DEWALLENS, F. en VANSWEEVELT, T., *Handboek gezondheidsrecht Volume II*, Mortsel, Intersentia, 2014, 1632 p.
- DIRIX, E. en Jura Falconis (eds.), *Interdisciplinariteit in het recht. 'Law and'-bewegingen in het privaatrecht*, Mortsel, Intersentia, 2018, viii + 118 p.
- DIVER, L., *Digisprudence: Code as law rebooted*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022, 276 p.
- DUJARDIN, J., VANDE LANOTTE, J., GOOSSENS, J. en GOEDERTIER, G., *Basisbegrippen publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 481 p.

- FERGUSON, R., *The right to food and the World Trade Organization's rules on agriculture*, Leiden, Brill, 2017, 274 p.
- FLETCHER, I. F., MISTELIS L. en CREMONA, M. (eds.), *Foundations and perspectives of international trade law*, London, Sweet & Maxwell, 2001, 570 p.
- HAECK, Y. en VANDE LANOTTE, J., *Handboek EVRM, Deel 1*, Mortsel, Intersentia, 2005, 949 p.
- HOBHOUSE, L. T., *Liberalism*, Kitchener, Batoche Books, 1998, 109 p.
- HOBSON, C., *The rise of democracy. Revolution, war and transformations in international politics since 1776*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2015, 264 p.
- ISMAEL, J. T., *How physics makes us free*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 288 p.
- KEIJ, J., *Levinas in de praktijk. Een handleiding voor het best mogelijke helpen privé en in de zorg*, Kalmthout, Pelckmans, 2012, 192 p.
- LACEULLE, H., *Aging and self-realization. Cultural narratives about later life*, Columbia, Columbia University Press, 2018, 297 p.
- LANCKSWEERDT, E., *Juridische beroepsethiek 2.0. Professionaliteit door menselijkheid*, Turnhout, Gompel&Svacina, 2020, 275 p.
- LENAERTS, K. en VAN NUFFEL, P., *Europees recht (zevende editie)*, Mortsel, Intersentia, 2023, xxxvi + 809 p.
- LYBAERT, N., MAES, J.-P. en VAN HULLE, K., *Handboek Boekhoud- en Jaarrekeningrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 852 p.
- MOTMANS, J. en VERSCHULDEN, G. (eds.), *De rechtspositie van transgender personen in België*, Mortsel, Intersentia, 2020, xvi + 225 p.
- NICOL, N., JJUUKO, A., LUSIMBO, R. en MULE, N. (eds.), *Envisioning global LGBT human rights: (Neo)colonialism, Neoliberalism, Resistance and Hope*, Londen, University of London Press, 2018, 458 p.
- POPELIER, P., *Rechtszekerheid als beginsel voor behoorlijke regelgeving*, Mortsel, Intersentia, 1997, 667 p.
- REYBROUCK, K., *Een moderne bevoegdheidsverdeling voor het federale België*, Mortsel, Intersentia, 2023, 430 p.
- SCHEELE, A., ROTH, J. en WINKEL, H., *Global contestations of gender rights*, Bielefeld, Bielefeld University Press, 2022, 354 p.
- SCHEYS, M. (ed.), *Abortus*, Brussel, VUBPress, 1993, 280 p.
- SCHREIBER, G., *Transsexualität in Theologie und Neurowissenschaften. Ergebnisse, Kontroversen, Perspektiven*, Berlin, De Gruyter, 2016, 745 p.
- SENAEVE, P. en DECLERCK, C., *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2022, 752 p.

- SENAEVE, P. en UYTTERHOEVEN, K. (eds.), *De rechtspositie van de transseksueel*, Mortsel, Intersentia, 2008, 307 p.
- SMIS, S., VAN LAETHEM, K., JANSSENS, C. en MIRGAUX, S., *Handboek mensenrechten*, Mortsel, Intersentia, 2011, 660 p.
- SOTTIAUX, S., *Grondwettelijk recht*, Mortsel, Intersentia, 2021, xxiv + 516 p.
- SWENNEN, F., *Het personen- en familierecht (zesde editie)*, Mortsel, Intersentia, 2019, 586 p.
- SWENNEN, F., *Het personen- en familierecht (zevende, herziene uitgave)*, Mortsel, Intersentia, 2021, 626 p.
- SWENNEN, F., *Het personen- en familierecht (achtste, herziene uitgave)*, Mortsel, Intersentia, 2023, 642 p.
- TAELS, J., VANHEESWIJCK, G., REYNAERT, P., BRAECKMANS, L., WEYNS, W., DIJON, X., VELAERS, J., NYS, H., KEMPEN, M., VAN SLYCKEN, L., VAN OEVELEN, A., DE BOECK, A., VANHEULE, D., ADAMS, M., CUYPERS, D., DE DONCKER, A., VAN NESTE, F. en TANGHE, F., *Over zichzelf beschikken? Juridische en ethische bijdragen over het leven, het lichaam en de dood*, Antwerpen, Maklu, 1996, 628 p.
- THEUNIS, J., *De exceptie van onwettigheid*, Brugge, die Keure, 2011, 802 p.
- VAN DEN EYNDE, V. (ed.), *Euthanasierecht in België. De wet in verandering(?)*, Gent, Story Publishers, 2021, 366 p.
- VAN DE VIJVER, A., *Een verkenning van de grondslagen van het Ne bis in idem-beginsel in het Belgisch belastingrecht*, Mortsel, Intersentia, 2016, 554 p.
- VAN DIJK, P., VAN HOOFF, F., VAN RIJN, A. en ZWAAK, L. (eds.), *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights, 5th edition (hardcover)*, Mortsel, Intersentia, 2018, xviii + 1230 p.
- VANSWEEVELT, T. en DEWALLENS, F. (eds.), *Handboek gezondheidsrecht Volume II (tweede editie)*, Mortsel, Intersentia, 2022, liv + 1808 p.
- VELAERS, J., *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel I - Het federale België, het grondgebied, de grondrechten*, Brugge, die Keure, 2019, 651 p.
- VELAERS, J., *De Grondwet - Een artikelsgewijze commentaar. Deel III - De rechtsbescherming, de ondergeschikte besturen, de buitenlandse betrekkingen, financiën, de gewapende macht, algemene bepalingen*, Brugge, die Keure, 2019, 779 p.

Tijdschriften

- ACHARYA, A., "The future of global governance: fragmentation may be inevitable and creative", *Global Governance* 2016, vol. 22, nr. 4, 453-460.
- ALARASHI, A. H., "The concept of harmonization and unification of the law in Malaysia: an Islamic appraisal", *Journal of Integrated Sciences* 2021, vol. 2, nr. 1, 14-26.

- ALEXANDER, R. G., "Personal identity and self-constitution", *The Personalist Forum* 1992, vol. 8, nr. 1, 83-89.
- APPIAH, K. A., "Liberalism, individuality and identity", *Critical Inquiry* 2001, vol. 27, nr. 2, 305-332.
- BAFFI, E. en SANTELLA, P., "The economics of legal harmonization", *Encyclopedia of Law and Economics* 2011, vol. 7/2, 1-13.
- BEJZYK, M., "Developments on LGBTI rights at the United Nations", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2016, vol. 110, 25-29.
- BERRY, S. E., "Democracy and the preservation of minority identity: fragmentation within the European human rights framework", *International Journal on Minority and Group Rights* 2017, vol. 24, nr. 3, 205-228.
- BINGHAM, L., "The rule of law", *The Cambridge Law Journal* 2007, vol. 66, nr. 1, 67-85.
- BOER, K., "Dobbs vs. Jackson: een terugkeer naar de middeleeuwen? [Abortus in de Verenigde Staten]", *Juristenkrant* 2022, afl. 453, 11.
- BONELL, M. J., "International uniform law in practice - Or where the real trouble begins", *The American Journal of Comparative Law* 1990, vol. 38, nr. 4, 865-888.
- BOODMAN, M., "The myth of harmonization of laws", *The American Journal of Comparative Law* 1991, vol. 39, nr. 4, 699-724.
- BOONE, R., "Roe vs. Wade: het recht op abortus in de VS in gevaar?", *Juristenkrant* 2022, afl. 449, 16.
- BORGHS, P., "België en de Yogyakarta principes", *Juristenkrant* 2013, afl. 267, 16.
- BORGHS, P., "Geweld tegen holebi's en transgenders aanpakken: ook een taak voor de wetgever", *Juristenkrant* 2012, afl. 246, 12-13.
- BORGHS, P., "Rechtbank veroordeelt ouders en broer voor belaging zoon na coming-out", *Juristenkrant* 2020, afl. 420, 7.
- BOSNJACK, M. en ZAJAC, K., "Judicial activism and judge-made law at the ECtHR", *Human Rights Law Review* 2023, vol. 23, 1-15.
- BRADY, J. C., "Legal certainty: The durable myth", *Irish Jurist* 1973, vol. 8, nr. 1, 18-32.
- BREMS, E., "Enemies or allies? Feminism and cultural relativism as dissident voices in human rights discourse", *Human Rights Quarterly* 1997, vol. 19, nr. 1, 136-164.
- BUIJSEN, M., "B.C. van Beers, Persoon en lichaam in het recht. Menselijke waardigheid en zelfbeschikking in het tijdperk van de medische biotechnologie", *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* 2010, afl. 39/2, 179-183.
- CALLENS, P., "Gelijkheid en utopie", *RW* 1992-93, nr. 38, 1281-1287.
- CANNOOT, P., "EHRM verbiedt sterilisatie als voorwaarde voor juridische geslachtsverandering", *Juristenkrant* 2017, afl. 348, 1.

CANNOOT, P., "Grondwettelijk Hof dwingt verdere hervorming geslachtsregistratie af" (noot onder GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019)", *T.Fam.* 2020, afl. 1, 17-26.

CANNOOT, P., "Seksuele minderheden in een gestereotypeerd rechtstelsel: over sociale constructies, autonomie en inclusie", *TvMR* 2019, nr. 4, 4-8.

CANNOOT, P., "Grondwettelijk Hof wil wettelijke ruimte voor genderdiversiteit", *Juristenkrant* 2019, afl. 392, 1 en 3.

CASSIMATIS, A. E., "International humanitarian law, international human rights law and fragmentation of international law", *The International and Comparative Law Quarterly* 2007, vol. 56, nr. 3, 623-639.

CARBONARA, E. en PARISI, F., "The paradox of legal harmonization", *Public Choice* 2007, vol. 132, nr. 3/4, 367-400.

CASTERMANS, A. en SWENNEN, H., "Privaatrecht en soft law", *TPR* 2014, afl. 2, 805-857.

CHAMBAERE, K., COHEN, J., DELIENS, L., DIERICKX, S. en MROZ, S., "Assisted dying around the world: a status quaestionis", *APM* 2021, vol. 10(3), 3540-3553.

CHAWLA, S., "Fragmentation of international law: a critical appraisal", *SSRN* 2021, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3880859, 1-8.

CHRISTMAN, J., "Liberalism and individual positive freedom", *Ethics* 1991, vol. 101, nr. 2, 343-359.

COGAN, J. K., "The idea of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, 123-125.

D'AMATO, A., "Legal uncertainty", *California Law Review* 1983, vol. 71, nr. 1, 1-55.

DELBEKE, E., "[Redactioneel voorwoord] Aankomende wetswijzigingen in het gezondheidsrecht? Houd de Euthanasiewet, de Wet Patiëntenrechten en de Wet Zwangerschapsafbreking zeker in het vizier!", *T.Gez.* 2023-24, afl. 1, 3-5.

DELTON, J., "Conserving liberalism", *Salmagundi* 2009, nr. 162/163, 3-24.

DEMANT, T., "The effort to bring human rights home", *Human Rights* 2015, vol. 41, nr. 2, 17-19.

DEMENCHONOK, E., "Learning from Kant: On freedom", *Revista Portuguesa de Filosofia* 2019, T. 75, 191-230.

DE MEYER, F., VAN ASSCHE, K. en VANSWEEVELT, T., "De abortuswet 2018: over symbolische verbeteringen en openstaande knelpunten", *T.Gez.* 2018-19, afl. 4, 220-232.

D'ESPALLIER, A., "Transgenderwet gedeeltelijk vernietigd – Grondwettelijk Hof zet haakjes bij de hokjes M en V" (noot onder GwH 19 juni 2019, nr. 99/2019), *TJK* 2019, nr. 3, 281-287.

DE TROG, K., "Rechtszekerheid [Lezersbrief]", *Juristenkrant* 2011, afl. 228, 12.

DIMOVA-COOKSON, M., "A new scheme of positive and negative freedom: Reconstructing T. H. Green on freedom", *Political Theory* 2003, vol. 31, nr. 4, 508-532.

DOOMEN, J., "De feitelijke en normatieve dimensie van gelijkheid", *Ethiek en Maatschappij* 2021, nr. 23, 33-52.

EISNER, L., TURNER-ZWINKELS, F. en SPINI, D., "The impact of laws on norms perceptions", *Personality and Social Psychology Bulletin* 2021, vol. 47(7), 1071-1083.

FALK, R., "Human rights", *Foreign Policy* 2004, nr. 141, 18-28.

FARHANG, S. en YAYER, M., "Divided government and the fragmentation of American law", *American Journal of Political Science* 2016, vol. 60, nr. 2, 401-417.

FOX, E. M., "Harmonization of law and procedures in a globalized world: Why, what and how?", *Antitrust Law Journal* 1991, vol. 60, nr. 2, 593-598.

FROST, A., "Overvaluing uniformity", *Virginia Law Review* 2008, vol. 94, nr. 7, 1567-1639.

GANGE, M. en DECI, E. L., "Self-determination theory and work motivation", *Journal of Organizational Behaviour* 2005, vol. 26, nr. 4, 331-362.

GARDBAUM, S. A., "Law, politics and the claims of community", *Michigan Law Review* 1992, vol. 90, nr. 4, 685-760.

GOLANGELO, A. J., "A systems theory of fragmentation and harmonization", *International law and politics* 2016, vol. 49:1, 1-61.

GOROBETS, K., "The international rule of law and the idea of normative authority", *Hague Journal on the Rule of Law* 2020, vol. 12, 227-249.

GRAVESON, R. H., "The international unification of law", *The American Journal of Comparative Law* 1968, vol. 16, nr. 1/2, 4-12.

GUTTEL, E. en HAREL, A., "Uncertainty revisited: legal prediction and legal postdiction", *Michigan Law Review* 2008, vol. 107, nr. 3, 467-499.

HAFNER, G., "Pros and cons ensuing from fragmentation of international law", *Michigan Journal of International Law* 2004, vol. 25, nr. 4, 849-863.

HAFNER-BURTON, E. M. en TSUTSUI, K., "Human rights in a globalizing world: The paradox of empty promises", *American Journal of Sociology* 2005, vol. 110, nr. 5, 1373-1411.

HILDEBRANDT, A., "Routes to decriminalization: A comparative analysis of the legalization of same-sex sexual acts", *Sexualities* 2014, vol. 17, nr. 1-2, 230-253.

HOOGHE, M., "De liberalisering van abortus als strijdpunt in de Belgische politiek 1971-1990", *Res Publica* 1990, nr. 32(4), 489-509.

HUMPHREY, H. H., "Liberalism", *The American Scholar* 1955, vol. 24, nr. 4, 419-433.

JUSSIM, L., "Self-fulfilling prophecy", *Encyclopaedia Britannica* 22 december 2023, <https://www.britannica.com/topic/self-fulfilling-prophecy>.

KELLY, C. R., "The sociological pull of soft law", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2012, vol. 106, 327-330.

KOESTNER, R. en HOLDING, A. C., "A generative legacy: SDT's refined understanding of the central role of autonomy in human lives", *Motivation Science* 2020, nr. 7(2), 1-6,

https://selfdeterminationtheory.org/wp-content/uploads/2021/08/2021_KoestnerHolding_MS_Manuscript.pdf.

KOSKENNIEMI, M., "The fate of public international law: Between technique and politics", *The Modern Law Review* 2007, vol. 70, nr. 1, 1-30.

KOSKENNIEMI, M. en LEINO, P., "Fragmentation of international law? Postmodern anxieties", *Leiden Journal of International Law* 2002, vol. 15, nr. 3, 553-579.

KURTULUS, E. N., "'The Cedar Revolution': Lebanese independence and the question of collective self-determination", *British Journal of Middle Eastern Studies* 2009, vol. 36, nr. 195-214.

LEE, M. J., "Considering political identity: conservatives, republicans and Donald Trump", *Rhetoric and Public Affairs* 2017, vol. 20, nr. 4, 719-730.

LENAERTS, O., "Euthanasie moet geen absoluut recht worden", *Juristenkrant* 2014, afl. 282, 12.

LICHTENSTEIN, C. C., "Hard law v. soft law: Unnecessary Dichotomy?", *The International Lawyer* 2001, vol. 35, nr. 4, 1433-1441.

LOCK, G., "Liberaal mensbeeld kan de menselijke waardigheid onvoldoende funderen", *Christen Democratische Verkenningen* 2011, 114-120.

MATZ-LÜCK, N., "Structural questions of fragmentation", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2011, vol. 105, 125-127.

MCINERNEY-LANKFORD, S., "Review: Fragmentation of international law redux: The case of Strasbourg", *Oxford Journal of Legal Studies* 2012, vol. 32, nr. 3, 609-632.

MERTEL, K. C. M., "Self-appropriation vs. self-constitution: social philosophical reflections on self-relation", *Human Affairs* 2017, vol. 27, 416-432.

MICHAELS, R., "Three paradigms of legal unification: National, international, transnational", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 2002, vol. 96, 333-336.

MILLER, A. M., KISMÖDI, E., COTTINGHAM, J. en GRUSKIN, S., "Sexual rights as human rights: A guide to authoritative sources and principles for applying human rights to sexuality and sexual health", *Reproductive Health Matters* 2015, vol. 23, nr. 46, 16-30.

MORGAN, J. C., "Fragmentation of international environmental law and the synergy: A problem and a 21st century model, solution", *Vermont Journal of Environmental Law* 2016, vol. 18, nr. 1, 134-172.

MUNDAY, R. J. C., "The uniform interpretation of international conventions", *The International and Comparative Law Quarterly* 1978, vol. 27, nr. 2, 450-459.

MURRAY, C. R. G. en O'DONOGHUE, A., "A path already travelled in domestic orders? From fragmentation to constitutionalisation in the global legal order", *International Journal of Law in Context* 2017, vol. 13, nr. 3, 225-252.

MUYLLE, K. en VAN NIEUWENHOVE, J., "[Kroniek] Parlementair recht", *TBP* 2006, afl. 7, 411-422.

- NEUHAUS, P. H., "Legal certainty versus equity in the conflict of laws", *Law and Contemporary Problems* 1963, vol. 28, nr. 4, 795-807.
- OKULICZ-KOZARYN, A., "'Freedom from' and 'freedom to' across countries", *Social Indicators Research* 2014, vol. 118, nr. 3, 1009-1029.
- OLIVIER, M., "The relevance of 'soft law' as a source of international human rights", *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 2002, vol. 35, nr. 3, 289-307.
- ORCHARD, P., "Protection of internally displaced persons: soft law as a norm-generating mechanism", *Review of International Studies* 2010, vol. 36, nr. 2, 281-303.
- PANKAKOSKI, T. en VIHMA, A., "Fragmentation in international law and global governance: a conceptual inquiry", *Contributions to the History of Concepts* 2017, vol. 12, nr. 1, 22-38.
- PATTEN, A., "Liberal neutrality: A reinterpretation and defence", *Journal of Political Philosophy* 2011, vol. 20, nr. 3, 249-272.
- PEPERZAK, A., "Kan de verlichting ons verlichten?", *Tijdschrift voor Filosofie* 1962, jaarg. 24, nr. 2, 243-278.
- PETERS, A., "The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization", *International Journal of Constitutional Law* 2017, vol. 15, nr. 3, 671-704.
- PHILIPPE, C., "Le juge de Strasbourg, la lettre de la 'soft law' et l'interprétation", *Rev.trim.DH* 2019, afl. 119, 579-598.
- RYAN, R. M., DECI, E. L., VANSTEENKISTE, M. en SOENENS, B., "Building a science of motivated persons: Self-determination theory's empirical approach to human experience and the regulation of behavior", *Motivation Science* 2021, 1-47, https://selfdeterminationtheory.org/wp-content/uploads/2021/08/2021_RyanDeciVansteenkisteSoenens_BuildingAScience_Manuscript.pdf.
- ROSSMAN, G., "Uniformity of law: An elusive goal", *American Bar Association Journal* 1950, vol. 36, nr. 3, 175-178.
- SACCO, R., "Diversity and uniformity in the law", *The American Journal of Comparative Law* 2001, vol. 49, nr. 2, 171-189.
- SCOTT, H., "The seven years war and Europe's 'Ancien Régime'", *War in History* 2011, vol. 18, nr. 4, 419-455.
- SHELTON, D., "International enforcement of human rights: effectiveness and alternatives", *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)* 1980, vol. 74, 6-16.
- STEPHAN, P. B., "The futility of unification and harmonization in International Commercial law", *University of Virginia School of Law, Legal Studies Working Paper* 1999, nr. 10, 1-40.
- TACK, S., "[Redactioneel voorwoord] Wijziging abortuswetgeving: reële verruiming of gemiste kans?", *T.Gez.* 2018-19, afl. 3, 155-157.
- TERMAN, R. en BUZAS, Z. I., "A house divided: Norm fragmentation in the international human rights regime", *International Studies Quarterly* 2021, vol. 65, nr. 2, 488-499.

- TREVES, T., "Fragmentation of international law: The judicial perspective", *Agenda International* 2009, vol. 16, nr. 27, 213-253.
- VAN DEN BERGH, R., "Farewell Utopia?: Why the European Union Should Take the Economics of Federalism Seriously.", *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2016, vol. 23, nr. 6, 937-964.
- VAN DEN BROECK, A., FERRIS, D. L., CHANG, C. H. en ROSEN, C. C., "De basisbehoeften van de Zelf-Determinatie Theorie: een samenvatting van de literatuur", *Tijdschrift van het Steunpunt Werk* 2016, 67-74.
- VANDENHOLE, W., "Straatsburg breekt lans voor volwaardige juridische erkenning van transseksualiteit", *Juristenkrant* 2002, afl. 55, 11.
- VAN EECKHOUTTE, D. en BURSENS, L., "Het standstill-beginsel houdt een verscherpte materiële en formele motiveringsplicht in voor de regelgever. Een bespreking van arrest nr. 243.760 van 20 februari 2019 van de Raad van State", *RW* 2020-21, afl. 29, 1123-1135.
- VAN PETEGHEM, J., "Dobbs vs. Jackson: ideologie vs. juridische ratio [Abortus in de Verenigde Staten]", *Juristenkrant* 2022, afl. 454, 12-13.
- VANSWEEVELT, T., "De euthanasiewet: De ultieme bevestiging van het zelfbeschikkingsrecht of een gecontroleerde keuzevrijheid?", *T.Gez.* 2002-03, afl. 4, 216-278.
- VENEMA, D., "[Kroniek Nederland] De mythe van het dilemma tussen rechtszekerheid en rechtvaardigheid in de reflectie van de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State op het kinderopvangtoeslagschandaal", *TBP* 2023, afl. 1, 34-45.
- VERRIJDT, W., "De interpretatieve wet: retroactiviteit en rechtszekerheid", *TBP* 2007, afl. 5, 259-280.
- VERSCHELDEN, G., "Vernietigingsberoepen tegen de Transgenderwet: aanloop naar of valkuil voor de non-binaire genderoptie?", *T.Fam.* 2018, afl. 3, 66-68.
- WERBROUCK, J., "Het mensenrecht op water: een (juridisch) haalbare kaart in Europa en Vlaanderen?", *Jura Falconis* 2014-2015, jaarg. 51, nr. 1, 93-115.
- WESTON, B. H., "Human rights", *Human Rights Quarterly* 1984, vol. 6, nr. 3, 257-283.
- WILLEMS, G. en COHEN, L., "Regards croisés de la Cour européenne des droits de l'homme et du Comité des droits de l'homme des Nations Unies sur le droit à l'avortement", *Rev.trim.DH* 2017, afl. 111, 557-583.
- WINTGENS, L. J., "Coherence of the law", *ARSP: Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy* 1993, vol. 79, nr. 4, 483-519.
- X, "End of ancien regime?", *Economic and Political Weekly* 1974, vol. 9, nr. 12, 458-459.
- YOUNG, R., "Autonomy and the inner-self", *American Philosophical Quarterly* 1980, vol. 17, nr. 1, 35-43.
- ZAPHIRIOU, G. A., "Unification and harmonization of law relating to global and regional trading", *Northern Illinois University Law Review* 1994, vol. 14, nr. 2, 407-419.

OVERIGE

AERTS, P., "Ook na Netanyahu is de kans op een Palestijnse staat onbestaande", *De Standaard* 5 februari 2024, https://www.standaard.be/cnt/dmf20240205_92083890.

American Psychiatric Association (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.), <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.

AMNESTY INTERNATIONAL, "Zelfbeschikking en mensenrechten", *Amnesty Encyclopedie*, <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/zelfbeschikking-en-mensenrechten?fbclid=IwAR2tdLbEJe9ZXNulbWUMu5eEdObDUwJtOa65ILdoS3sqOE6D25nEQRVOBw>.

Amnesty International, *LHBTI's, homofobie en homohaar*, via: <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/homoseksuelen-homofobie-homohaar>.

ARNOUDT, R., "Frankrijk neemt als eerste land ter wereld recht op abortus op in grondwet", *VRT NWS* 4 maart 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/03/04/franse-parlementsleden-zeggen-ja-abortus-wordt-een-qrondwette/>.

BELGA, "Oudergemse scholen kleuren paars voor LGBTQI+-gemeenschap", *BRUZZ* 17 mei 2023, <https://www.bruzz.be/samenleving/oudergemse-scholen-kleuren-paars-voor-lgbtqi-gemeenschap-2023-05-17>.

BOCKSTAELE, M., "Alabama stelt ingevroren embryo's gelijk aan "volwaardige kinderen", IVF-klinieken reageren verontrust", *VRT NWS* 21 februari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/02/21/alabama-ingevroren-embryo-s-abortus-hooggerechtshof/>.

BOSMANS, G. en BELGA, "'Eerste orthodoxe land, een doorbraak": Griekenland legaliseert huwelijk en adoptie voor koppels van zelfde geslacht", *VRT NWS* 15 februari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/02/15/grieks-parlement-legaliseert-huwelijk-en-adoptie-door-koppels-me/>.

BRUGGEMAN, F., "Nu debat over (versoepeling van) abortus opnieuw oplaait: zo staan CD&V en Vlaams Belang er anno 2022 tegenover", *VRT NWS* 26 juni 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/06/26/sammy-mahdi-abortus/>.

CORRÊA, S. O. en MUNTARBHORN, V., "An activist's guide to the Yogyakarta Principles", *Yogyakartapinciples.org* 2010, https://yogyakartapinciples.org/wp-content/uploads/2016/10/Activists_Guide_English_nov_14_2010.pdf.

DE BOECK, A. en LELONG, J., "Opnieuw geen akkoord over herziening grondwet, strijd verruwt binnen Vivaldi: 'Het is cd&v versus de rest'", *De Morgen* 30 april 2024, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/opnieuw-geen-akkoord-over-herziening-grondwet-strijd-verruwt-binnen-vivaldi-het-is-cd-v-versus-de-rest~b711982a/>.

DE JONGE, S., "Interview Rikkie Kollé: 'Mensen snappen niet dat ik niet alleen maar transgender ben, dat dat maar een klein stukje van mij is': Rikkie Kollé, trans vrouw en Miss Nederland", *De*

<https://www.demorgen.be/tv-cultuur/mensen-snappen-niet-dat-ik-niet-alleen-maar-transgender-ben-dat-dat-maar-een-klein-stukje-van-mij-is-rikkie-kolle-trans-vrouw-en-miss-nederland~bed1e681/>.

DEKOCK, L., "Conversietherapie om LGBTQI+-personen "te genezen" vanaf nu verboden in ons land: "Ik werd gehersenspoeld"", *VRT NWS* 20 juli 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/07/19/kamer-stemt-over-verbod-op-conversietherapie/>.

DERMUL, M., "Non-binariteit is geen modewoord, maar het knagend gevoel niet te passen in de hokjes man/vrouw", *VRT NWS* 9 augustus 2020, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/07/29/uwi-van-hauwermeiren-over-non-binariteit/>.

DE VRIES, R., "LGBTQI+: "Bij ons op school is iedereen anders, dat is de norm"", *KLASSE* 10 mei 2023, <https://www.klasse.be/634397/lgbtqi-beleid-in-de-secundaire-school/>.

DE ZEVENDE DAG, *Terugblik op de week van 22 tot 28 januari, 2024* (video), 35.37, <https://www.vrt.be/vrtmax/a-z/de-zevende-dag/2024/de-zevende-dag-d20240128/>.

European Commission, "Rule of law", *Upholding the rule of law*, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law_en.

FRANÇOIS, K., "Als de zon in Parijs schijnt, mag ze ook in België schijnen: recht op abortus verdient ook plaats in Belgische grondwet", *De Standaard* 8 maart 2024, https://www.standaard.be/cnt/dmf20240307_97302490.

GLUCKMAN, C. B., "Het is niet ingewikkeld: het Palestijnse volk heeft het recht op zelfbeschikking, waardigheid en veiligheid", *De Morgen* 15 mei 2021, <https://www.demorgen.be/meningen/het-is-niet-ingewikkeld-het-palestijnse-volk-heeft-het-recht-op-zelfbeschikking-waardigheid-en-veiligheid~b48a0da41/>.

GOEDGEBEUR, H. en BOUTSEN, B., "Transgenderwet wordt deels vernietigd: naast M en V, binnenkort ook X op identiteitskaart?", *VRT NWS* 19 juni 2019, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/06/19/transgenderwet-wordt-deels-vernietigd-naast-m-en-v-moet-ook-x/>.

GO PLAY, *De expeditie: Groenland. Aflevering 8, 2024* (video), 33.00, <https://www.goplay.be/video/de-expeditie/de-expeditie-groenland-s1/de-expeditie-groenland-s1-aflevering-8#autoplay>.

GROEN, "Abortus en bio-ethiek: ons standpunt", *Enkel met Groen*, <https://www.groen.be/abortus-en-bio-ethiek#spPage--content-abortion-en-bio-ethiek>.

GROEN, "Abortus: 'Zorg en wetenschap horen te primeren op meningen', *Groen Nieuws* 17 april 2023, <https://www.groen.be/verlenging-abortustermijn>.

GROEN, "Maak van abortus een grondwettelijk recht", *Groen petitie abortus*, <https://www.groen.be/petitie-abortion>.

GROEN, "Recht op abortus in de Grondwet: Ecolo-Groen legt voorstel neer", *Groen standpunt* 18 juni 2022, https://www.groen.be/recht_abortus_grondwet.

HUISMAN, E., "Macron wil abortus in de grondwet vastleggen, ook omdat hem dat in de campagne goed uitkomt", *De Volkskrant* 31 oktober 2023, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/macron-wil-abortus-in-de-grondwet-vastleggen-ook-om-dat-hem-dat-in-de-campagne-goed-uitkomt~bda59f75/?referrer=https://www.google.com/>.

JANS, T., POELMAN, K., LAFERTIN, L., HEYMAN, C., DEVREESE S. en BORGHS, J., *Alles wat je altijd al wilde weten over transgender, maar nooit durfde te vragen!*, Brussel, Agentschap Binnenlands Bestuur. Afdeling Gelijke Kansen, integratie en inburgering, 2021, 36 p.

JOEL, D., "Genetic-gonadal-genitals sex (3G-sex) and the misconception of brain and gender, or, why 3G-males and 3G-females have intersex brain and intersex gender.", *Biol Sex Differ* 2012, nr. 3-27, <https://doi.org/10.1186/2042-6410-3-27>.

KAMPHORST, J., "Rusland heeft soldaten nodig, dus mogen vrouwen geen abortus meer plegen", *De Morgen* 1 februari 2024, <https://www.demorgen.be/oorlog-in-oekraïne/rusland-heeft-soldaten-nodig-dus-mogen-vrouwen-g-een-abortus-meer-plegen~bdf43cb/>.

LAMBERT, P., "Vrouwendag in Polen draait rond abortus, nu verandering onder nieuwe regering uitblijft", *VRT NWS* 8 maart 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/03/08/protest-polen-vrouwendag-morning-after-pil-en-abortus/>.

LA REDACTION DE TF1INFO, "EN DIRECT - Le Sénat approuve l'inscription de l'IVG dans la Constitution : un Congrès convoqué lundi à Versailles", *TF1INFO* 29 februari 2024, <https://www.tf1info.fr/politique/en-direct-ivg-interruption-volontaire-de-grossesse-avortement-dans-la-constitution-le-senat-debat-avant-une-possible-reunion-du-congres-la-semaine-prochaine-2287635.html>.

LECLUYSE, L., "65.000 vrouwen die na verkrachting zwanger werden in VS, hadden geen recht op abortus sinds landelijk recht is geschrapt", *VRT NWS* 29 januari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/01/29/verenigde-staten-vs-us-verkrachting-abortus-zwangersc-happen/>.

LECLUYSE, L., "Franse Senaat keurt voorstel goed om recht op abortus te verankeren in de grondwet", *VRT NWS* 29 februari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/02/29/frankrijk-abortus-grondwet-senaat/>.

LECLUYSE, L., "Seksuele geaardheid speelt in Duitsland niet langer een rol bij bloeddonaatie, België volgt voorlopig niet", *VRT NWS* 4 september 2023, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/09/04/duitsland-bloed-geven-geen-seksuele-geaardheid/>.

LECLUYSE, L., "Twee mannen in Oeganda krijgen mogelijk de doodstraf na eerste aanklacht onder nieuwe antihomowet", *VRT NWS* 29 augustus 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/08/29/afrika-oeganda-nieuwe-wet-homo-wet-homoseksualiteit-doodstraf/>.

LELONG, J., "Een pil om uit het leven te stappen: de ultieme zelfbeschikking of een waanzinnig idee?", *De Morgen* 27 oktober 2023, <https://www.demorgen.be/nieuws/een-pil-om-uit-het-leven-stappen-de-ultieme-zelfbeschikking-of-een-waanzinnig-idee~bd1b72b1/>.

LUYTEN, H., "Nooit werd het zo ijzig stil in 'De slimste mens': non-binaire Charlie Dewulf maakt verpletterende indruk in pakkendste aflevering ooit", *Het Laatste Nieuws* 6 december 2023, <https://www.hln.be/tv/nooit-werd-het-zo-ijzig-stil-in-de-slimste-mens-non-binaire-charlie-dewulf-maakt-verpletterende-indruk-in-pakkendste-aflevering-ooit~a06f459c/>.

MAAS, M., "Oeganda voert 'strengste anti-lgbtqi+-wet ter wereld' in", *De Morgen* 29 mei 2023, <https://www.demorgen.be/nieuws/oeganda-voert-strengste-anti-lgbtqi-wet-ter-wereld-in~b5c512d3/>.

MAEREVOET, E., "Hongarije verscherpt abortuswetgeving, arts zal vrouw vooraf confronteren met hartslag foetus", *VRT NWS* 14 september 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/09/14/hongarije-verscherpt-abortusregels/>.

MOTMANS, J., "Leven als transgender in België: De sociale en juridische situatie van transgender personen in kaart gebracht", *Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen* 2009, https://igvm-iefh.belgium.be/nl/publicaties/leven_als_transgender_in_belgi_.

MTS, "Oostenrijk gaat slachtoffers vergoeden die werden vervolgd vanwege hun geaardheid", *GVA* 13 november 2023, via: https://www.gva.be/cnt/dmf20231113_95851261.

N-VA, "Valerie Van Peel over abortus en euthanasie: "Het debat over leven en dood wordt te sloganesk gevoerd"", *N-VA Nieuws* 6 november 2019, <https://www.n-va.be/nieuws/valerie-van-peel-over-abortus-en-euthanasie-het-debat-over-leven-en-dood-wordt-te-sloganesk>.

N-VA, "Euthanasie - Als er geen andere uitweg is", *N-VA Standpunten*, <https://www.n-va.be/standpunten/euthanasie>.

NZENZA, N., "België maakt het 'bekeren' van mensen met andere geaardheid strafbaar: "Deze praktijken zijn bijzonder schadelijk"", *Nieuwsblad* 20 juli 2023, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20230720_96129188.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, "Combatting Discrimination Based on Sexual Orientation and Gender Identity", <https://www.ohchr.org/en/issues/discrimination/pages/lgbt.aspx>.

ONGENA, T., "Doe zoals Frankrijk veranker het recht op zelfbeschikking in de grondwet", *De Morgen* 2 februari 2024, <https://www.demorgen.be/meningen/doe-zoals-frankrijk-veranker-het-recht-op-zelfbeschikking-in-de-grondwet~b3e0c19b/>.

OPEN VLD, "Als de VS de klok kunnen terugdraaien, wat houdt de populistische en conservatieve krachten dan tegen in onze Europese Unie?", *Open VLD Nieuws* 28 juni 2022, https://www.openvld.be/populistische_en_conservatieve_krachten_in_onze_europese_unie.

OPEN VLD, "Ethische vraagstukken. Iedereen heeft recht op zelfbeschikking", *Open Vld Standpunten*, https://www.openvld.be/ethische_vraagstukken.

OPEN VLD, "Goedele Liekens pleit voor gezonde seks als basisrecht: "Conservatieve krachten willen vrouwenrechten inperken"", *Open VLD Nieuws* 2 januari 2023, https://www.openvld.be/gezonde_seks_is_een_basisrecht.

Our Europe, *Huwelijk*, https://europa.eu/youreurope/citizens/family/couple/marriage/index_nl.htm.

PDPO, "Abortus formeel verankerd in Franse grondwet", *Het Laatste Nieuws* 8 maart 2024, <https://www.hln.be/buitenland/abortus-formeel-verankerd-in-franse-grondwet~acfdbff8/>.

PVDA, "Abortuswet: "CD&V en N-VA hebben een probleem met het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen"", *PVDA Nieuws* 5 december 2019, <https://www.pvda.be/nieuws/abortuswet-cdv-en-n-va-hebben-een-probleem-met-het-zelfbeschikkingsrecht-van-vrouwen>.

PVDA, "Comac en RedFox vieren Pride: "Wij willen dat iedereen zichzelf kan zijn"", *PVDA Nieuws* 28 juni 2021, <https://www.pvda.be/nieuws/comac-en-redfox-vieren-pride-wij-willen-dat-iedereen-zichzelf-kan-zijn>.

PVDA, "PVDA biedt opnieuw wisselmeerderheid aan in abortusdossier", *PVDA Pers* 25 januari 2024, <https://www.pvda.be/pers/pvda-biedt-opnieuw-wisselmeerderheid-aan-abortusdossier>.

RADIO 2, DESLOOVERE, S. en BELGA, "Arts die euthanasie uitvoerde in AZ Jan Palfijn in Gent wordt wellicht niet meer vervolgd", *VRT NWS* 3 oktober 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/10/03/arts-die-euthanasie-uitvoerde-in-jan-palfijnziekenhuis-wordt-nie/>.

REDACTIE, "Zegening homoseksuele koppels door Vaticaan komt "vroeger dan verwacht", aldus kerkjurist Rik Torfs", *Het Laatste Nieuws* 18 december 2023, <https://www.hln.be/binnenland/zegening-homoseksuele-koppels-door-vaticaan-komt-vroeger-dan-verwacht-aldus-kerkjurist-rik-torfs-br~a3f4faa0/>.

REDACTIE en BELGA, "Regering verbiedt conversietherapie om lgbtq+-personen 'te genezen'", *De Morgen* 17 november 2022, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/regering-verbiedt-conversietherapie-om-lgbtq-personen-te-genezen~b811e877/>.

RENOUT, F., "Frankrijk kiest voor 'euthanasiewet', maar zonder het woord euthanasie", *NOS* 11 maart 2024, <https://nos.nl/artikel/2512393-frankrijk-kiest-voor-euthanasiewet-maar-zonder-het-woord-euthanasie>.

ROßBACH, S., "Und plötzlich selbstbestimmt", *Verfassungsblog on matters constitutional* 2024 (blog), <https://verfassungsblog.de/und-plotzlich-selbstbestimmt/>.

ROOX, I., "Interview Marco Cappato: 'Alleen rijke elite heeft in Italië toegang tot waardig levenseinde'", *De Standaard* 7 maart 2023, https://www.standaard.be/cnt/dmf20230306_98018312.

SAAKIAN, E., "Anti-transgenderwet reclame duikt op in Tilburg: 'Dit creëert onveiligheid en verdeeldheid'", *Omroep Tilburg* 2 september 2022, <https://www.omroep Tilburg.nl/nieuws/anti-transgenderwet-reclame-duikt-op-in-tilburg-dit-creert-onveiligheid-en-verdeeldheid/>.

SANTENS, T., "Te soepel, of net te streng? Lees hier de standpunten van alle partijen over de euthanasiewet", *VRT NWS* 31 januari 2020, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/01/31/partijen-standpunt/>.

Sense, *Bi/biseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/bi-biseksueel>.

Sense, *Hetero/heteroseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/hetero-heteroseksueel>.

Sense, *Heteroseksualiteit*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/heteroseksualiteit>.

Sense, *Homo/homoseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/homo-homoseksueel>.

Sense, *Panoseksueel*, via: <https://sense.info/nl/seks-abc/panoseksueel>.

SMITS VAN WAESBERGHE, E., "Wat is zelfbeschikking?", *Kennisplatform inclusief samenleven* (blog), https://www.kis.nl/vraag-en-antwoord/wat-zelfbeschikking?fbclid=IwAR3mYl5tx2JMfr_GyVCR3uJIBjzWp7JZMJnohEQXwYmd7r-FmRg3Zoviik8.

Standing Committee on Legal and Constitutional Affairs, *Harmonisation of legal systems*, Canberra, Commonwealth of Australia, 2006.

STOCKMAN, R., "De glijbaan van de zelfbeschikking", *De Standaard* 3 februari 2014, https://www.standaard.be/cnt/dmf20140202_00960172.

STRYNCKX, M., "Euthanasie nu ook in Spanje wettelijk toegestaan", *VRT NWS* 18 maart 2021, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/03/18/euthanasie-nu-ook-in-spanje-wettelijk-toegestaan/>.

TEAM VOORUIT, "Tijd om stilstand rond abortus te doorbreken", *Vooruit Nieuws* 25 januari 2024, <https://nieuws.vooruit.org/tijd-om-de-stilstand-rond-abortus-te-doorbreken>.

TIJSMA, P., "Seksuele geaardheid en handicap opgenomen in grondwet: '20 jaar strijd voor gevoerd'", *rtl nieuws* 2023, via: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5354485/rechten-lhbtiers-opgenomen-de-grondwet-we-hebben-er-20-jaar-voor>.

UNIA, "Standpunt over de oprichting van een Vlaams gelijkheidsorgaan en de uitstap uit Unia", *UNIA Publicaties* 2021, <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/standpuntnota-over-de-oprichting-van-een-vlaams-gelijkheidsorgaan>.

UNIA, *Unia dringt aan op nieuw actieplan tegen homofobie*, via: <https://www.unia.be/nl/artikels/unia-dringt-aan-op-nieuw-actieplan-tegen-homofobie>.

VANDERSCHOOT, K., "Oeganda keurt strenge antihomowet goed: tot levenslang voor homo's en lesbiennes", VRT NWS 21 maart 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/03/21/wie-zit-achter-de-nieuwe-strenge-anti-homowet-in-oeganda-voora/>.

VAN GASTEL, R., "Portugal wordt vierde EU-land waar euthanasie wettelijk kan, parlement stemt voor", VRT NWS 20 februari 2020, via: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/02/20/ook-in-portugal-mag-euthanasie-straks-parlement-stemt-voor/>.

VAN HOOF, E., "Gratis anticonceptie en abortus tot maximaal week 14", *CD&V Nieuws* 18 april 2023, https://www.cdenv.be/gratis_anticonceptie_en_abortus_tot_maximaal_week_14.

VAN LAER, N., "In welke landen is abortus (niet) toegelaten?", *marie claire* 30 juni 2022, <https://marieclaire.be/nl/abortus-toegelaten/>.

VANMAERCKE, L., "(Geen) controle", *Kerk & Leven* 2018, via: <https://www.kerknet.be/kerk-leven/blog/geen-controle>.

VAN PEEL, V., "De 8 redenen waarom Valerie Van Peel zich kant tegen de nieuwe abortuswet", *N-VA Nieuws* 7 juli 2020, <https://www.n-va.be/nieuws/de-8-redenen-waarom-valerie-van-peel-zich-kant-tegen-de-nieuwe-abortuswet>.

VAN PEEL, V. en DE WEVER, B., "Abortus is wel wat anders dan het trekken van een tand", *N-VA Nieuws* 13 juli 2020, <https://www.n-va.be/nieuws/abortus-is-wel-wat-anders-dan-het-trekken-van-een-tand>.

VAN POUCKE, S., "Franse president Emmanuel Macron wil voor einde van de zomer nieuw wetsvoorstel over euthanasie", VRT NWS 3 april 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/04/03/franse-burgercommissie-beveelt-president-macron-aan-om-euthanasi/>.

VAN POUCKE, S., "Poolse activiste veroordeeld voor hulp bij abortus, mensenrechtenorganisatie spreekt van "gevaarlijk precedent"", VRT NWS 14 maart 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/03/14/poolse-activiste-veroordeeld-voor-hulp-bij-abortus/>.

VANTHOURNOUT, T., "Het liberalisme", *LVSJ Gent* (blog), <https://www.lvsvgent.be/het-liberalisme>.

VAN TURNHOUT, D., "Professor Wim Distelmans: "Dat minderjarigen terminaal moeten zijn voor euthanasie, is discriminatie"", *Gazet van Antwerpen* 27 november 2023, https://www.gva.be/cnt/dmf20231126_96977710.

VEENHOVEN, R. en VEENHOVEN, J., "Happiness in transgender people: A research-synthesis using an on-line findings-archive", *EHERO* 2020, <https://www.eur.nl/nieuws/geluksprofessor-ruut-veenhoven-onderzoekt-met-kleinzoon-jos-het-geluk-van-transgender-personen>.

VLAAMS BELANG, "Uitbreiding abortustermijn onbespreekbaar", *VLAAMS BELANG Nieuws* 24 januari 2024, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/uitbreiding-abortustermijn-onbespreekbaar>.

VLAAMS BELANG, "Versoepeling abortus is een aanval op de vrouwenrechten", *VLAAMS BELANG Persberichten* 27 november 2020, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/versoepeling-abortus-een-aanval-op-de-vrouwenrechten>.

VLAAMS BELANG, "Vlaams Belang scherp voor bocht CD&V over abortus", *VLAAMS BELANG Persberichten* 17 april 2023, <https://www.vlaamsbelang.org/nieuws/vlaams-belang-scherp-voor-bocht-cdv-over-abortus>.

VOORUIT, "Abortus is een fundamenteel recht", *Vooruit Standpunten*, https://www.vooruit.org/standpunt_abortus.

Wetenschappelijk Comité ter evaluatie van de abortuswet- en praktijk in België, "Studie en evaluatie van de abortuswet- en praktijk in België", *Academisch rapport op verzoek van de "Vivaldi" meerderheid op federaal niveau* April 2023, https://vliir.be/wp-content/uploads/2023/03/230411-Abortion-law-and-practice-in-Belgium-uitgebreid-rapport_NL.pdf.

WHO, "Abortion", *World Health Organization Fact sheets* 2021, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/abortion>.

WHO, *Sexual Health, Human Rights and the Law* (2015), working definition on sexual health.

WILLEMS A. en BELGA, "Abortuscentra pleiten voor nieuwe abortuswet: "Geen betuttelende wachttijd en termijn optrekken"", *VRT NWS* 24 januari 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/01/24/abortuscentra-luna-vzw-vub-dilemma-nieuwe-abortuswet/>.

WILLEMS, A., "'Voltooid leven' of 'levensmoe zijn': wat is het precies en moet euthanasie in dat geval kunnen?", *VRT NWS* 8 april 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/04/08/euthanasie-voltooid-leven/>.

WILLEMS, F., "Poolse abortuswet nog strenger: abortus bij foetus met aangeboren afwijking voortaan verboden", *VRT NWS* 20 oktober 2020, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/10/22/polen-uitspraak-abortus/>.

World Health Organization (WHO), *The ICD-11 Classification of Mental and Behavioral Disorders*, 2022.

X, "Legal recognition of non-binary gender", *Equaldex* 2024 (blog), <https://www.equaldex.com/issue/non-binary-gender-recognition>.

X, "Resolutie", *Vlaams Parlement Begrippenlijst* (blog), <https://www.vlaamsparlement.be/nl/over-ons/extra/begrippenlijst/resolutie>.

X, "Right now, just three European countries recognise non-binary identities, but others are pushing forward", *ILGA Europe* 2022 (blog), <https://ilga-europe.org/blog/right-now-just-three-european-countries-recognise-non-binary-identities-but-others-are-pushing-forward/>.

X, "Voorstel van resolutie", *De Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers Lexicon* (blog), https://www.dekamer.be/toegankelijk/laChambre_lexique.htm.

Yogyakarta Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>.

Yogyakarta Principles plus 10, additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles, zie: <https://yogyakartaprinciples.org/>.